

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

На правах рукопису

ПАТИК ЛЕСЯ ЛЕОНІДІВНА

УДК 343.982.4

**КРИМІНАЛІСТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПІДРОБЛЕНОГО
ПАСПОРТА ГРОМАДЯНИНА УКРАЇНИ**

Спеціальність 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика;
судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Науковий керівник

Радецька Валентина Яківна

доцент кафедри криміналістики

кандидат юридичних наук, доцент

Київ – 2010

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1 Теоретичні основи криміналістичного дослідження підробленого паспорта громадянина України.....	13
1.1. Історичні етапи становлення та розвитку системи паспортної реєстрації.....	13
1.2. Паспорт громадянина України у системі документів, що підтверджують громадянство України.....	34
1.3. Загальна характеристика паспорта громадянина України.....	46
Висновки до РОЗДІЛУ 1	56
РОЗДІЛ 2 Характеристика підробленого паспорта громадянина України.....	59
2.1. Спеціальні засоби захисту паспорта громадянина України від підроблення.....	59
2.2. Способи підроблення паспорта громадянина України та їх ознаки.....	84
2.3. Огляд паспорта громадянина України з метою виявлення ознак підроблення.....	109
Висновки до РОЗДІЛУ 2	122
РОЗДІЛ 3 Методичні основи криміналістичного дослідження підробленого паспорта громадянина України.....	125
3.1. Можливості техніко-криміналістичного дослідження підробленого паспорта громадянина України.....	125
3.2. Особливості методики техніко-криміналістичного дослідження підробленого паспорта громадянина України.....	138
3.3. Криміналістична профілактика підроблення паспорта громадянина України.....	161
Висновки до РОЗДІЛУ 3	174
ВИСНОВКИ	178
ДОДАТКИ	185
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	226

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ДНДЕКЦ МВС України	–	Державний науково-дослідний експертно-криміналістичний центр Міністерства внутрішніх справ України
ЖЕК	–	житлово-експлуатаційний комплекс
ІЧП	–	інфрачервоні промені
КПК України	–	Кримінально-процесуальний кодекс України
НДЕКЦ	–	Науково-дослідний експертно-криміналістичний центр
ОВС України	–	органи внутрішніх справ України
Паспорт	–	паспорт громадянина України
ПК “Україна”	–	поліграфічний комбінат “Україна”
РАГС	–	реєстрація актів громадянського стану
СРСР	–	Союз Радянських Соціалістичних Республік
СТЕД	–	судово-технічна експертиза документів
ТКДД	–	техніко-криміналістичне дослідження документів
УФП	–	ультрафіолетові промені

ВСТУП

Актуальність теми. Паспорт громадянина України – один з найважливіших документів суворого обліку та звітності, який має широке соціальне і правове значення, оскільки містить найбільш повні відомості про його власника і відношення до громадянства України. Паспорт забезпечує громадянину реалізацію правоздатності у сфері цивільно-правових відносин, право на працю, відпочинок, освіту, охорону здоров'я тощо. Наявність цього документа уможлиблює забезпечити особисті, майнові, трудові, соціальні та політичні права громадянам України.

Оскільки паспорт використовується майже у всіх сферах людської діяльності, він часто стає об'єктом злочинних посягань. За статистичними даними, в Україні з 2007 по перше півріччя 2010 рр. зареєстровано 61 697 злочинів за підробленими документами, бланками, печатками та штампами, їх збут та використання. За 2009 та перше півріччя 2010 рр. виконано 2 883 експертизи та 3 258 досліджень документів, що посвідчують особу. Поряд з цим, з 2006 по перше півріччя 2010 рр. у м. Києві порушено 1 178 кримінальних справ щодо вчинення злочинів, пов'язаних із підробленням паспорта громадянина України. Тому, особливої уваги потребує удосконалення нормативно-правового забезпечення захисту паспорта та спеціальних засобів захисту, розроблення окремої методики проведення техніко-криміналістичної експертизи паспорта із використанням сучасної техніки та нових методів дослідження, а також удосконалення прийомів огляду паспортів працівниками міліції та іншими посадовими особами з метою виявлення ознак підроблення.

Значний внесок у дослідження теоретичних проблем криміналістики та судової експертизи зробили вчені-криміналісти України та інших держав: В.П. Бахін, Р.С. Белкін, В.Д. Берназ, А.І. Вінберг, В.Г. Гончаренко, В.А. Журавель, О.О. Ейсман, А.В. Іщенко, Н.С. Карпов, Н.І. Клименко,

В.О. Коновалова, І.Ф. Крилов, В.С. Кузьмічов, В.К. Лисиченко, В.Г. Лукашевич, Є.Д. Лук'янчиков, М.Я. Сегай, В.В. Тіщенко, Л.Д. Удалова, І.Я. Фрідман, В.Ю. Шепітько, О.Р. Шляхов, М.Г. Щербаковський та багато інших.

У різний час, окремі питання техніко-криміналістичного дослідження документів викликали інтерес таких вчених-криміналістів, як: В.В. Бірюков, Т.П. Бірюкова, І.В. Гора, Т.А. Коробочкіна, П.Г. Кулагін, В.С. Мацишин, С.Д. Павленко, В.М. Палій, С.Ю. Петряєв, О.О. Садченко, Н.В. Терзієв, Н.П. Яблоков та інших.

Окремі питання криміналістичного дослідження документів із засобами захисту викладені у працях: М.Ю. Будзієвського, О.В. Воробей, О.М. Глотова, О.Л. Кобилянського, В.П. Колмакова, Ю.Г. Корухова, О.А. Леві, В.Є. Ляпічева, О.С. Силкіна, Ю.І. Паршикова та інших.

Визначаючи значні доробки учених, слід зауважити, що їх праці не охоплюють усієї сукупності питань, пов'язаних із особливостями криміналістичного дослідження підроблених паспортів, а більшість із них й донині залишаються невирішеними. Це зумовлено інтелектуальним розвитком суспільства, теорії та практики, а також науково-технічним прогресом. Невичерпними залишилися питання щодо особливостей експертного дослідження підробленого паспорта, аналізу спеціальних засобів захисту, якими він наділений, розроблення окремої методики дослідження, а також особливостей виявлення підроблених паспортів особами, які не володіють спеціальними знаннями.

Значні недоліки нормативного урегулювання функціонування паспорта та неналежна якість засобів захисту негативно впливають на його криміналістичне дослідження та створюють сприятливі умови для підроблювачів, тим самим впливають на збільшення кількості злочинів, пов'язаних із підробленням документів.

Таким чином, необхідність удосконалення та вирішення наведених проблем у подальшому й обумовило вибір теми дисертаційного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження спрямоване на виконання Комплексної програми профілактики правопорушень на 2007–2009 рр., затвердженої Постановою Кабінету Міністрів України від 20 грудня 2006 р. № 1767, наказу МВС України від 5 липня 2004 р. № 755 “Про затвердження пріоритетних напрямків наукових та дисертаційних досліджень, які потребують першочергового розроблення і впровадження в практичну діяльність органів внутрішніх справ на період 2004–2009 рр.”, а також щорічних планів науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт Київського національного університету внутрішніх справ. Тема зареєстрована Координаційним бюро Академії правових наук України (реєстраційний № 174, 2007р.).

Мета і завдання дослідження. Мета дослідження полягає у комплексному науковому висвітленні теоретичних основ та особливостей криміналістичного дослідження підробленого паспорта громадянина України, аналізу його спеціальних засобів захисту, наданні методичних рекомендацій щодо криміналістичного дослідження такого документа, а також удосконалення виявлення підроблених паспортів працівниками міліції та посадовими особами з метою припинення злочинної діяльності.

Для досягнення мети дисертаційного дослідження автором були поставлені такі основні *завдання*:

- деталізувати спеціальні засоби захисту паспорта громадянина України та охарактеризувати сучасні способи повного і часткового підроблення;
- виділити етапи становлення та розвитку системи паспортної реєстрації та надати характеристику паспорту громадянина України, встановити його значення серед інших документів, що підтверджують громадянство України;
- визначити можливості техніко-криміналістичного дослідження підробленого паспорта громадянина України;
- надати детальну характеристику сучасних методів криміналістичного дослідження підробленого паспорта громадянина України та обґрунтувати необхідність у створенні окремої методики дослідження;

- сформувати на цій основі рекомендації щодо удосконалення методики техніко-криміналістичного дослідження окремих об'єктів (паспортів) з метою їх впровадження у судово-експертну діяльність;

- конкретизувати критерії формування експертних висновків за техніко-криміналістичним дослідженням підроблених паспортів;

- удосконалити правила огляду паспорта працівниками міліції та іншими посадовими особами з метою виявлення ознак підроблення.

Об'єктом дослідження є діяльність правоохоронних органів у сфері виявлення та дослідження підроблених документів.

Предметом дослідження є криміналістичне дослідження підробленого паспорта громадянина України.

Методи дослідження. Методологічну основу дослідження становлять: принципи та основні категорії діалектико-матеріалістичного пізнання соціальних явищ і процесів розвитку та взаємозв'язку об'єктів реальної дійсності, система загальнонаукових та спеціальних методів, які є засобами наукового пошуку в арсеналі гуманітарних, у тому числі й юридичних наук. Зокрема, були використані такі методи: історично-правовий (розділ 1) застосовувався для аналізу розвитку системи паспортної реєстрації, основних тенденцій розвитку нормативно-правового забезпечення оформлення та видачі паспорта; системно-структурний (підрозділ 2.3, розділу 3) застосовувався для розробки методичних рекомендацій щодо криміналістичного дослідження паспорта, формування прийомів його огляду працівниками міліції та посадовими особами; загальні методи: спостереження, вимірювання, опис, порівняння та узагальнення (підрозділ 2.1, розділ 3) застосовувалися при визначенні особливостей криміналістичного дослідження паспорта громадянина України та аналізі його спеціальних засобів захисту; статистичний метод застосовувався для аналізу слідчої та експертної практики МВС України щодо кількості вчинених злочинів за ст.ст. 357, 358 КК України та проведених експертних досліджень паспортів; соціологічний метод застосовувався при проведенні опитування експертів та слідчих підрозділів

ОВС України.

Наукові висновки і рекомендації, що містяться у дисертації, базуються на методі системного аналізу положень Конституції України, Законів України, постанов Верховної Ради України, Указів Президента, постанов Кабінету Міністрів України, що регулюють суспільні відносини у сфері попередження, розкриття та розслідування злочинів, відомих нормативних актів та інструктивних документів МВС України, що регламентують організацію призначення, проведення експертиз та обіг паспорта громадянина України.

Під час дослідження використаний особистий досвід практичної експертної роботи у Науково-дослідному експертно-криміналістичному центрі при УМВС України у Вінницькій області на посаді експерта-криміналіста відділу технічної експертизи документів та почерку.

Емпіричну базу дослідження складають:

- статистичні звіти Державного науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України за 2006-перше півріччя 2010 рр. з питань криміналістичного дослідження документів;

- матеріали 96 експертних проваджень техніко-криміналістичних досліджень підробленого паспорта громадянина України;

- 163 кримінальні справи, порушених за ст.ст. 357, 358 КК України за 2003-2009 рр. в Україні;

- результати анкетування 238 експертів-криміналістів та 174 слідчих щодо проблем виявлення підроблених паспортів громадян України та їх криміналістичного дослідження (у Вінницькій, Донецькій, Житомирській, Київській, Кіровоградській, Львівській, Миколаївській, Тернопільській, Хмельницькій та Чернігівській областях).

Теоретичною основою роботи є монографії, підручники і навчальні посібники, збірники наукових статей, матеріали періодичних видань у галузі криміналістики, судової експертизи, кримінального права, кримінального процесу, адміністративної діяльності, соціології.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що дисертація є першим в Україні комплексним узагальненням, у якому з позиції міжгалузевого підходу розглянуті недостатньо розроблені методичні та практичні питання з криміналістичного дослідження підробленого паспорта громадянина України, які розширюють наукове уявлення і доповнюють теоретичні й практичні надбання криміналістики та судової експертизи.

У результаті дослідження конкретизовано низку положень теоретичного та практичного значення, які полягають у такому:

вперше:

- охарактеризовано спеціальні засоби захисту паспорта громадянина України, запропоновано їх класифікацію, зазначено технологію виготовлення, особливості та захисні властивості. Запропоноване авторське поняття “спеціальні засоби захисту паспорта”, під якими слід розуміти сукупність елементів, які призначені унеможливлювати та попереджувати несанкціоноване втручання у документ на стадіях його виготовлення, оформлення, експлуатації та знищення, а також направлені на швидке виявлення у разі такого втручання;

- встановлено прогалини та неточності нормативно-правового урегулювання оформлення та видачі паспорта, які негативно впливають на його техніко-криміналістичне дослідження, зокрема такі: 1) відсутність єдиної інструкції або правил з технічними умовами виготовлення фотокарток; 2) законодавчо не визначено чіткого виду друкуючого пристрою, яким вносяться дані; 3) не урегульовано внесення даних у паспорт в процесі його експлуатації; 4) неякісний клей та відбиток рельєфної печатки тощо;

- обґрунтовано необхідність створення окремої методики дослідження підробленого паспорта громадянина України, оскільки проведення експертизи такого документа потребує відповідних знань щодо технічного опису (конструкції, розмірних характеристик тощо) та засобів захисту (графічного оформлення, спеціальних матеріалів, технологій, прихованих зображень тощо).

- надано методичні рекомендації з криміналістичного дослідження паспорта громадянина України, які містять інформацію щодо його правового

урегулювання, ступенів захисту, роз'яснення спеціальної термінології, характеристики спеціальних засобів захисту та особливостей криміналістичного дослідження;

удосконалено:

– організаційні засади проведення судово-технічної експертизи документів у частині дослідження паспорта громадянина України;

– коло питань, які ставляться експерту з техніко-криміналістичного дослідження підробленого паспорта, з урахуванням вивчених матеріалів експертних проваджень, у яких трапляються нечітко сформульовані питання, такі, що не входять у компетенцію експерта тощо;

– правила та порядок огляду працівниками міліції та іншими посадовими особами паспортів з метою виявлення підроблень. До правил перевірки належності паспорта особі пред'явника належать такі: 1) вивчення змісту і його реквізитів; 2) перевірка наявності реквізитів, без яких паспорт не є дійсним; 3) опитування пред'явника паспорта щодо наявних у ньому даних; 4) огляд матеріалу та реквізитів з метою виявлення ознак підроблення;

– рівні профілактичних заходів за злочинами, пов'язаними із використанням підроблених паспортів, зокрема: 1) організаційний – чітке правове регулювання порядку виготовлення, зберігання, знищення бланків, печаток та штампів, їх використання при оформленні та видачі паспортів; 2) технічний – заходи, спрямовані на недопущення випуску схожих бланків, печаток та штампів, які полегшують їх підроблення; 3) методичний – розроблення методичних рекомендацій, інструкцій щодо огляду паспортів працівниками міліції з метою виявлення підроблених, а також проведення занять щодо оволодіння прийомами виявлення підроблень; 4) законодавчий – заходи з удосконалення кримінального законодавства, наприклад, уточнення ст. 357 КК України, встановлення суворого покарання за придбання і збут бланків паспорта; 5) прогностичний – використання можливостей передбачати нові способи підроблення паспортів;

дістало подальшого розвитку:

– наукова позиція, що паспорт громадянина України потребує удосконалення або створення нових засобів захисту, оскільки існуючі – не виконують покладених на них функцій та спричиняють труднощі при його техніко-криміналістичному дослідженні;

– історичні етапи розвитку системи паспортної реєстрації;

– можливості техніко-криміналістичного дослідження документів, методи дослідження паспортів та критерії формування експертних висновків за техніко-криміналістичним дослідженням підроблених паспортів.

Практичне значення одержаних результатів дослідження визначається тим, що висвітлені в дисертації теоретичні висновки сприяють подальшому розвитку криміналістики та теорії судової експертизи, а пропозиції та рекомендації можуть використовуватися в практичній діяльності експертів, зокрема, для вдосконалення методики технічного дослідження документів й у практичній діяльності працівників міліції та інших посадових осіб, які проводять огляд паспортів.

Розроблені методичні рекомендації позитивно оцінені практичними працівниками експертних та слідчих підрозділів МВС України, а саме: при проведенні експертних досліджень документів (акт впровадження у практичну діяльність експертних підрозділів ДНДЕКЦ МВС України від 21.10.2009 р.; див. додаток У), при підготовці методичних рекомендацій з розкриття та розслідування злочинів, пов'язаних із підробленням документів, інструкцій з удосконалення проведення огляду та попереднього дослідження документів, що посвідчують особу (акт впровадження у практичну діяльність слідчих підрозділів ГУ МВС України у м. Києві від 15.10.2009 р.; див. додаток Ф).

Результати дослідження використовуються у навчальному процесі при викладанні курсу “Криміналістика” та спецкурсу “Техніко-криміналістичне дослідження документів” (акт впровадження у навчальний процес КНУВС від 23.11.2009 р.; див. додаток Х).

Апробація результатів дисертації. Основні положення, висновки та рекомендації дисертаційного дослідження неодноразово обговорювалися і були

схвалені на засіданні кафедри криміналістики КНУВС.

Результати та пропозиції дисертації оприлюднені на міжнародних наукових та науково-практичних конференціях, а саме: “Кримінальний процес України в контексті європейських стандартів судочинства” (07.12.2007 р., м. Київ), “Інформаційне забезпечення розкриття та розслідування злочинів” (30.04.2008 року, м. Луганськ), “Проблеми правової реформи та розбудови громадянського суспільства в Україні” (26.09.2008 р., м. Львів), “Засади кримінального судочинства та їх реалізація в законотворчій і правозастосовній діяльності” (03.04.2009 р., м. Київ); “Проблеми правової реформи та розбудови громадянського суспільства в Україні” (25.09.2009 р., м. Львів); “Криміналістика у протидії злочинності” (16.10.2009 р., м. Київ) та “Міжнародне співробітництво ОВС у боротьбі з транснаціональною злочинністю” (25.03.2010 р., м. Київ).

Публікації. Основні положення та висновки, що сформульовані в дисертаційному дослідженні, знайшли відображення у 12 публікаціях, з них – п’ять наукових статей у фахових виданнях, затверджених ВАК України та сім тез доповідей у збірниках науково-практичних конференцій.

Структура дисертації складається зі вступу, трьох розділів, які охоплюють дев’ять підрозділів, висновків, додатків та списку використаних джерел. Повний обсяг дисертації становить 249 сторінок, з них основний текст дисертації – 184 сторінки, додатків – 41 сторінка, список використаних джерел – 24 сторінки (216 найменувань).

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ КРИМІНАЛІСТИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПІДРОБЛЕНОГО ПАСПОРТА ГРОМАДЯНИНА УКРАЇНИ

1.1. Історичні етапи становлення та розвитку системи паспортної реєстрації

Кожна держава для її нормального функціонування потребує здійснення контролю населення. З цією метою була створена паспортна система, діяльність якої урегульована правовими нормами, що торкаються суспільних відносин, пов'язаних із проживанням і пересуванням громадян з однієї місцевості в іншу, їх обліком і впорядкуванням, видачею відповідних документів, які посвідчують особу громадян та забезпечують їх суб'єктивні права. Поряд з цим, паспортна система є вагомим діючим важелем боротьби зі злочинністю, охорони громадського порядку і державної безпеки.

Як відомо, кожне суспільне явище має свою історичну спадщину, аналіз якої уможливорює виявити основні віхи й тенденції його розвитку. Історія виникнення паспортної системи та власне паспортів є цікавою і необхідною для всестороннього і наукового розуміння значення такого документа для України.

Як свідчать історико-літературні джерела [1, с. 923; 2, с. 5], паспортна система виникла у XV столітті. Вона відмежувала осіб, зайнятих комерційною та господарською діяльністю від бідних, бродяг, біглих християн, яких на той час було дуже багато і які постійно змінювали місця перебування. Особа, яка не бажала, щоб її сприйняли за бродягу, мала посвідчити свою особистість відповідним документом. У підданих та іноземців влада могла вимагати посвідчення особи, а також доказів того, що вони не становлять небезпеку

державному спокою. Таким доказом був паспорт, у якому зазначалися такі дані: вид діяльності, вік, місце проживання, прикмети обличчя, а також термін, мета і місце мандрівки. Поряд з цим, паспортна система забезпечувала ремісникам і торговцям свободу пересування всередині держави та за її межами.

Паспорти використовувалися протягом століть як засіб ототожнення особи, що подорожувала до зарубіжних країн. Цей документ, видавався компетентним органом держави, і давав дозвіл особі на виїзд з країни [3, с. 513], а також прохав інші країни дати безпечне проходження, законну допомогу і захист пред'явника паспорта [4, с. 192].

З кінця XVIII ст. паспортна система набула значного розвитку та вдосконалення, а на початку XIX ст. – досягла високого рівня. Спочатку вона була у державі засобом закріплення класової нерівності, а нині паспортна система є засобом державного обліку, контролю і регулювання міграції населення. Історія сучасної системи паспортної реєстрації має деяку періодизацію, у якій вона набувала різного значення, тому нами було виділено етапи її становлення та розвитку.

Перший етап – передумови зародження паспортної системи та документу, що посвідчував особу.

Цей етап характеризується розмежовуванням різних категорій населення держави, зародженням інституту громадянства у світі, виникненням документів, що посвідчували особу різного виду та значення (таблички, бронзові пластини, громадянські списки), а також появою документа для виїзду морем – паспорта.

Документ, що посвідчував особу, незважаючи на свій вигляд і назву, з'явився ще з давніх часів. У період рабовласницької держави існували спеціальні знаки, які виконували роль паспортів. Так, у Давньому Вавилоні документом, що посвідчував особу раба, була табличка з його іменем та особистим клеймом – татуюванням на тілі. Табличка висіла у раба на шиї,

знімати яку без відома хазяїна заборонялося, а за її втрату або псування особа суворо каралась [5, с. 51].

У Єгипті паспорт слугував головним документом для виїзду морем. Паспорти були і в римських легіонерів, які мали вигляд двох з'єднаних бронзових пластинок з відповідними записами, завіреними військовою печаткою [6, с. 448–449].

Щодо формування інституту громадянства в Давньому Римі, слід зазначити, що вже в Інституціях Гая з'являються згадки про громадянське право римського народу: "...то право, которое каждый народ сам для себя установил, есть его собственное право и называется правом гражданским...". Так, в книзі I, пункті 17 сказано, що особа визнається римським громадянином, якщо вона старше тридцяти років, була власністю господаря за квіритським правом і отримала свободу внаслідок законного відпущення на волю, або на основі юридичного акту, або внаслідок занесення в цензорський список, або за заповітом [7, с. 53–54].

В Афінах (V-IV ст. до н.е.) засобом реєстрації громадян були "гражданские списки". Громадянськими правами на той час користувалися особи, батьки яких мали статус громадян. Вони вносилися до списків демотів з досягненням 18-річного віку. Демоти під присягою вирішували – чи досягла людина встановленого законом віку, чи вільна і чи законно народжена. Якщо їх рішення виявлялося негативним, то особа позбавлялася права бути вписаним до громадянських списків і держава продавала її в рабство [7, с. 37].

Другий етап – виникнення паспортної системи у світі (XV століття).

У цей період створюється реєстрація населення, облік пересування територією держави та за її межами. З'являються різні види паспортів, які чітко розмежовують громадян на певні групи за соціальним становищем.

В Англії своє нормативне закріплення паспорти отримали за рішенням 1414 парламенту, яке було підписане самим королем. Найдавнішими паспортами, які збереглися до сьогодення, вважаються паспорти зразка 1641 р. [6, с. 448–449].

У Німеччині паспорти з'являються в XVст. з метою розмежування торговців і ремісників (чесних подорожніх) від розбійників та злидарів, які подорожували Європою. Вже з XVII ст. з'явилися різні види паспортів. Наприклад, військові паспорти (Militärpass) видавалися з метою протидії дезертирству, чумні (Pestpass) – для мандрівників з країн, де була чума; особливі – для євреїв та учнів – ремісників тощо [6, с. 449; 1, с. 923].

У Франції паспортна реєстрація набула вдосконалення та розвитку в кін. XVIII – на поч. XIX ст., де без паспорта заборонялося відлучатися як всередині держави, так і за її межі. Після Наполеонівських війн у систему паспортної реєстрації були внесені незначні зміни: деякі полегшення для прикордонних відносин, бідному населенню видавалися безкоштовні паспорти [1, с. 923–924].

Як видно з наведеного, при пересуванні населення у Франції та Німеччині, стало обов'язковим для особи мати при собі паспорт та вчасно з'являтися до місця прибуття; вважалося, що це дасть змогу виявити суспільно небезпечних осіб. Але вже тоді були особи, які проживали за підробленими і чужими паспортами.

Завершується цей етап занепадом промисловості держави, оскільки паспортна система обмежувала свободу пересування населення. На таку ситуацію слід було негайно відреагувати, дещо пом'якшити систему реєстрації.

Третій етап – поява системи факультативної легітимності в країнах Європи (XIX століття).

Цей етап характеризується пом'якшенням паспортних правил, тобто, обов'язок мати паспорт замінено на право; винятки становили іноземці та особи, які виїздили за кордон.

Так, рішеннями Дрезденської конференції, починаючи з XIX ст., в країнах Європи значно пом'якшуються паспортні правила на території німецьких держав з 1850 року, в Австрії – 1859, у Данії – починаючи з 1862 по 1875, в Іспанії – з 1862 по 1878 та в Італії – з 1865 по 1873 роки. Сутність цієї угоди полягала в тому, що піддані звільнялися від обов'язку брати дозвіл у поліції для

кожного з пересувань у межах держав, які домовилися. Замість дозволу видавалася паспортна картка строком на рік, яка не зобов'язувала з'являтися у місце прибуття [1, с. 923].

З'являється система факультативної легітимності, тобто взяття паспорта є правом, а не обов'язком особи, яка бажає посвідчити свою особистість. Наприклад, у Німеччині обов'язок мати паспорт встановлювався указом імператора лише тимчасово для певних місцевостей (наприклад, для Берліну в 1878 р.) або для мандрівки у визначені держави та повернення з них. В Італії посвідчували особу як паспортом, так й іншими документами. У Данії через репресії, для іноземця встановлювався обов'язок мати паспорт. В Англії, Швеції та Норвегії була повна свобода пересування, без обов'язку мати при собі паспорт. В Австрії для пересування всередині держави вимагалися такі документи: легітимна картка, яка заміняла паспорт і видавалася на рік, та розрахункові або робочі книжки [1, с. 923–924].

Особливу увагу приділяли іноземцям, які обов'язково повинні були мати при собі паспорт, крім учасників дрезденської конвенції. В деяких державах, замість паспорта вимагали дозвіл поліції на проживання, наприклад, у Румунії – на перебування більше ніж тридцяти діб, в Єльзас-Лотарингії – на перебування більше ніж восьми тижнів тощо. У Данії для іноземців, які займалися фізичною працею або за видом діяльності постійно змінювали місце проживання, видавалася книжка на проживання [1, с. 924].

Але в роки першої світової війни (1914-1918 рр.) паспорти знову стають засобом контролю прикордонних органів та поліції. Цей період історії європейських держав характеризується заміною паспортної системи на легітимну, тобто законну і правомірну. За цією системою мати паспорт було не обов'язково, лише за бажанням (правом) громадян, але у випадку виїзду ним за кордон таке право переходило в обов'язок [6, с. 450–451].

Цікавим є той факт, що у 1949 році у США було засновано міжнародну реєстратуру Громадян Світу, яка уповноважена була видавати Паспорти Громадян Світу. Трохи згодом, у 1953 році у м. Елсуорсі штату Мен (США)

Г.Девісон зробив офіційну заяву про заснування Світового Правління Громадян Світу, діяльність якого керується основними Правами Людини. У 1954 році Гаррі Девіс заснував некомерційну структуру World Service Authority (WSA) у якості виконавчого органу нової влади. Справа в тому, що Г. Девіс 25.04.1948 року відмовився від американського громадянства, оголосивши себе “Громадянином Світу”. Виїхавши на нейтральну територію, де проходила Генеральна Асамблея ООН, він спричинив прецедент, у результаті якого було видане перше Світове Посвідчення Особи [8, с. 35–37].

Паспорт громадянина світу станом на 2008 рік, де-юре – визнають шість держав: Буркіна Фасо, Еквадор, Танзанія, Мавританія, Того та Замбія. На офіційному сайті WSA, станом на липень 2008 рік, вказані 174 держави, які проставляли хоча б один раз в’їзні/виїзні штампи в “Паспорті громадянина світу”, тим самим визнаючи його де-факто [9].

Паспортом громадянина світу користуються не лише для перетину кордонів (наприклад, Китаю, Швеції, Росії) та жителі вільних економічних зон (наприклад, Калінінградської), але й для посвідчення особи при різних ситуаціях, наприклад, відкриття рахунку в банку [8, с. 41].

Четвертий етап – зародження паспортної системи у Царській Росії (Петровський період) 1649–1878 рр.

Цей період характеризується законодавчим закріпленням посвідчень особи, які обмежували право пересування вільного населення, появою паперового друкованого паспорта, а також обов’язком мати такий документ.

Як свідчать історичні джерела [10, с. 46], у Росії нагляд за пересуванням населення здійснювався ще задовго до появи паспортної системи, яка в подальшому була створена для такої мети: населення країни, за винятком іноземців, могло вільно пересуватися по її території. Так, у Давньоруській державі була встановлена вимога “знатка” для кожної особи, яка не належала до общини, тобто будь-який із членів общини повинен поручитися за таку особу.

Першим законодавчим закріпленням вимог про наявність посвідчення особи стало Соборне Уложення 1649 року, в якому було відведено дві глави: VI “О проезжих грамотах в иные государства” та XVIII “О проезжих грамотах для служилых людей в Сибири и нижней Волги и проезжих грамотах для иностранцев”. І вже в кінці XVII ст. обмежується право пересування вільного населення, Царські Укази 1684 р. та 1686 р. забороняли проживати у Москві без так званих “поручных записей” [10, с. 46].

Виникнення паспортної реєстрації у Росії пов'язане із правлінням у XVIII ст. Петра I, що запобігала ухиленню від рекрутської маєсті та різних податей; була мірою боротьби з епідеміями тощо [2, с. 5].

Відповідно до указу Петра I від 30.10.1719 року документом, що посвідчував особу, стала “проїзна грамота” відсутність якої автоматично надавала особі статусу “недоброї людини” або “зłodія” [1, с. 924].

У 1724 році указом імператора для контролю за пересуванням населення у інші міста були введені два види паспортів “покормежные и пропускные письма”. Перші видавалися тим, хто виїжджав із сіл на заробітки в межах своїх уїздів (до тридцяти верст), поміщикам або прикажчикам. Другі – особам, які відбували до інших уїздів, земськими комісарами строком до трьох років [11, с. 3].

З 1763 року паспорт став засобом поповнення державної казни – збору мита, тобто з паспортів строком на один рік необхідно було сплатити десять копійок, на два роки – п'ятдесят копійок, на три роки – один карбованець [10, с. 47].

З 1803 року для купців та міщан було запроваджено друковані паспорти. Такі зміни спричинила поява випадків пересування селян за підробленими паспортами [10, с. 47]. А вже з 1809 р. у С.-Петербурзі та з 1816 р. у Москві, всі особи, які працювали за наймом у столицях, зобов'язані були зареєструватися в адресній конторі та отримати “адресный билет” (“вид на жительство”), який пред'являвся при влаштуванні на роботу та поселенні у домівки. Такі дії були

спрямовані, насамперед, на забезпечення нагляду за частиною населення, яка продавала свою робочу силу [11, с. 7].

На той час у Російській імперії 25.06.1811 р. було створено Міністерство поліції, яке складалося з трьох департаментів та канцелярії. Остання поділялася на загальну та особливу, яка розглядала справи іноземців, закордонні паспорти, цензурну ревізію та особливі справи [12, с. 364].

За правління Миколи I в губерніях Російської імперії з'явилися циркуляри про вдосконалення порядку видачі паспортів зразка 1826 р., які мали вигляд паперової сторінки. Згідно циркулярів було три види паспортів – для купців першої, другої та третьої гільдій, для міщан і для селян, які видавалися на 2–3 роки [6, с. 449].

У 1840 році, відповідно до циркуляру “Про означення в паспортах прикмет”, виданого Київським військовим, Подільським та Волинським генерал-губернатором Д.Г. Бібіковим, паспорт видавали усім громадянам Російської імперії всіх станів незалежно від статі з досягненням двадцяти п'яти років.

Поряд з цим, відповідно до розпорядження імператорського уряду від 1 (13).05 1844 року, існував паспорт для виїзду за кордон, який видавався російським підданим незалежно від статі з досягненням ними 25-річного віку. Винятком з цього правила були особи, які від'їжджали за кордон для лікування, як спадкоємці, на навчання, в торгових справах та для подорожі з батьками, вихователями, а також подружжя. За кожні шість місяців дії паспорта необхідно було сплачувати двадцять п'ять карбованців [6, с. 449].

Відповідно до Уставу кримінального судочинства від 20.11.1864 року, а саме – Уставу про паспорта та біглих, у дореволюційній Царській Росії було заборонено без паспорта відлучатися з постійного місця проживання, а для влаштування на роботу або прописки слід було пред'явити паспорт або вид на проживання. Вилучення цих документів було надійною гарантією явки обвинуваченого до слідчого. Також, ці документи відбиралися у підсудних, які були засуджені до строкового позбавлення волі. Після відбуття строку

покарання, паспорт чи вид на проживання повертався володільцеві, про що сповіщалося особам прокурорського нагляду. Устав не зобов'язував дворян, які не мали відношення до несення служби, мати паспорти, достатньо було лише свідоцтва або грамоти на “дворянское достоинство” [13, с. 308, 345].

На той час для селян та міщан було введено три категорії паспортів, а саме: 1) прості письмові види (при від'їзді для суміжної промисловості у тому ж уїзді до тридцяти верст); 2) білети, обкладені гербовим податком (для роботи понад тридцяти верст строком менше шести місяців, зокрема: місячні, двохмісячні, трьохмісячні); 3) друковані плакатні паспорти (при від'їзді для суміжної промисловості понад тридцяти верст строком більше шести місяців, зокрема: піврічні, річні, двохрічні, трьохрічні). У паспортах вказувалися прикмети пред'явника, вік, сімейне положення, строк дії документу, а також попередження про покарання у випадку неявки в зазначений строк [10, с. 48].

У ті часи, відповідно до “Устава о наказаниях, налагаемых мировыми судьями” від 20.11.1864 року, у главі 5 Про порушення Уставу про паспорти, зазначено покарання за такі злочини, як: проживання у столиці без адресного білету або за простроченим, проживання без виду на проживання або за простроченим, виїзд за кордон без закордонного паспорта, надання притулку особі без виду на проживання та без паспорта тощо [13, с. 402–403, 439].

Паспортний режим тих часів визначався не лише зазначеними вище нормативними документами, але й спеціальними законами. Наприклад, за Законом 1878 року поліція С.-Петербургу була уповноважена накладати на домовласників штраф за надання проживання особам без паспорта [11, с. 6].

П'ятий етап – реформування паспортної системи (дореволюційний період) 1884–1906 рр.

У цей період встановлюються територіальні межі, перетинання яких зобов'язувало мати паспорт, запроваджуються різні види паспортів у залежності від соціального статусу особи – вибірковість визначення надання паспорта.

Відміна кріпосного права у 1861 році – отримання селянами особистої свободи, спричинила необхідність реформування паспортної системи.

Так, відповідно до Положення про види на проживання, яке було прийняте Державною радою Російської імперії 03.06.1884, мати паспорт за місцем проживання не було обов'язковим для громадян. Виняток становили особи, які від'їздили на відстань до п'ятдесяти верст і більш як на шість місяців, фабричні й заводські робітники та мешканці територій, де було оголошено спеціальний режим або тих, що перебували під посиленою охороною [14, с. 69].

Трохи згодом, згідно з Положенням про види на проживання від 3.06.1894 року, було встановлено обов'язковий порядок внесення до цих документів відміток про сплату податей і зборів, та покладено на поліцію забезпечення паспортного режиму, особливо жорсткого контролю за пересуванням населення [14, с. 69]. Положення зобов'язало мати паспорт особам, які проживали у місцевості, де було введено стан посиленої або надзвичайної охорони, робочих фабрик, заводів та мануфактур. Тобто, знову спостерігалася виражена класова нерівність, яка проявлялася, насамперед, наявністю різних видів паспортів залежно від соціального статусу особи. Наприклад, такій категорії населення як дворяни, чиновники, духовенство та купці видавалися безстрокові паспорти [10, с. 49].

Поряд з цим, реформою 1894 року було встановлено точні правила про те, у яких випадках спілки та домоволодіння вправі відмовити у видачі або відновленні паспортів особам, які припиняли членство у спілках та християнських дворах. Необов'язково було мати паспорт при виїзді з місця постійного проживання у таких випадках: 1) в межах уїзду і за його межами не далі як на п'ятдесят верст і не більше як на шість місяців; 2) особам, які не наймалися на сільські роботи [1, с. 924; 11, с. 6–7].

Дворянам, особам, які звільнені від державної служби, офіцерським чинам і чиновникам запасу, почесним громадянам, купцям, вдовам та їх 18-річним дітям, видами на проживання слугували безстрокові паспортні книжки.

Положення про види на проживання від 1894 року не поширювалося на осіб, які несли військову та морську службу, козачі війська, на іноземних підданих, які проживали в імперії, осіб римо-католицького духовенства, йорданців тощо. Для робочих, християн та ремісників існували три види паспортів, а саме: 1) паспортні книжки, які видавали строком на п'ять років; 2) паспорти – строком на рік, шість та три місяці; 3) безкоштовні види на відлучку – до одного року постраждалим від неврожаю, повені або пожежі [1, с. 924–925; 11, с. 6–8].

З 01.01.1895 року, відповідно до Положення про види на проживання, почалася видача нового за формою виду, який посвідчував особу, був засобом контролю за пересуванням, забезпечував загальний облік населення та контроль за збором податей [11, с. 6].

Наступним кроком до покращення реєстрації населення в Росії стало прийняття у 1903 році Статуту про паспортну систему, відповідно до якого посвідченням на постійне проживання були строкові паспорти і паспортні книжки. Цей нормативний акт виокремив категорії осіб, які отримували безстрокові паспортні книжки, з них: ті, хто перебував під піклуванням чи опікою у богадільнях, вдови невисоких чинів, відставні чини та їх вдови, гірничозаводські робітники з правом невисоких чинів. За відсутності паспорта дозволялося від'їжджати у межах свого повіту не далі, як на п'ятдесят верст і на строк не більше року. Указом царя від 08(21).10.1906 року скасовано обмеження для селян, їм надавалося право вільно обирати місце проживання [6, с. 449].

Шостий етап – зародження паспортної системи у Радянському Союзі (післяреволюційний період) 1918–1990 рр.

На цьому етапі з'являється інститут прописки, який поширюється не на всі категорії населення, обмежуються у правах селяни, військовослужбовці та осудні особи. Завершується цей етап проведенням паспортної реформи, у результаті якої з'являється основний паспорт, наділений спеціальними

засобами захисту, який видавався усім громадянам в обов'язковому порядку та низка інших додаткових паспортів.

Після Жовтневої революції, разом з поваленням буржуазно-поміщицького державного апарату і його інститутів, була відмінена існуюча паспортна система, яка обмежувала можливості пересування вільного населення, закріплювала нерівність громадян, і була засобом пригнічення населення Царської Росії. Тому слід було розробити і ввести нові радянські документи, які б посвідчували особу громадян, а також організувати облік проживаючого населення і урегулювати його пересування.

У результаті Декретами РНК РСФРР “О трудовых книжках для нетрудящихся” від 05. 10.1918 року та “О введении трудовых книжек в городах Москве и Петрограде” від 25.07.1919 року, царський паспорт було замінено “трудовою книжкою” [15, с. 100]. Трудова книжка відігравала роль єдиного посвідчення особи, гаслом якої було: “Не трудящийся да не ест!”. Цей документ звеличував працю, вільний вибір праці та професії, та містив відмітки про місце роботи та прописку.

Керівництво держави введенням трудових книжок, поставило за мету втілити в життя конституційний принцип загального обов'язку працювати, тому, насамперед, цей документ видавали громадянам, які жили на нетрудовий дохід (із спадку, відсотки з капіталу), які використовували найману працю та які не мали чітко визначеного заняття.

Згодом керівництво Радянського Союзу надало можливість всім громадянам безперешкодно пересуватися по всій території аж до прикордонних пунктів. У зв'язку з цим, встановлювався особливий дозвільний порядок в'їзду на територію держави, тому, 20.06.1923 року було прийнято Декрет ЦВК і РНК “Про заміну трудових книжок на посвідчення особи”, яке видавалося органами міліції і сільрадами усім радянським громадянам з досягненням ними 16-річного віку на строк до трьох років. За бажанням власника документа клеювалася його фотокартка. Обмін таких документів проводився до 31 грудня 1923 року [2, с. 6]. Важливим є той факт, що

отримання посвідчення особи громадянина з обов'язку перейшло у їх право. Відсутність цього посвідчення не мало ніяких правових наслідків.

Згодом, цей документ було доповнено Декретом РНК від 1925 р. “Про прописку громадян в міських поселеннях”, який дав початок організації обліку пересування населення у містах [15, с. 102].

18.07.1927 року вийшла Постанова ЦВК, яка давала право громадянам посвідчувати особу такими документами: метричною випискою, довідкою домоуправління або сільрад про проживання, службовим посвідченням, розрахунковими книжками, військовими, студентськими й профспілковими квитками, дипломами, атестатами тощо.

Аналізуючи історичні джерела, складається враження, що для громадян Радянського Союзу слово “паспорт” мало величезне значення. І не випадково, оскільки царський паспорт до революції був одним із засобів пригнічення населення. Варто лише згадати той факт, що свобода пересування населення на пряму залежала від наявності та виду паспорта. Слугував він також пригніченням жінки – без згоди чоловіка паспорт їй не видавали [16, с. 47].

Як відомо з історії, 30-ті роки існування Радянського Союзу характеризуються стрімким розвитком індустріалізації, яка вимагала єдиного порядку документування та суворого обліку проживаючих у них громадян.

Тому, з огляду на ситуацію, що склалася, 27 грудня 1932 року було видано Постанову ЦВК і РНК СРСР, яка стала основоположним актом про створення в державі єдиної паспортної системи Союзу РСР з обов'язковою пропискою протягом 1933 року. Паспортна система мала вплинути на розвиток економіки, управління соціалістичного правопорядку та законності. Особи віком від 16 років, які постійно проживали у містах, робочих селищах, працівники радгоспів зобов'язані були отримати паспорт, у якому зазначалося місце проживання, місце роботи, проходження обов'язкової військової служби та перелік документів, на підставі яких видано паспорт [17, с. 410; 2, с. 8].

На жаль, таку категорію громадян як жителі сіл паспортна система “ігнорувала”. Селяни без паспорта не могли поїхати до міста, не говорячи вже

про проживання у цих містах. Порушників же карали штрафом до 100 карбованців з виселенням за розпорядженням органів міліції, а за повторне порушення – передбачалася кримінальна відповідальність.

Паспортна система СРСР була сукупністю правових норм, що регулювали порядок видачі та обміну паспортів, правила користування ними, статистичний та персональний облік населення (прописка й виписка громадян), пересування громадян по території СРСР, охорону громадського порядку та державної безпеки.

Здавалося, положення 1932 року зробило велику справу для населення Радянського Союзу, але воно спричинило низку труднощів як матеріальних, так і організаційних, пов'язаних з обмеженням отримання паспортів. Тому цей нормативний акт був доповнений Постановою РНК СРСР від 28.04.1933 року, яка розширила коло громадян з правом на отримання паспортів. Так, паспорт могли отримати жителі міст, районних центрів, пунктів де були автотранспортні станції. Жителі сіл, у разі виїзду на постійне або тимчасове проживання в місця де діяла паспортна система, могли отримати паспорт строком на один рік, а згодом звичайний паспорт [18, с. 13].

Надалі у паспортну систему були внесені лише деякі доповнення щодо порядку оформлення паспортів. Так, у 1936 році одним із способів боротьби з халатним ставленням до одруження, було встановлено, що в разі одруження або розлучення в паспорті робилася відповідна відмітка; у 1937 році передбачалася наклейка фотокартки власника паспорта на першій сторінці.

Історично склалося так, що приєднання до Радянської держави Західної України та Білорусії (1939 р.), Литовської, Латвійської і Естонської РСР (1940 р.), Бессарабії, створило необхідність провести роботу з видання паспортів особам, яких прийняли до Радянського громадянства, а також ще більше упорядкувати облік населення, посилити правову регламентацію пересування громадян по території держави. У зв'язку з цим, 10.09.1940 року РНК СРСР затвердила нове положення про паспорти.

Відповідно до наведеного положення видавалися безстрокові, п'ятирічні паспорти та тимчасові посвідчення. Безстрокові паспорти видавалися: 1) особам, нагородженими орденом СРСР; 2) громадянам, які досягли 55-річного віку; 3) інвалідам війни та праці; 4) пенсіонерам 1-ї й 2-ї групи та пенсіонерам за вислугою років. П'ятирічні паспорти видавалися всім громадянам від 16 до 55 років. Тимчасові посвідчення – громадянам при втраті вказаних вище паспортів та громадянам у зв'язку з виїздом за межі місцевості, де була введена паспортна система [15, с. 99].

З кожним днем Радянська держава набувала стрімкого розвитку. Було створено нові економічні райони, що значно посилювало міграційні процеси в державі. Тому в 1974 році Рада Міністрів СРСР затвердила нове Положення про паспортну систему, яке зобов'язувало всіх радянських громадян мати паспорт. Був встановлений єдиний зразок паспорта, текст якого друкувався двома мовами – російською та мовою тієї республіки, на території якої він видавався. Паспорти видавалися особам з досягненням 16-річного віку за місцем проживання безстроково в місцевостях, де була введена паспортна система [19, с. 3].

Вагомою прогалиною наведеного вище Положення було те, що невирішеними залишилися питання, пов'язані з пропискою та працевлаштуванням раніше осудних осіб. Такі обмеження в прописці не дозволяли деяким з них повернутися в сім'ю, до рідних, тобто було порушено один із головних конституційних принципів – право кожного громадянина на житло. Щоб змінити ситуацію, було видано Постанову Ради Міністрів СРСР № 678 від 28 серпня 1974 року “Про деякі правила прописки громадян”. Але ситуація змінилася лише на папері, оскільки не було відмінено інших документів, які обмежували права в прописці раніше судимих осіб [20, с. 156–157].

Торкаючись організаційних питань правил оформлення паспорта того часу, можна зазначити, що в ньому вказувалося прізвище, ім'я та по батькові, рік, місяць, день і місце народження, національність, соціальний стан,

відношення до військової служби тощо. З досягненням громадянами 25- та 45-річного віку в паспорт вклеювали відповідні фотокартки, які відповідали віку особи [21, с. 262].

Кожна держава повинна мати низку документів особливої важливості, які не лише зміцнюють її авторитет, але й наділяють громадян правами та обов'язками і захищають їх від протиправних посягань. Тому в Радянському Союзі, поряд із основним документом, що посвідчував особу громадян СРСР, були такі паспорти [22, с. 206]:

1. Закордонні – видавалися громадянам СРСР, які виїждять за кордон. В свою чергу вони поділялися на: а) дипломатичні, які видавалися для глави держави, членів уряду, дипломатичних представників тощо; б) службові, які видавалися для працівників торгових представництв СРСР, технічному, обслуговуючому та допоміжному персоналу дипломатичних та консульських представництв та членам їх сімей, які є громадянами держави тощо; в) загальні, які видавались іншим громадянам;

2. Паспорт моряка, що видавався громадянам СРСР, які працюють на радянських суднах зарубіжного плавання або на іноземних суднах, відповідно до Постанови Ради Міністрів СРСР від 31 грудня 1974 року.

За період існування Радянського Союзу, бланки паспортів змінювалися п'ять разів, а саме: у 1933, 1935, 1938, 1954, 1976 роках. Лише в 1937 році було введено вклеювання фотографій у паспорти [23, с. 4–7]. Відповідно до Положення про паспорти, затвердженого в жовтні 1953 р., встановлено, що на фотокартці власника паспорта має бути кут для печатки [24, с. 311].

Зміна бланків паспортів Радянського Союзу, насамперед, була викликана значною кількістю підроблень. Щоб убезпечити цей документ від несанкціонованого виготовлення, держава була змушена щоразу виготовляти бланки із складнішими ступенями захисту.

Так, на відміну від бланків паспортів зразка 1933 року, бланки паспортів 1935 року були наділені такими засобами захисту: 1) на обкладинці паспортів слово “Паспорт” визначено на шести мовах (в зразках 1933 року – на семи);

2) наявність водяних знаків, захисної сітки; 3) на кожному аркуші бланка було надруковано вертикальне фонове слово “Паспорт” тощо.

Значну увагу криміналістичному дослідженню паспортів приділив П.Г. Кулагін, який зазначав, що захист від підроблення має бути таким, щоб виявити ознаки можна було уже при перевірці документів працівниками міліції, а не в процесі експертного дослідження. Він чітко вказав на недоліки існуючих засобів захисту, зокрема: 1) колір захисної сітки зливався із кольором паперу, що утруднювало виявлення підчистки, а також не змінювався колір при дії на сітку травлячої речовини; 2) аркуш з даними наклеювався на внутрішню сторону обкладинки паспорта, тим самим утруднюючи дослідження у проникаючому освітленні; 3) засвідчення фотокартки власника здійснювалося відбитком рельєфної печатки, які не мали тонких деталей і їх легко підробляли; 4) використання штампів із простими малюнками та не спеціальною мастикою [25, с. 88–90].

Щодо бланків паспорта зразка 1938 року, то вони відрізнялися від бланків паспортів зразка 1954 року такими ознаками: 1) слово “Паспорт” на обкладинці віддруковано на п’яти мовах, а Герб СРСР розміщено праворуч (в зразках 1954 року – на восьми); 2) пункт перший на першій сторінці позначений: “Имя, отчество, фамилия”; 3) текст “Извлечение из Положения о паспортах...” відсутній.

Характеризуючи наведені вище бланки паспортів Радянського Союзу можна назвати їх спеціальними захисними засоби, а саме [23, с. 4–7]:

1) на стадії виготовлення бланків: використовувався спеціальний папір та високий спосіб друку; наявність фонові сітки з елементами поліграфічного захисту; на окремих аркушах типографським способом проставлявся серійний номер республіки або області. Наприклад, Амурська область – серія “ТЯ”, Архангельська область – серія “БТ” тощо; обкладинка паспорта зразка 1954 року була виготовлена за спеціальною технологією та мала єдиний візерунок; кріплення усіх аркушів та обкладинки здійснювалося металевими скобами.

Важливо зазначити, що такий спосіб кріплення не виконував функцію захисту від заміни аркушів у паспортах. Це пов'язано з тим, що у всіх екземплярах паспортів отвори проколювалися в однакових місцях, скоби були однакового розміру, тому при заміні аркушів не потрібно було навіть робити зайві проколи паперу.

2) на стадії оформлення: відомості про власника паспорта, відмітка на зворотній стороні фотокартки серії та номеру вносилися спеціальними чорнилами; використовувався спеціальний клей для приклеювання фотокартки; фотокартка скріплювалася з бланком двома відбитками рельєфної печатки та одним відбитком гербової печатки органу, який видавав паспорт.

Якщо ж злочинцям не ставали на заваді наведені засоби захисту паспорта від підроблення, то радянська влада передбачила відповідальність за порушення паспортного законодавства як власників паспортів, так і службових осіб. Так, проживання громадян без паспорта або за недійсним паспортом, без прописки або реєстрації, навмисне пошкодження, недбале зберігання або псування паспорта, в разі порушення паспортної системи службовими особами тягнуло за собою адміністративну відповідальність. Відповідно до ст. 196 Кримінального кодексу УРСР, за злісне порушення паспортної системи (наприклад, викрадення паспорта) особа каралася позбавленням волі на строк до двох років або штрафом до 50 карбованців [22, с. 207].

Отже, паспорт став для радянських громадян не лише документом, що посвідчував особу, але й підтвердженням їх приналежності до могутньої держави.

Сьомий етап – створення системи паспортної реєстрації незалежної України (1991 р.).

Цей етап характеризується зміною інституту прописки на реєстрацію, а також зародженням інституту громадянства, затвердженням низки паспортів нового зразка та нових сучасних засобів захисту їх від підроблення.

Із здобуттям Україною незалежності певний час діяла паспортна система Радянського Союзу, тому постала нагальна потреба у створенні та розвитку

інституту громадянства – паспортної системи України. Так, відповідно до ст. 5 Закону України “Про громадянство України” документами, які б підтверджували належність до інституту громадянства стали: паспорт громадян України, свідоцтво про належність до громадянства України, паспорт громадян України для виїзду за кордон, тимчасове посвідчення громадян України, проїзний документ дитини, дипломатичний паспорт, службовий паспорт, посвідчення особи моряка, посвідчення члена екіпажу, посвідчення особи на повернення в Україну [26, с. 109].

Відповідно до Положення про паспортну службу органів внутрішніх справ, затвердженого Кабінетом Міністрів України від 10.10.1994 року, діє служба державного обліку населення за допомогою паспортів, у системі Міністерства внутрішніх справ України. До їх складу входять: 1) департамент громадянства паспортної та імміграційної служби МВС; 2) управління громадянства, паспортної та імміграційні служби головних управлінь, управлінь МВС в АР Крим, областях, містах Києві та Севастополі; 3) відділи (відділення) громадянства, паспортної та імміграційної служби міських (районних) органів внутрішніх справ.

Паспортна служба організовує роботу за такими напрямками, як:

- реалізація державної політики щодо паспортизації громадян;
- документування населення, реєстрація та облік громадян за обраним ними місцем проживання;
- здійснення контролю за виконанням громадянами і посадовими особами правил паспортної системи України;
- оформлення та перевірка заяв і клопотань з питань громадянства і подання їх з висновками до Комісії при Президентові України з питань громадянства, також вживає заходів до виконання її рішень;
- організація у встановленому порядку реєстрації національних паспортів або документів, що їх замінюють, іноземців та осіб без громадянства, які прибувають до України, і контроль за дотриманням ними правил перебування в державі, вживає заходів до запобігання їх порушенням;

- забезпечення розшуку осіб, які не сплачують аліменти, відповідачів і державних боржників, надає допомогу Національному комітетові Товариства Червоного Хреста в розшуку певних осіб: бере участь у проведенні роботи щодо запобігання правопорушенням і злочинам, пов'язаним із використанням можливостей в'їзду в Україну і виїзду з неї;

- участь у формуванні банку даних щодо осіб, в'їзд яких в Україну небажаний з міркувань охорони громадського порядку, охорони здоров'я, захисту прав і законних інтересів громадян;

- здійснення взаємодії в межах своєї компетенції з міністерствами і відомствами, виконками місцевих рад у вирішенні питань біженців і вимушених переселенців;

- проведення роз'яснення державної політики щодо паспортизації населення і відповідальності за порушення законодавства у цій сфері [6, с. 451].

Згодом, Указом Президента України [27, с. 19] та Постановою КМ України [28, с. 347] було створено та введено в дію Єдиний державний реєстр фізичних осіб на базі Єдиної державної автоматизованої паспортної системи (ЄДАПС) з метою забезпечення виготовлення ідентифікаційних документів, зокрема бланків паспорта громадянина України.

У 2006 році Постановою КМ України № 327 від 15.03.2006 р., назву ЄДАПС було замінено на Державну інформаційну систему реєстраційного обліку фізичних осіб та їх документування, а також визначено аббревіатуру “ДІС” [29, с. 203–204].

Отже, система паспортної реєстрації України пройшла довгий і важкий шлях. Осередком паспортної системи став паспорт, який на різних етапах історичного розвитку держави постійно змінював свій вигляд, назву та значення. Наведені та охарактеризовані етапи становлення та розвитку системи паспортної реєстрації, уможлиблюють констатувати, що разом з паспортом змінювався й правовий статус громадян.

Так, у Петровський період паспортна система закріплювала нерівність громадян, і була засобом пригнічення населення, особливо жінок, обмежувала

свободу пересування, слугувала запобіганню ухилень від рекрутства та різних податей, була мірою боротьби з епідеміями тощо.

У післяреволюційному періоді паспортна система була втіленням у життя конституційного принципу Радянського Союзу – всезагального обов'язку працювати та обмежувала свободу пересування селян.

На сьогодні паспортна система України є вдосконаленою та розвитою, й стала засобом здійснення політики правової демократичної держави, яка першочергово забезпечує права та інтереси громадян, сприяє зниженню рівня злочинності та підвищенню безпеки як громадян, так і держави.

1.2. Паспорт громадянина України у системі документів, що підтверджують громадянство України

Здобуття Україною незалежності зумовило створення та розвиток державно-правових інститутів, одним з яких є інститут громадянства. Належність до такого інституту підтверджує низка визначених державою документів.

Так, відповідно до ст. 5 Закону України “Про громадянство”, основними документами, що підтверджують громадянство України, є паспорт громадян України та свідоцтво про належність до громадянства України [30, с. 4].

Поряд з цим, надаємо повний перелік документів, що підтверджують громадянство України:

- 1) паспорт громадянина України;
- 2) свідоцтво про належність до громадянства України;
- 3) паспорт громадян України для виїзду за кордон;
- 4) тимчасове посвідчення громадян України;
- 5) проїзний документ дитини;
- 6) дипломатичний паспорт;
- 7) службовий паспорт;
- 8) посвідчення особи моряка;
- 9) посвідчення члена екіпажу;
- 10) посвідчення особи на повернення в Україну [26, с. 109–110].

Усі ці документи є своєрідними “дітьми” паспортної системи України, яка потребує деяких організаційно-правових заходів, направлених на те, бути засобом здійснення політики правової демократичної держави, яка б забезпечувала права та інтереси громадян. Тому, було сформовано світові стандарти та права людини, завдання паспортної системи, визначено її роль та значення в умовах створення суверенної демократичної держави, встановлено

обов'язкові реквізити перелічених паспортів, створено спеціальні засоби захисту їх від підроблення.

Насамперед, слід звернути увагу на поняття “паспорт”, яке під час історичного розвитку мало різні тлумачення. Професор І.Є. Андрієвський вперше визначив поняття “паспорт” як видане державою підданому, який виїздив за кордон, формальне посвідчення особистості у вигляді вардербуха, що їх видають німецькі держави виїжджаючим промисловцям, або у вигляді простого посвідчення про те, що продавець є підданим певної держави [31, с. 238–240].

Паспорт у перекладі з французької означає: *passé* – прохід, і *port* – гавань, “*passeport*” – дозвіл на відплиття. Ще здавна, паспорт був як “одно изъ средствъ для наблюденія за подозрительными лицами, въ видахъ охраны государственной безопасности” [1, с. 923].

У словнику Володимира Даля видання 1956 року паспорт розглядається як “видъ, свидѣтельство, листъ или письмо для проходу, проѣзду или проживанья”. У ті часи літературною мовою цей документ звучав як “паспортъ” або “пасаж”, а розмовною – пашпортъ та пачпортъ. Наприклад, “Пашпортникъ, ниж. бумажникъ на шеѣ. По паспорту – со двора, а по деньгамъ – домой пора! Паспорты въ рукахъ, билеты в кулакахъ (о своевольствѣ)” [32, с. 22].

У Радянських енциклопедіях “паспорт” тлумачиться дещо по-різному. Так, Велика Радянська енциклопедія (1975 р.) визначає паспорт як документ, що посвідчує особу громадян СРСР у віці від 16 років і старше в місцевостях, де введена паспортна система [21, с. 262]. Українська Радянська енциклопедія (1982 р.) трактує паспорт як основний документ, що посвідчує особу СРСР [22, с. 206]. Ці поняття конкретизовані у вище зазначених літературних джерелах, які точніше визначають цей документ, ніж Юридична енциклопедія (2002 р.) [6, с. 448], Великий тлумачний словник сучасної української мови (2002 р.) [33, с. 709], Новий тлумачний словник української мови (2003 р.) [34, с. 542], де під

паспортом розуміють офіційний документ, що посвідчує особу власника та підтверджує його громадянство.

На нашу думку, найбільш вдале та точне поняття надає Р.К. Рибальченко, який визначає паспорт, як основний документ, що посвідчує особу громадян СРСР. Він також зазначає, що паспорт – це загальногромадянський офіційний документ, виданий спеціально уповноваженим на те державним органом (МВС), який посвідчує особу людини, його правове положення, соціально-біологічні властивості та визначає його приналежність до Союзу Радянських Соціалістичних Республік [2, с. 10–12].

Проаналізувавши визначення паспортів різних вчених, нами було виокремлено найбільш прийнятне його поняття. Так, під паспортом розуміють основний документ, що посвідчує особу власника, та підтверджує громадянство тієї чи іншої держави.

Загалом, ми вважаємо, що не лише паспорт, але й усі існуючі в державі документи, що підтверджують громадянство України, мають не аби яке значення для народу, його статусу та міжнародного визнання.

Можна констатувати, що перелічені в ст. 5 Закону України “Про громадянство” документи віднесені до документів суворого обліку та звітності. Щоб краще висвітлити сутність паспорта громадян України серед цих документів, надамо їм коротку характеристику.

Свідоцтво про належність до громадянства України, яке затверджене Постановою Кабінету Міністрів України від 14 квітня 2004 р. № 491 “Про затвердження Правил оформлення і видачі службою громадянства, імміграції та реєстрації фізичних осіб свідоцтва про належність до громадянства України” підтверджує громадянство України особи до 16 років. Свідоцтво оформлюється дітям у віці до семи років, на строк до трьох років та дітям старше семи років, до досягнення шістнадцяти років [35]. Такий документ підтверджує належність до громадянства України на території нашої держави, а також громадян України, які постійно проживають за кордоном.

Така категорія документів, як: паспорт громадян України для виїзду за кордон, проїзний документ дитини, дипломатичний паспорт, службовий паспорт та посвідчення моряка, є документами, що дають право на виїзд з України в усі держави світу, в'їзд в Україну та посвідчують особу громадян України під час перебування за її межами. Ці документи виготовляються і оформлюються відповідно до положень Президента України на підставі рекомендацій Міжнародної організації цивільної авіації (ІКАО, Дос. № 9303) [26, с. 97]. Вони є власністю України і потребують відповідного захисту від підроблення.

Відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 28.06.1997 р. № 636 “Про порядок заповнення машинозчитувальної зони паспортних та візових документів”, усі перелічені вище документи виготовляються з обов’язковим заповненням їх машинозчитувальної зони. Іншими словами, це занесення до них відомостей про особу (прізвище, ім’я по батькові, громадянство, дату народження, стать та ідентифікаційний номер) та даних про документ (тип і номер документу, термін дії та код держави, що видала документ тощо). Поряд з цим, державним комітетом по стандартизації, метрології та сертифікації, за погодженням з Міжвідомчою комісією з координації проведення паспортизації громадян, затверджено державний стандарт на набори алфавітно-цифрових знаків для оптичного розпізнавання відповідно до вимог міжнародного стандарту ISO 1073/II [36, с. 91–94].

Розглянемо *паспорт громадян України для виїзду за кордон*, який затверджений Указом Президента України від 28.10.1993 р. № 491 Про затвердження Положення про паспорт громадянина України для виїзду за кордон та проїзний документ дитини. Він є документом, що посвідчує особу громадян нашої держави під час перетинання кордону України та перебування за кордоном. Важливість такого документа полягає у можливості громадян України пересуватися за її межами, пізнавати культуру інших народів, обмінюватися досвідом тощо.

На сьогодні, Указом Президента України від 10.12.04 р. № 1465 було внесено зміни до наведеного вище Положення, відповідно до яких паспорт громадян України для виїзду за кордон було дещо змінено і випуск бланків зразка 1993 року припинено. Такі зміни пов'язані, насамперед, із визначенням Україною курсом на євроінтеграцію, де давно запроваджено біометричну ідентифікацію власників закордонних паспортів. Тепер паспорт громадянина України для виїзду за кордон нового зразка відповідає сучасним міжнародним стандартам. Згідно технічного опису, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 26 червня 2007 р. № 858 [37] він має двадцять п'ять ступенів захисту.

Наступним, не менш важливим документом, є *посвідчення особи моряка*, яке регулюється Положенням про посвідчення особи моряка, затвердженим Указом Президента України від 05.06.1993 р. № 194/9. Посвідчення видається громадянам України, які займають будь-яку посаду на борту судна (крім військового), зареєстрованого на території України чи інших держав (учасниць Конвенції 1958 р. про посвідчення особи моряків) і використовується для морського плавання, як на території України, так і за її межами. Виїзд і в'їзд в Україну за таким посвідченням дозволяється лише в разі індивідуального прямування особи на своє судно чи переходу на інше. За кордоном особи із посвідченням моряка користуються захистом України. Таке посвідчення може видаватися моряку іншої держави у випадку, коли він несе службу на борту судна, зареєстрованого на території України, або якщо він зареєстрований в українській службі зайнятості.

Особливий статус у нашій державі мають *службовий та дипломатичний паспорти* України. Відповідно до Положень про дипломатичний і службовий паспорти України, затверджених Указом Президента України від 27 жовтня 1992 р. № 515, такі паспорти є документами, що дають право на виїзд з України в усі держави світу, в'їзд в Україну та посвідчують особу громадян України під час перебування за її межами. Вони оформляються консульською службою

Міністерства закордонних справ України на строк до п'яти років, без справляння державного мита і консульського збору.

У наведених вище положеннях визначено коло осіб, яким видаються дипломатичний та службовий паспорти, їх можна класифікувати на такі групи [38, с. 15]:

1. особи, які перебувають на відповідних посадах: Президент України; Прем'єр-міністр України, Голова Верховної Ради України, Перший заступник та заступник Голови Верховної Ради України, Міністр закордонних справ України, Міністр зовнішніх економічних зв'язків і торгівлі України, а також подружжя цих осіб;

2. особи, які виїжджають у службове відрядження за кордон: народні депутати України, члени Кабінету Міністрів України, Голова Конституційного Суду України, Голова Верховного Суду України, Голова Вищого арбітражного Суду України, Генеральний прокурор України, Секретар Ради національної безпеки і оборони України, Голова Служби Безпеки України, Голова Державної митної служби України, Голова Державного комітету у справах охорони державного кордону України, Голова Національного банку України, Голова Адміністрації Президента України, Перший помічник Президента України, дипломатичні працівники, дипломатичні кур'єри України, члени державних делегацій та делегацій Кабінету Міністрів України на міжнародних конференціях і переговорах (якщо видача паспортів передбачена актами Президента України або Кабінету Міністрів України);

3. подружжя державних службовців, які перебувають на дипломатичній службі за кордоном і мають дипломатичний ранг Надзвичайного і Повноважного Посла України, Надзвичайного і Повноважного Посланника України першого класу, Надзвичайного і Повноважного Посланника України другого класу.

4. члени родини дипломатичних працівників, які проходять службу за кордоном: дружини (чоловіки), неповнолітні діти тощо;

5. особи, які не зазначені у вищевказаному Положенні, за письмовим розпорядженням Міністра закордонних справ України із дозволу Президента України.

Наступним документом є *тимчасове посвідчення громадянина України*, затверджене Постановою Кабінету Міністрів України від 17 липня 2003 р. № 1111 “Про затвердження Правил оформлення і видачі тимчасового посвідчення громадянина України”. Цей документ посвідчує особу і підтверджує її належність до громадянства України, видається на один місяць особам, які досягли 16-річного віку, набули громадянства України та зобов’язалися припинити іноземне громадянство протягом одного року з моменту набуття [39].

Посвідчення члена екіпажу, затверджене Постановою Кабінету Міністрів України від 21 листопада 2007 р. № 1346 “Про затвердження Положення про посвідчення члена екіпажу”, є документом, що підтверджує громадянство України і видається громадянину України, який є членом екіпажу повітряного судна, зареєстрованого в Україні відповідно до Конвенції про міжнародну цивільну авіацію, для використання його під час виконання міжнародних польотів. За таким посвідченням член екіпажу може також здійснити виїзд з України та в’їзд в індивідуальному порядку, в разі прямування до місця перебування повітряного судна або за наявності документів про закордонне відрядження [40].

Наступним документом є *посвідчення особи на повернення в Україну*, затверджене Постановою Кабінету Міністрів України від 25 серпня 2004 р. № 1079 “Про затвердження Положення про посвідчення особи на повернення в Україну”. Цей документ підтверджує громадянство України і дає право на в’їзд в Україну. Посвідчення оформляється і видається дипломатичними представництвами та консульськими установами України в інших державах у разі втрати особою документів, що дають право на виїзд з України та посвідчують особу під час перебування за її межами [41].

Основні засоби захисту від підроблення вказаних вище документів викладені в таблиці в додатках (додаток Д, Табл.1.1).

Аналізуючи наведені паспорти, їх призначення та засоби захисту, слід зазначити, що вони становлять важливу категорію документів для держави. Таке значення та турбота з боку держави помітна внаслідок належного законодавчого їх урегулювання та надання цим документам сукупності захисних засобів, які є досить складними та здатні унеможливити їх підроблення.

Основою паспортної системи нашої держави є **паспорт громадянина України** (паспорт), основний документ, що посвідчує особу його власника і підтверджує громадянство України [26, с. 97]. Наявність паспорта створює умови для реалізації правового статусу громадян України, здійснення ними конституційних прав і обов'язків. Паспорт – це офіційний юридичний документ, який видається органами внутрішніх справ, та містить у собі демографічні дані громадянина як суб'єкта права.

Паспорт має широке соціальне і правове значення, оскільки в ньому зазначаються найбільш повні відомості про особу власника і відношення до громадянства України. Цей документ забезпечує громадянину реалізацію своєї правоздатності – право на працю, відпочинок, освіту, охорону здоров'я тощо. Іншими словами, наявність паспорта уможливлює громадянину забезпечити особисті, майнові, трудові, соціальні та політичні права.

Поряд з цим, відповідно до постанови Верховної Ради України від 26 червня 1992 року “Про затвердження положень про паспорт громадян України та свідоцтво про народження” [26, с. 97], паспорт дозволяє реалізувати громадянину України свою правоздатність у сфері цивільно-правових відносин. Це один із найважливіших документів суворого обліку та звітності, відсутність якого тягне за собою кримінальне покарання, відмову в прописці, реєстрації шлюбу, блокування дій щодо купівлі-продажу рухомого та нерухомого майна, а також виникають інші негативні правові наслідки.

Право громадян на отримання паспорта базується на нормах об'єктивного права. Наприклад, подання заяви на видачу паспорта породжує правовідносини між заявником і органами внутрішніх справ, житлово-комунальними закладами. У цьому випадку заявник застосовує норму об'єктивного права відносно органів внутрішніх справ, оскільки вони мають розглянути таку заяву відповідно до Положення про паспорт громадян України [26, с. 99].

Паспорт є засобом забезпечення зв'язку з місцем проживання шляхом прописки або виписки. Так, відповідно до ст. 6 Закону України "Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні" протягом десяти днів після прибуття до нового місця проживання, громадяни України, іноземці, особи без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах, зобов'язані зареєструвати місце проживання [26, с. 58].

Завдяки такій реєстрації здійснюється ідентифікація осіб, облік та документування громадян за місцем їх фактичного проживання, надаються відповіді на запити правоохоронних органів, чим значно полегшується розшук осіб, які переховуються від органів суду та слідства.

Створення державної інформаційної системи реєстраційного обліку фізичних осіб та їх документування (ГОЦ ДІС) підвищує захист паспортів від злочинних посягань, покращує організацію системи обліку і статистики населення на всій території держави, контроль за демографічними змінами, станом трудових ресурсів, здійснює значний вплив на зміцнення законності в діяльності правоохоронних органів.

Окрім відмітки про прописку, в паспортах зазначаються не менш значущі відомості, такі як: 1) про реєстрацію/розірвання шлюбу, що забезпечує здійснення подружжям своїх прав і обов'язків; 2) про наявність неповнолітніх дітей, що дає право громадянам на пільги щодо податків, грошову допомогу багатодітним матерям; 3) про групу крові та резус фактор, які у невідкладних випадках можуть врятувати життя людині; 4) відношення до військової служби тощо.

Значну допомогу у розкритті та розслідуванні злочинів здійснюють працівники ЖЕКів та паспортної служби, оскільки вони першими отримують в руки паспорти та інші документи, які надає їм особа, і від їх уміння виявити підроблення залежить ефективна робота працівників міліції.

Крім того, ефективно здійснюється обмін інформацією Міністерства праці та соціальної політики (Мінпраці) із Держприкордонслужбою щодо осіб, які в період одержання державних соціальних чи страхових виплат перетинали державний кордон або перебували за межами країни. Тобто, МВС України, згідно з інформацією, отриманою посадовими особами ГОЦ ДІС або з картотек, що ведуться територіальними органами та підрозділами служби громадянства, імміграції та реєстрації фізичних осіб, надає інформацію Мінпраці та підтверджує належність паспорта громадянина України та паспорта громадянина України для виїзду за кордон особі, яка перетинала державний кордон України [42, с. 144–145].

Підсумовуючи наведене, можна виділити значення паспорта громадянина України серед усього масиву інших документів, що посвідчують особу та підтверджують громадянство України, а саме [2, с. 36–38]:

1) політичне значення – як відомо, паспорт є документом, який визначає належність особи до громадянства України. В свою чергу, останнє пов'язане з правами і обов'язками громадян перед державою, і навпаки.

Відповідно до Конституції України громадяни користуються такими політичними правами і демократичними свободами: свобода слова, друку, проведення демонстрацій, мітингів, виборче право тощо. Поряд з правами, є й обов'язки: дотримуватися законів, служити в Збройних Силах, захищати Вітчизну, шанувати її державну символіку, не заподіювати шкоду природі, сплачувати податки тощо [43, с. 8–19].

Ведення підрахунків кількості проживаючих осіб на території нашої держави за допомогою паспортної реєстрації уможлиблює вирішити безліч складних питань з розвитку освіти, комунального господарства, медичного, культурного обслуговування і забезпечення товарами народного вжитку.

Завдяки послугам адресно-довідкової служби здійснюється встановлення особистих або ділових зв'язків, допомога розшуку зниклих осіб тощо.

2) правове значення – наявність паспорта уможливорює громадянам втілити в життя особисті, майнові, трудові, соціальні та політичні права. Паспорт необхідний при працевлаштуванні, вступі до навчальних закладів, одруженні, отриманні поштової кореспонденції, оформленні путівок тощо. Загалом, паспортна система як правовий інститут впорядковує відносини між людьми в суспільстві, полегшує взаємовідносини з органами державної влади, а також є гарантією захисту інтересів особистості.

3) практичне – паспортна система слугує засобом зміцнення законності та правопорядку в державі, сприяє охороні громадського порядку і боротьбі із злочинністю, забезпечує розшук осіб, які переховуються від органів суду та слідства. Завдяки паспорту, в найкоротший строк можна пересвідчитися в особі злочинця, і у випадку необхідності застосувати до нього передбачені законом заходи. Перевірка паспорта працівниками міліції та іншими посадовими особами запобігає вчиненню таких злочинів, як: реєстрація фіктивних фірм, продаж чужого нерухомого майна, отримання кредиту за підробленим паспортом, здачу в ломбард і комісійні магазини речей, отриманих злочинним шляхом, отримання чужих поштових переказів і заощаджень в касах їх видачі та низку інших злочинів і правопорушень.

Як бачимо, паспорт громадян України відіграє важливе значення у боротьбі зі злочинністю, забезпечує виконання законності в нашій державі, слугує засобом ліквідації злочинності та усунення причин її виникнення.

На жаль, такий документ не належним чином захищений від підроблень, це добре проглядається у проаналізованих нами засобах захисту інших документів, що підтверджують громадянство України, результати якого викладено у таблиці (додаток Д, табл.1.1).

Наведені в Таблиці 1.1. основні засоби захисту від підроблення документів, що підтверджують належність до громадянства України, є різноманітними та складними. Кожен з них має досить складну групу захисних

елементів, які добре захищають від внесення змін, на жаль, крім паспорта громадянина України. Останній хоч і має певну кількість засобів захисту, але вони більш прості, ніж у інших документах. Наприклад – наявність прихованого зображення. Так, у паспорті є зображення Малого герба України на внутрішній сторінці обкладинки, а наявність такого захисту в інших паспортах передбачає приховані зображення номеру сторінки на кожному аркуші, написів “Україна” та “Ukraine”, “UKR”. Водяні знаки та захисна сітка в інших паспортах виконана зі складними малюнками, різними за формою лініями та візерунками, ніж у паспорті громадянина України тощо.

Отже, паспорт громадянина України є основним документом нашої держави, оскільки видається кожному громадянину по досягненні шістнадцяти років, він є найбільш поширеним серед усієї групи документів, що підтверджують громадянство України. Виходячи з цього, паспорт громадянина України має бути захищений від підроблення найкраще, а ми спостерігаємо зовсім інше – паспорт найбільшої важливості найменше захищений від підроблення.

1.3. Загальна характеристика паспорта громадянина України

Паспорт громадян України законодавчо закріплений Постановою Верховної Ради України № 2503-XII від 26.06.1992 р. “Про затвердження положень про паспорт громадян України та свідоцтво про народження”. На сьогодні, назву зазначеної постанови змінено Постановою Верховної Ради України від 23.02.2007 р. № 719 “Про затвердження положень про паспорт громадянина України, про свідоцтво про народження та про паспорт громадянина України для виїзду за кордон”.

Як і кожен документ, паспорт має реквізити, без яких він втрачає свою чинність. Сам термін “реквізит” походить від латинського слова *requisitum*, який перекладається як необхідне та потрібне. Дефініція цього поняття у різних джерелах визначається не однаково. Наприклад, Р.С. Белкін, О.В. Воробей тлумачать термін “реквізит” в двоякому значенні: 1) сукупність необхідних позначень документу – текст, відбитки печаток і штампів, нумераторів та інших друкуючих пристроїв, знаки, пробиті компостером, фотознімок власника документу; 2) сукупність даних, які індивідуалізують документ – його найменування, номер, дата видачі, організація і особа, яка видала документ, прізвище власника тощо [44, с. 62–63; 45, с. 29].

У свою чергу, В.Ю. Шепітько визначає термін “реквізит” як обов’язкову сукупність відомостей, які мають міститися в документі для визнання його дійсним. Такими відомостями, як правило, є: 1) найменування і дата складання документу, назва й адреса підприємства (організації), що складає документ; 2) сторони, які беруть участь у здійсненні операції, одиниці виміру і обсяг операції; 3) підписи відповідальних осіб, відтиски печаток та штампів [46, с. 185–186].

В інших енциклопедіях та словниках маються такі тлумачення цього терміна, наприклад: 1) “...дані, які мають міститися в акті або іншому

документі (чеку, векселі тощо) для визнання його дійсним (назва документу, сума, яку потрібно сплатити, найменування платника тощо)” [33, с. 891]; 2) “...обов’язковий елемент оформлення офіційних документів (дата, місце складання, підписи, печатки тощо)” [47, с. 111]; 3) “сукупність обов’язкових даних чи відомостей, встановлених нормативно-правовими актами або чинними правилами діловодства для відповідних документів, без яких вони не можуть бути підставою для обліку, здійснення певних операцій і не мають юридичної сили” [48, с. 279].

В Українській Радянській енциклопедії до них відносяться: 1) відбитки друкарських форм (друкарський шрифт, печатки та штампи тощо); 2) рукописні тексти (текстові і цифрові записи про особу власника документу); 3) фотознімки; 4) позначення компостерів та нанесення перфорації [22, с. 19].

Відповідно ДСТУ 2732-2004 “Діловодство й архівна справа. Терміни та визначення понять” – це “інформація, зафіксована в службовому документі для його ідентифікації, організування обігу і (або) надання йому юридичної сили” [49].

Аналізуючи наведені вище тлумачення, нами було сформовано визначення *реквізитів паспорта громадянина України*, під якими слід розуміти сукупність обов’язкових даних чи відомостей, які містяться у паспорті для надання йому юридичної сили, а також у подальшому можливості його ідентифікації, обліку та здійснення певних операцій.

До реквізитів паспорта відносять: 1) сукупність необхідних позначень документу: текст, відбитки печаток і штамів, нумераторів тощо; 2) сукупність даних, які індивідуалізують документ: найменування “паспорт”, перфорація серії та номера, коли і ким виданий, прізвище, ім’я, по батькові власника, дата і місце його народження, особистий підпис, фотографія власника паспорта тощо.

Поряд з цим, А.В. Іщенко, І.І. Попович реквізити будь-яких документів поділяють на технічні та графічні. Технічними називають сукупність матеріалів, що використовують для виготовлення і оформлення документу, власне бланк документу. До графічних реквізитів відносять особливості

фонового і текстового друку, внесені до останнього умовності і засоби заповнення документу – захисні реквізити заповнення. Автори пропонують поділ реквізитів документів на: реквізити заповнення, засвідчувальні та реквізити захисту від підроблення [50, с. 62–63].

З огляду на такий поділ, до реквізитів заповнення паспортів відносяться: 1) рукописний або друкований текст, що надає відомості про документ, особу власника та орган його видачі; 2) записи прописки/виписки громадян тощо).

До засвідчувальних реквізитів відносять: 1) позначення, що засвідчують факт виготовлення та видачі паспорта (назва документу та поліграфічного комбінату); 2) підпис посадової особи та відбиток печатки органу, що його видав; 3) фотокартка особи власника паспорта та відбиток рельєфної печатки на ній; 4) відбитки штампів із записами прописки/виписки.

До реквізитів захисту паспортів від підроблення відносяться такі: бланк, захисна сітка, захисні волокна, водяні знаки, мікротекст, перфорована серія і номер тощо.

Реквізити не лише паспорта але й будь-якого документа, мають встановлений порядок їх заповнення. Так, порядок оформлення та видачі паспорта, регулюється наказом МВС України від 15.06.2006 р. № 600 “Про затвердження Порядку оформлення і видачі паспорта громадян України”.

Видається паспорт територіальними підрозділами у справах громадянства, імміграції та реєстрації фізичних осіб міських, районних управлінь (відділів) МВС (територіальні підрозділи) за місцем проживання кожному громадянину України після досягнення 16-річного віку на необмежений строк, а у разі необхідності обмінюється, видається замість утраченого, викраденого або зіпсованого. Бездомним громадянам паспорти видаються за місцем реєстрації їх переважного місцезнаходження [26, с. 97].

Матеріальним відображенням паспорта є бланки, виготовлення яких становить кропітку працю підприємства-виробника. Оскільки паспорт є документом суворого обліку та звітності, то під його бланком розуміють поліграфічну продукцію з текстовою інформацією, затвердженою нормативно-

правовим актом відповідного центрального органу виконавчої влади, з обов'язковою нумерацією і елементами захисту від підроблення, яка виготовляється, розповсюджується, використовується, обліковується та знищується за порядком, встановленим чинним законодавством [51].

Бланки паспортів виготовляються у вигляді паспортної книжечки або паспортної картки [26, с. 98] за єдиними зразком, затвердженим Постановою Кабінету Міністрів України від 19 квітня 1993 р. № 283 “Про встановлення порядку виготовлення бланків цінних паперів і документів суворого обліку” та Положенням, затвердженим наказом МВС України від 20.08.2002 р. № 830 “Про Державний центр виготовлення паспортних документів”, відповідно до яких виготовлення бланків здійснюється на державному спеціалізованому підприємстві – Поліграфічному комбінаті “Україна”, який охороняється органами внутрішніх справ, з контролем Міністерства фінансів України.

Паспорт, виготовлений у вигляді паспортної картки (інформаційного листка), має розмір 80х60 мм. У інформаційний листок вклеюється фотокартка і вносяться відомості про його власника: прізвище, ім'я та по батькові, дата народження і особистий номер, а також дата видачі і код органу, що його видав. Такий паспорт заклеюється плівкою з обох боків, а термін його дії, визначається Кабінетом Міністрів України [52].

Важливо зазначити, що виготовлення бланків паспортів та інших документів суворого обліку здійснюється на державному рівні – централізовано під її контролем. Тобто, на державних спеціалізованих поліграфічних підприємствах та їх ділянках за допомогою спеціального поліграфічного обладнання, спеціальних технологічних процесів, технологій та матеріалів, а також при наявності фахівців основних професій (ретушерів, друкарів, палітурників тощо), спеціальних технічних та організаційних засобів охорони, ліцензії Міністерства фінансів України [53, с. 82].

Встановлено вимоги до ґатунку паперу та фарб, якими друкується зображення. Тираж бланків має друкуватися на одному підприємстві та папері одного ґатунку, одним номером та однією серією фарб. Загалом друк

проводиться цільними фарбами, але можливе використання двох і більше з кратністю змішування 10 %. Щодо захисних фарб, то вони мають бути цільними, виготовленими на спеціалізованих підприємствах [53, с. 83].

Убезпечення від викрадення готової продукції до передачі її замовнику, здійснюється у спеціальному ізольованому приміщенні [53, с. 72–84; 54]. Облік та зберігання бланків паспортів організовується таким чином, щоб запобігти втраті або крадіжці. Для передачі бланків використовується пакувальний папір, картон, ящики з гофрованого картону. З метою захисту бланків від несанкціонованого відкриття упаковки використовується клейка стрічка одноразового використання, якою обклеюється пакувальна одиниця з усіх боків. Кожна пакувальна одиниця має свій паперовий маркірувальний ярлик з реквізитами і штампами.

При надходженні бланків до територіальних органів здійснюється їх реєстрація за книгами прибутків та видатків бланків паспортів, а при розпечатуванні упаковок з бланками – за книгами обліку, які мають бути прошиті, пронумеровані та скріплені печаткою та підписом осіб, які видають обліком документів. Значна увага приділяється розпаковуванню пачок, перегляду та перевірці бланків, яка здійснюється комісійно. Про нестачу бланків паспортів або виявлення в них дефектів, складаються акт, на підставі якого здійснюється списання бланків за книгами обліку.

Як видно з викладеного, до виготовлення бланків паспортів держава ставиться вкрай серйозно, створено суворі технічні та технологічні умови, підібрано відповідного рівня спеціалістів та організована надійна, на перший погляд, охорона від несанкціонованого їх виготовлення. Можливо тому, на практиці, частіше трапляється підроблення реквізитів паспорта ніж його бланків.

Паспорт громадянина України має вигляд обрізної книжечки розміром 88 x 125 мм, що складається з обкладинки та шістнадцяти сторінок, які прошиті спеціальними нитками. Сторінки книжечки пронумеровані, на кожній з них

перфоровано серію та номер паспорта і зображено Державний герб України [26, с. 98].

Обкладинка паспорта – синього кольору, має рельєфну поверхню. У верхній частині зовнішнього боку обкладинки фольгою золотистого кольору відтиснуто напис “УКРАЇНА”, у нижній частині – напис “ПАСПОРТ”, а в середній – зображення Державного герба України (додаток Ж, рис. Ж.1).

У центральній частині внутрішнього лівого боку обкладинки зображено Державний прапор України, нижче – два однакові написи “Паспорт громадян України”. В нижній частині аркуша зазначено підприємство-виробник – “Поліграфічний комбінат Україна”. На внутрішньому правому боці обкладинки надруковано витяг з Положення про паспорт громадян України (додаток Ж, рис. Ж.2-Ж.3).

На першій сторінці паспорта у перші три рядки вносяться дані за допомогою комп’ютерного обладнання, а у виключних випадках – від руки, про прізвище, ім’я та по батькові громадян у називному відмінку, українською мовою [55, с. 175]. Дата народження виконується у цифровому вигляді крім назви місяця, яка зазначається повністю. У рядку “місце народження” громадян, які народилися на території України, відомості вносяться відповідно до існуючого адміністративно-територіального поділу, а громадян, які народилися за межами України, – відповідно до поданих документів. У випадках народження: у республіканському та обласному центрах зазначається лише назва міста; в інших містах – назва міста й області; у всіх інших населених пунктах – назва населеного пункту, району, області; за кордоном – відомості відповідно до свідоцтва про народження або паспорта, що підлягає обміну тощо з обов’язковим зазначенням країни народження [56, с. 63]. Внесені дані скріплюються підписом у графі “Підпис власника паспорта”. На першій сторінці паспорта, у визначену рамку, вклеюється фотокартка особи, якій оформлюється паспорт (додаток Ж, рис. Ж.4-Ж.6).

До фотокарток, що подаються для оформлення паспортів також встановлено низку вимог. Вони мають бути розміром 3,5 x 4,5 см, виконані з

одного негативу, із зображенням обличчя в анфас, без головного убору, виготовленими на тонкому білому або кольоровому фотопапері без кутка. Громадяни, які постійно носять окуляри, обов'язково надають фотокартки в окулярах. При прийнятті фотокарток, на їх зворотному боці, олівцем вказується прізвище й ініціали власника, а перед вклеюванням у бланк, в нижній частині рамки, вказуються прізвище та ініціали власника паспорта (додаток Ж, рис. Ж.7-Ж.8). Обрізка до розміру 35x45 мм здійснюється в паспортній службі спеціальним пристроєм – пуансоном [56, с. 62–63].

У перші три рядки другої сторінки паспорта, вказаними вище способами вносяться дані про особу власника документа, у четвертий і п'ятий рядки – дані про дату та місце народження, у шостому рядку зазначається стать особи у називному відмінку російською мовою [55, с. 175]. У рядках “ким виданий паспорт” вказуються дані про орган, що видав паспорт двома мовами: українською та російською без скорочень, крім аббревіатури відповідного органу внутрішніх справ. Наприклад: “Оболонським РУ ГУМВС України в м. Києві”, “Ленінським РВ УМВС України у Вінницькій області” (додаток Ж, рис. Ж.9-Ж.11).

Після перевірки правильності оформлення паспорта, на вклеєній фотокартці у верхньому правому куті, проставляється рельєфний відбиток печатки, а на другій сторінці паспорта в графі “Підпис посадової особи” проставляється відповідний підпис начальника територіального підрозділу або відповідного працівника. Підпис скріплюється гербовою печаткою, номер якої має збігатися із номером рельєфного відбитку на фотокартці.

Законодавчо закріплено, що перша сторінка або перший аркуш, після внесення до них відповідних записів та вклеювання фотокартки, можуть бути заклеєні плівкою. В такому разі, дані про власника та фотокартка печатками не засвідчуються [56, с. 63]. Як відомо з практики, така норма не використовується.

З моменту досягнення 25-річного або 45-річного віку, особа подає у відповідні органи протягом місяця паспорт та дві фотокартки розміром 3,5 x

4,5 см, які відповідають досягнутому віку. Без таких фотокарток паспорт вважається недійсним. Додаткові фотокартки вклеюються на третю й п'яту сторінки та засвідчуються відбитком рельєфної печатки і підписом власника у відповідній графі. На четверту й шосту сторінки, вносяться відомості описані нами вище і засвідчуються мастичною печаткою (додаток Ж, рис. Ж.12-Ж.20).

У наступні сторінки паспорта вносяться дані уже не за допомогою принтеру, а від руки, оскільки такі відмітки проставляють різні організації. Якщо ще на сторінках від сьомої по дев'яту, які призначені для особливих відміток, проставляються відмітки, внесення яких до паспортів покладено на службу громадянства, імміграції та реєстрації фізичних осіб (дані про дітей віком до 16 років, про можливість здійснювати будь-які платежі без наявності ідентифікаційного номеру, про наявність закордонного паспорта) [56, с. 64], то відмітки про групу крові, право на безоплатну приватизацію житла, про відношення до військової служби тощо, вносяться іншими організаціями (додаток Ж, рис. Ж.21-Ж.29).

Звичайно, внесення наведених вище даних не є обов'язковим, але громадяни для власних потреб намагаються їх підробити. Законодавча неурегульованість внесення таких відомостей відкриває можливості для підроблювачів, тим самим створює труднощі під час їх криміналістичного дослідження. Тому, ми надаємо рекомендації щодо внесення та закріплення відміток на сторінки паспорта з сьомої по дев'яту, а саме:

- усі відмітки засвідчувати двома способами: проставлянням штампу або внесенням записів із вказівкою прізвища та підпису особи, яка їх виконала, скріплених печаткою відповідної організації;

- у разі втрати чинності штампу в паспорті, проставляти штамп про його недійсність або вносити записи від руки вказаним вище способом.

У практиці відомі випадки закреслення штампу про право на безоплатну приватизацію житла, у разі позбавлення особи такого права рішенням суду. Єдиною засвідчуваною ознакою був лише підпис особи, яка його виконала

(додаток Ж, рис. Ж.30-Ж.33). У такому разі слід внести штамп про припинення такого права, прізвище та підпис особи, яка його проставила.

На противагу цьому, при передачі громадянину України безоплатно у приватну власність земельних ділянок, обов'язково робиться про це відмітка місцевими Радами народних депутатів на останній вільній сторінці паспорта або документу, що його замінює. Відмітка робиться на підставі рішення відповідної місцевої Ради народних депутатів та виконується чітко, чорнилом або тушшю, завіряється підписом голови місцевої Ради народних депутатів і печаткою. Виправлення не допускаються, інакше запис анулюється [53, с. 16].

Внесення у паспорти відмітки щодо ідентифікаційного номеру регулюється наказом ДПА України, МВС України від 19.10.2004 р. № 602/1226 “Про затвердження порядку унесення відмітки до паспорта громадян України щодо ідентифікаційного номера фізичної особи – платника податків та інших обов'язкових платежів”. Такі відмітки проставляються за допомогою штампів з рамкою, в які вноситься запис від руки.

Відмітки про реєстрацію шлюбу вносяться на десятій сторінці, де проставляється відповідний штамп (додаток Ж, рис. Ж.34-Ж.35). Штамп про розірвання шлюбу уповноважені проставляти органи РАГСу.

На сторінках від одинадцятої до шістнадцятої проставляються штампи реєстрації місця проживання та зняття з реєстрації місця проживання, які заповнюються відповідно до поданих документів. При обміні паспорта відомості про реєстрацію (зняття з реєстрації) місця проживання переносяться з паспорта, що підлягає обміну. Зазначені штампи не проставляються, якщо оформити реєстрацію водночас з оформленням паспорта немає можливості [56, с. 63] (додаток Ж, рис. Ж.36-Ж.38).

Законодавчо встановлено такі випадки, коли паспорти підлягають знищенню або вважаються недійсними: 1) заміна прізвища, імені та по батькові або за інших обставин; 2) виїзд громадян на постійне проживання за кордон або втрата ними громадянства України; 3) знайдення старого паспорта, замість якого було видано новий; 4) смерть громадян; 5) зіпсування під час заповнення;

6) оформлення з порушенням законодавства України керівником територіального органу (підрозділу) внутрішніх справ; 7) неотримання паспорта власником протягом півроку [56, с. 70–71].

Недійсні паспорти знищуються через спалення не рідше одного разу на місяць за відповідним актом комісії, призначеної начальником територіального підрозділу внутрішніх справ. У результаті знищення залишається лише серійний номер, який відрізається та зберігається у паспортному підрозділі.

Отже, паспорт громадян України є найважливішим серед документів, що посвідчують особу та підтверджують громадянство України, тому потребує значної уваги на стадії виготовлення, оформлення та видачі та надійного зберігання їх власниками, оскільки може потрапити до рук злочинців і сприяти вчиненню злочину.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1

Перший розділ дисертаційного дослідження присвячений становленню та розвитку системи паспортної реєстрації, характеристиці паспорта громадянина України та визначенню його місця серед інших документів, що підтверджують громадянство нашої держави. Систематизація такої інформації уможливило сформулювати бачення та належним чином підійти до вирішення проблемних питань техніко-криміналістичного дослідження підроблених паспортів.

З появою такої суспільної формації, як держава, народу необхідно було створити низку правових інститутів, які б змогли урегулювати суспільні відносини в усіх сферах життєдіяльності та забезпечити гармонію і правопорядок. Одним з таких інститутів є громадянство, приналежність до якого засвідчує паспорт, який у своєму історичному розвитку постійно змінював назву та значення.

На основі проведених узагальнень історичних джерел, у першому розділі, виділено етапи становлення та розвитку паспортної реєстрації.

Перший етап – передумови зародження паспортної системи та документа, що посвідчував особу;

Другий етап – виникнення паспортної системи у світі (XV ст.);

Третій етап – поява системи факультативної легітимності в країнах Європи;

Четвертий етап – зародження паспортної системи у Царській Росії (Петровський період) 1649–1878 рр.;

П'ятий етап – реформування паспортної системи (дореволюційний період) 1884–1906 рр.;

Шостий етап – зародження паспортної системи у Радянському Союзі (післяреволюційний період) 1918–1990 рр.;

Сьомий етап – створення системи паспортної реєстрації незалежної України (сучасний період) 1991 р.

На підставі аналізу нормативної бази, яка регулює обіг документів, що підтверджують громадянство нашої держави, надана детальна характеристика та вказано їх правове значення.

Серед групи документів, що підтверджують громадянство України, встановлено роль та значення паспорта громадянина України, яке полягає в тому, що паспорт:

- 1) є основним документом, що підтверджує громадянство України;
- 2) є найпоширенішим документом, який видається всім громадянам з досягненням 16-річного віку;
- 3) його наявність створює умови для реалізації правового статусу громадянина України, здійснення ним конституційних прав і обов'язків (наприклад, демографічні дані особи);
- 4) забезпечує громадянину реалізацію соціальних і правових гарантій (наприклад, право на працю, освіту, відпочинок, охорону здоров'я тощо);
- 5) уможливлює реалізувати правоздатність громадян у сфері цивільно-правових відносин (наприклад, укладання цивільно-правових угод, здійснення банківських операцій, оформлення доручень тощо);
- 6) є засобом забезпечення зв'язку з місцем його проживання (прописки і виписки);
- 7) є засобом забезпечення охорони громадського порядку і боротьби зі злочинністю.

Поряд з цим, наголошується, що паспорт є документом, який має широке соціальне і правове значення. Він уможливлює громадянину забезпечувати особисті, майнові, трудові, соціальні та політичні права. Внаслідок його широкого значення та використання усіма громадянами з досягненням 16-річного віку, відповідного рівня мають бути й спеціальні засоби захисту від підроблення, не лише на стадії виготовлення бланків, але й при оформленні та видачі паспортів.

У результаті проведеного аналізу захисту документів, що підтверджують громадянство України, розроблено порівняльну таблицю, для аргументації того, що паспорт громадянина України наділений найгіршими засобами захисту від підроблення. Посягання на цілісність цього документа руйнують встановлені державою пріоритети громадян та підривають безпеку суспільства, тому слід переглянути існуючі спеціальні засоби захисту паспорта від підроблення та вдосконалити їх більш сучасними, виконаними на європейському рівні.

Проведено узагальнення законодавства щодо правил оформлення та видачі паспорта, зокрема, зосереджено увагу на невикористанні передбаченої норми щодо заклеювання сторінки з даними власника паспорта плівкою, а також порушення вимог щодо внесення особливих відміток на сторінки з сьомої по дев'яту. На основі цього надано рекомендації щодо внесення та закріплення таких відміток, зокрема:

- усі відмітки засвідчувати двома способами: проставлянням відповідного штампу або внесенням записів із вказівкою прізвища та підпису особи, яка їх виконала, скріплених печаткою даної організації;

- у разі втрати чинності штампу в паспорті, проставляти штамп про його недійсність або вносити записи від руки вказаним способом.

РОЗДІЛ 2

ХАРАКТЕРИСТИКА ПІДРОБЛЕНОГО ПАСПОРТА ГРОМАДЯНИНА УКРАЇНИ

2.1. Спеціальні засоби захисту паспорта громадянина України від підроблення

Паспорт громадянина України є основним документом в Україні, на який покладено низку соціальних, правових та охоронних функцій. У зв'язку з тим, що паспорт фігурує майже у всіх сферах людської діяльності, він стає об'єктом злочинних посягань. Тому, з метою уникнення останніх, паспорт наділений спеціальними засобами захисту від підроблення.

Ефективність виявлення підроблених паспортів зумовлена, насамперед, необхідністю знань технології виготовлення бланків та основних елементів захисту. Саме в цих документах використовуються спеціальні матеріали та сучасні технології друку, які формують основний захист від підроблення. Поряд з цим, не менш важливим захистом слугують особливості оформлення бланків, видачі, зберігання, обміну тощо, для яких встановлено певні правила та обмеження. Тому, постає необхідність дослідити засоби захисту паспорта на всіх стадіях його виготовлення та функціонування.

Проблеми захисту документів від підроблення постійно досліджуються вченими-криміналістами, серед яких особливий внесок становлять праці В.В. Бірюкова, М.Ю. Будзієвського, А.І. Вінберга, О.В. Воробей, О.О. Гусева, Ю.Г. Корухова, В.М. Кісіна, І.Ф. Крилова, П.Г. Кулагіна, О.Л. Кобилянського, О.А. Леві, В.К. Лисиченка, В.А. Орловського, В.М. Палій, С.Д. Павленка, С.Ю. Петряєва, Н.В. Терзієва та багатьох інших.

Уся сукупність документів зі спеціальними засобами захисту, не дивлячись на різне призначення, має однакову систему захисту від підроблення, наприклад, складні малюнки як фон для нанесення основної інформації, приховані зображення, такі як водяні знаки, кольорові волокна, УФ захист та багато інших. Це уможливлює виготовляти такі документи у великій кількості, що факт значно полегшує їх підроблення.

Тому, на наш погляд, доцільно розглянути поняття “документ із засобами захисту”, оскільки у криміналістичній літературі загальноприйнятого визначення немає.

У криміналістиці проблеми та поняття захисту документів від підроблення досліджував О.А. Леві, під яким розумів технічні засоби та організаційні заходи, які застосовуються для попередження підроблення документів або направлені на їх швидке виявлення [57, с. 157]. Для прикладу, у паспортах частковому підробленню перешкоджатиме захисна сітка жовто-голубого кольору, на якій одразу буде помітно підчистку або травлення.

Розкриваючи поняття “заходи захисту від підроблення” слід визначити саму дефініцію “заходи”, під якою у словнику-довіднику розуміють, “здійснювані дії у процесі виготовлення/персоналізації документа, накопичення персональних даних осіб, яким виданий документ...” [58, с. 7]

Загальновідомо, що держава захищає документи за допомогою правових норм, що регулюють їх виготовлення, оформлення, видачу, зберігання, обмін, знищення тощо, а також покарання у разі їх порушення. Тому можна виділити такі заходи захисту паспорта від підроблення:

1. правові (норми законів і кодексів, які регулюють загальні положення функціонування паспорта), наприклад, постанова Верховної Ради України від 26 червня 1992 р. № 2503-XII “Про затвердження положень про паспорт громадян України та свідоцтво про народження”, постанова КМ України від 15 березня 2006 р. № 327 “Про створення Державної інформаційної системи реєстраційного обліку фізичних осіб та їх документування”, наказ МВС України від 20 серпня 2002 р. № 830 “Про затвердження Положення про

Державний центр виготовлення паспортних документів”, Кримінальний кодекс України (ст.ст. 357, 358, 366) тощо;

2. організаційні (правила, інструкції, розпорядження, накази тощо, які визначають порядок і організацію виготовлення, складання, видачу, обігу та збереження паспортів), наприклад, наказ МВС України від 15 червня 2006 р. № 600 “Про затвердження Порядку оформлення і видачі паспорта громадян України”, наказ Міністерства фінансів України від 25 листопада 1993 р. № 98 “Про затвердження Правил виготовлення бланків цінних паперів і документів суворого обліку” тощо;

Поряд з цим, виділяють ще фізичний захист паспортів, під яким розуміють комплекс запобіжних заходів, спрямованих на виключення можливості несанкціонованого доступу до процесів виготовлення/персоналізації документів або їх крадіжки [58, с. 23]. Для прикладу, надруковані банки паспортів зберігаються у сейфах на поліграфкомбінаті “Україна” (ПК “Україна”) до їх передачі замовнику, а також упаковуються та опечатуються із фіксацією у відповідних паперах та журналах при передачі продукції кур’єру замовника.

Розглянуті заходи слугують своєрідними умовами для існування спеціальних засобів захисту документів від підроблення.

Дослідженням документів, із спеціальними засобами захисту, в умовах сьогодення, займався О.Л. Кобилянський, який у своїх працях розглядає спеціальні засоби захисту документів від підроблення у двох значеннях – широкому та вузькому. У широкому значенні спеціальні засоби захисту документів від підроблення – це сертифіковані та зареєстровані у встановленому порядку виробу, призначені для контролю несанкціонованого доступу до об’єктів захисту, шляхом визначення їх дійсності та цілісності, порівнянням самого елемента захисту чи композиції за критеріями відповідності характерним ознакам візуальними, інструментальними й іншими методами. У вузькому значенні – це засоби, призначені для перешкоджання

виготовленню особливо важливих документів та істотного утруднення внесення в них будь-яких змін [59, с. 117].

У криміналістиці під спеціальними засобами захисту розуміють сукупність технічних прийомів та засобів, які використовуються в процесі виробництва виробів суворого обліку, з метою захисту їх від несанкціонованого виготовлення (повного підроблення) та істотного ускладнення внесення до них будь-яких змін (часткового підроблення) [45, с. 30; 60, с. 380–381].

Такі вчені-криміналісти, як: В.В. Бірюков, О.В. Воробей, О.Л. Кобилянський, О.А. Леві до спеціальних засобів відносять: 1) спеціальні матеріали (папір, фарби, нитки тощо); 2) види поліграфічного друку й спеціальні технології нанесення зображень (захист на стадії дизайну, особливі прийоми верстки та обробки зображення, високотехнологічні способи друку, використання захищеного паперу, спеціальних фарб тощо); 3) елементи захисту (характерна ознака для ідентифікації документу) [60, с. 380; 61, с. 203; 63, с. 105–107].

В свою чергу О.В. Воробей, розділяє засоби захисту дещо по-іншому: 1) технологічні; 2) поліграфічні; 3) фізико-хімічні [62, с. 214].

Проаналізуємо кожен з них детальніше. Так, під технологічним захистом паспорта слід розуміти сукупність обов'язкових елементів, які вносяться у нього за допомогою спеціальних технологічних процесів: встановлення розміру паспортної книжечки, композиційного складу паперу та фарб, якими наноситься зображення, наявності захисних волокон та водяних знаків, перфорації серії та номеру тощо.

Поліграфічний захист полягає у нанесенні зображення на бланки документа спеціальними фарбами за допомогою плоского офсетного виду друку. У паспорті ж використовується плоский офсетний поліграфічний друк, за допомогою якого наноситься: друкований текст на бланках, нумерація сторінок, графі для заповнення даних про власника паспорта, рамки-обмежувачі для вклеювання фотокартки, мікродрук, зображення орнаментів, фонових та захисних сіток тощо.

Поліграфічні фарби являють собою колоїдний розчин барвника у сполучній речовині. До їх складу входять різні домішки, які регулюють в'язкість, липкість (розріджувач та друкарські пасти) та швидкість процесу закріплення. Поліграфічні фарби мають багато різновидів, відповідно до яких номер фарби має шестизначне число [64, с. 34–35].

Під фізико-хімічним захистом розуміють внесення до складу паперу бланку паспорта хімічних речовин, у до них належать: люмінофори – флуоресцентні і фосфоресцентні фарби, які дають світіння під дією ультрафіолетових променів (УФ променів).

Поряд зі спеціальними засобами захисту документів від підроблення, деякі вчені [60, с. 383] виділяють спеціальні способи захисту, а саме: 1) графічне оформлення; 2) спеціальні матеріали; 3) спеціальні технології; 4) нумерація; 5) обладнання тощо.

Характеризуючи кожен із цих способів, важливо зазначити, що графічне оформлення паспорта полягає у формуванні за допомогою спеціальних комп'ютерних програм таких елементів захисту, як: фонові та захисні сітки, мікротекст та приховані зображення. До спеціальних матеріалів, які використовуються для виготовлення бланків, належать: папір, фарби, нитки тощо. Для виготовлення обкладинки використовуються спеціальні технології: муарове тиснення, тиснення спеціальною фольгою написів та зображень. Нумерація сторінок здійснюється як видима – виконана друкарським способом, так і невидима – прихованим зображенням, а також виконується перфорування серії та номеру механічним способом.

На основі проаналізованих думок вчених, ми дійшли висновку, що засіб – це те, за допомогою чого здійснюється та чи інша дія, а захист – це охорона документа від впливу на нього зовнішніх факторів. Тому, на нашу думку, під *спеціальними засобами захисту паспорта* слід розуміти сукупність засобів, які перешкоджають несанкціонованому втручанню у документ на стадіях його виготовлення, оформлення, експлуатації та знищення. Вони призначені унеможливити та попереджувати як повне, так і часткове його підроблення,

а в разі несанкціонованого його виготовлення – направлені на швидке виявлення.

Виходячи з теоретичних положень та практичної діяльності, можна виділити наступні етапи функціонування паспорта: 1) виготовлення паспортної книжечки; 2) перебування у паспортному столі для оформлення та видачі; 3) експлуатація його власником.

Спираючись на наведені етапи, ми пропонуємо таку класифікацію спеціальних засобів захисту, якими наділений паспорт:

1. в залежності від стадії функціонування паспорта:
 - а – на стадії виготовлення паспортної книжечки;
 - б – на стадії оформлення та видачі паспорта;
 - в – під час експлуатації паспорта його власником;
2. в залежності від виду підроблення:
 - а – від повного – здійснюється на стадії виготовлення паспортної книжечки;
 - б – від часткового – забезпечується на стадії оформлення та експлуатації паспорта;
3. за захистом на стадії виготовлення паспортної книжечки:
 - а – спеціальний матеріал для виготовлення обкладинки паспорта;
 - б – спеціальний папір для виготовлення бланків;
 - в – введення в структуру паперу прихованих елементів;
 - г – нанесення зображення та типографського шрифту на папір;
 - д – кріплення паспортної книжечки;
4. за захистом на стадії оформлення та видачі паспорта:
 - а – спосіб внесення даних про власника паспорта;
 - б – мова внесення даних про власника паспорта;
 - в – вклеювання фотокартки власника паспорта;
 - г – засвідчення внесених даних підписами та відбитками печаток;
5. за захистом під час експлуатації паспорта власником:
 - а – внесення відміток на сторінки з сьомої по дев'яту;

- б – внесення відміток на сторінки з десятої по шістнадцяту;
- 6. за захисними властивостями паспорта:
 - а – під час виготовлення бланків;
 - б – під час обробки готової продукції;
 - в – при персоналізації паспорта;
- 7. за ступенем виявлення:
 - а – видимі неозброєним оком (назва документа, розміри, фотокартка, способи внесення змін, печатки);
 - б – видимі у результаті використання науково-технічних засобів (УФ захист, ознаки часткового підроблення);
 - в – із застосуванням спеціальних знань (вид друку, спосіб внесення змін).

Розглянемо детальніше спеціальні засоби захисту паспорта від підроблення.

1. Захист на стадії виготовлення паспортної книжечки.

Процес виготовлення паспортів складається з декількох стадій: 1) виготовлення компонентів паспортної книжечки – обкладинки та внутрішніх її сторінок; 2) формування паспортної книжечки зшиванням спеціальними нитками; 3) індивідуалізація паспорта нанесенням серійного номеру.

а – спеціальний матеріал для виготовлення обкладинки паспорта.

Для виготовлення обкладинок будь-яких паспортів використовується спеціальний вид матеріалу, який не надходить у продаж та немає іншого цільового призначення – на паперовій та тканинній основі [65]. Обкладинка паспорта виготовляється з ледерину синього кольору, що вкритий товстим шаром ґрунту, причому тканина через цей ґрунт не просвічується. На ґрунті здійснюється муарове тиснення під шкіру [66, с. 5]. На матеріал обкладинки наносяться написи “УКРАЇНА”, “ПАСПОРТ” та зображення Малого герба України через тиснення голографічною фольгою золотого кольору під пресом, яке розташовують симетрично без суміщення (додаток 3, рис. 3.1-3.2).

Внутрішня сторона обкладинки паспорта являє собою бланк, приклеєний до останньої, зображення на якому виконані плоским офсетним друком, а зображення державного прапора нанесено плоским растровим офсетним друком (додаток 3, рис. 3.3-3.4).

У нижній частині сторінки виконане приховане зображення Малого герба України. Таке зображення отримують за допомогою зміни напрямку ліній, яке проглядається під різним кутом зору або за допомогою приладу оптичного лінійного растру і має мікрорельєфну поверхню (додаток 3, рис. 3.3-3.6).

б – спеціальний папір для виготовлення бланків.

Основною паспортів є бланки, які відіграють неабияку роль під час спроб зімітувати цей документ, і мають деякі особливості виготовлення.

Українські та російські словники [33; 67; 68; 69; 70] тлумачать бланк (в перекладі з франц. blank – білий) як аркуш паперу з надрукованими типографським способом назвою і частково текстом, що призначений для складання документів за визначеною формою. Це можуть бути накладні, квитанції, паспорти тощо.

На думкою А.І. Дагіте, бланк визначає зовнішню форму документа, являє собою один із його суттєвих реквізитів, вказує на його походження та фіксує офіційний характер [71, с. 5].

У словнику-довіднику з організації паспортного контролю, під бланком документів розуміють матеріальний об'єкт, що не містить інформації, яка має правове значення, і призначений для персоналізації [58, с. 3].

На нашу думку, більш широке та повне поняття надає юридичний словник, де зазначено, що бланк – це білий аркуш з відбитком кутового і центрального штампа або з надрукованим типографським способом текстом (текстом і малюнком), який використовується для складання документу (бланки ліцензії, паспорта, посвідчення, анкети, заяви тощо). Одним із видів бланків є бланки суворої звітності, які мають серію та номер, зареєстровані одним із встановлених способів і мають спеціальний режим використання. Також, віділяють бланкетне підроблення, під яким розуміють особливий вид

підроблення, при якому злочинець заповнює бланк офіційного документу без згоди або всупереч волі особи, що виготовляє цей бланк [72, с. 59].

Бланки паспортів виготовляються на ПК “Україна”, де виробляється високотехнологічний вид продукції. Вимоги до якості друку та післядрукарської обробки цієї продукції значно вищі, аніж до звичайної поліграфічної продукції. Практично цілковита ідентичність відбитків за кольором і тоном – результат впровадження не лише новітньої техніки друку, а й цілого комплексу заходів щодо підвищення технології виробництва, контролю якості відбитків і всіх матеріалів, задіяних у технологічному процесі виробництва [73].

Процес виготовлення бланків складається із декількох стадій: 1) виготовлення друкарської форми; 2) власне друкування; 3) обробка отриманого зображення. Бланки паспортів виготовляються із застосуванням форм плоского друку, де друкуючі та не друкуючі елементи знаходяться в одній площині.

Основу бланків паспортів складає папір, який виготовляється із бавовни – сировини, яка застосовується для виготовлення паперу із ступенем захисту. Бавовна на 95 % складається із целюлози [74, с. 38–39].

Папір складається зі складних компонентів: 1) волокнистих матеріалів (деревинна маса, білена і не білена целюлоза); 2) речовин для проклейки (каніфоль, парафін, синтетична смола, віскоза тощо); 3) наповнювачів (каолін, гіпс, крейда, сульфід цинку тощо) [75, с. 248].

Сукупність таких компонентів пояснюється властивостями, отриманими у процесі виготовлення паперу: морфологія волокон (довжина, ширина, товщина кліткових оболонок), склад та розподіл хімічних компонентів по товщі кліткових оболонок, відношення напівфабрикату до розмелу у воді, стійкість до утримання води тощо [76, с. 169]. Для надання спеціальних властивостей паперу, в його склад додають мінеральні речовини – наповнювачі (каолін, крейду тощо). В свою чергу, папір, що складається лише з волокнистих

компонентів та наповнювачів, має велику поглинаючу здатність. Така властивість досягається введенням у склад паперу проклейки [77, с. 5].

Як бачимо, бланки паспортів виготовляються із паперу з певними властивостями, такими як: високий ступінь проклейки, гладкість, щільність, стійкість до тривалого впливу повітря і світла [78, с. 5–7].

Також, бланки паспортів є оптично непроникаючими, без оптичного відбілювача, тобто під дією на нього ультрафіолетових променів, світіння не відбувається [60, с. 384]. Такий результат досягається завдяки відсутності у його структурі оптичного відбілювача [79, с. 6].

Спеціальний папір бланків паспорта має багатошарову структуру, яка забезпечує міцність на розрив, захист від впливу на нього води, фарб та інших зовнішніх факторів, а також тривале використання, тобто папір стійкий при терті та багаторазовому перегинанні. Особливістю такого паперу є те, що він здатний відображувати ознаки втручання – внесення змін. Щоб ускладнити або взагалі запобігти підчистці, зіскобу, травленню, папір має здатність пропускати в товщу речовини спеціальних чорнил, штемпельних фарб, барвників принтерів тощо, а при пошкодженні поверхневого шару паперу, з'являються розпливи барвника внесених штрихів та кошлатість. При травленні папір утворює тріщини та розриви.

в – введення в структуру паперу прихованих елементів.

Саме на стадії виготовлення паперу бланків паспортів здійснюється внесення в його суспензію таких захисних елементів, як: кольорові волокна, приховані люмінесцентні елементи, виготовляються водяні знаки.

Такий елемент, як захисні кольорові волокна – це шовкові ниточки довжиною 5 мм, що поділяються на видимі та невидимі. Видимі волокна – червоного кольору, що можна побачити як неозброєним оком, так і під дією УФ променів. Невидимі волокна – без кольору, які проглядаються лише під дією УФ променів, що дають жовту та синю люмінесценцію. Особливістю захисних волокон є те, що вони знаходяться в структурі паперу і не відокремлюються від нього, а також розміщені хаотично по всій площині

сторінки паспорта, в той час як імітовані волокна легко відокремлюються від поверхні паперу і розміщуються на всіх сторінках в однаковому положенні (додаток 3, рис. 3.13, 3.18, 3.19).

Наступним засобом захисту паспортів від повного підроблення є водяний знак, який утворюється при відливі паперу за рахунок різної товщини шару волокон з плавним переходом, у результаті чого утворюється малюнок з нечіткими контурами, який проглядається у проникаючому освітленні [64, с. 67].

Водяні знаки є різних видів: двотонові та багатотонові, написи, малюнки, фігури, цифри, портрети тощо, які залежать від призначення виробу. У паспортах малюнок водяного знаку є двотоновим, оскільки його форма виділяється за рахунок світлих і темних ділянок паперу. Такий результат досягається завдяки зменшеній кількості волокон у структурі паперу, де з'являються світлі ділянки, а при їх збільшенні – темні. Також, цей водяний знак є загальним, оскільки розміщується по своїй площині сторінки бланку і має вигляд безперервно повторюваного візерунку у вигляді написів "УКРАЇНА" (додаток 3, рис. 3.14).

Технологія виготовлення загальних водяних знаків складається з декількох етапів. Спочатку виготовляється сам малюнок, який в подальшому переноситься на штампи і на вали-вирівнювачі або безпосередньо на сітку циліндру круглосіткової машини для виготовлення паперу. Водночас вал при оберті утворює на вологому паперовому полотні відбиток рельєфу малюнку водяного знаку [74, с. 39].

Особливістю водяного знаку є те, що його підроблення є досить складним та потребує втручання в структуру паперу, а імітація легко виявляється не лише експертами, але й пересічними громадянами.

Приховані люмінесцентні елементи – це зображення занесені в структуру паперу бланків паспортів, які проявляються під дією ультрафіолетових променів. До них відносять: невидимі кольорові волокна, зображення Малого герба України, напис "Україна" та зображення номерів сторінок у вигляді

квадратів з цифрою, розташованою на краю кожної сторінки. Ефект світіння цих елементів досягається завдяки домішкам до фарби люмінофорів на стадії виготовлення паперу бланків паспортів (додаток 3, рис. 3.15-3.19).

Наступним засобом захисту є серійний номер паспорта, який наноситься перфратором, тому його ще називають перфорацією. Серійний номер складається із двох букв та шести цифр, і наноситься з першої по шістнадцяту сторінки паспорта та на другий аркуш обкладинки. Перфорація має вигляд наскрізних отворів у верхній частині паспортної книжечки, які симетрично розташовані та дають зображення серійного номеру на незначній відстані.

У паспорті використовується механічна перфорація, особливістю якої є те, що за рахунок фіксованої відстані між перфоголками, отвори розташовані рівномірно і мають однаковий діаметр як на вході, так і на виході (додаток 3, рис. 3.22-3.23).

г – нанесення зображення та типографського шрифту на папір.

Після виготовлення спеціального паперу починається процес нанесення зображення на бланки, з метою надання чергового захисту та приємного загального вигляду паспорта. Тексти паспортів набирають шрифтами певних гарнітурів, які виготовляються спеціально для поліграфічних підприємств Держзнаку та в інші типографії не надходять [80, с. 54]. Зображення наноситься за допомогою непрямого способу друку, який здійснюється через проміжну поверхню – плоского офсетного друку.

При нанесенні зображення таким способом, фарба з друкарської форми передається під тиском на проміжну еластичну поверхню гумового полотна, а з нього на папір або інший друкарський матеріал. Офсетний друк тісно переплітається з плоским, який базується на вибіркового змочуванні друкуючих елементів фарбою, а пробільних – водним розчином. Плоский офсетний друк – це вид поліграфічного розмноження тексту та малюнків, при якому друкуючі та пробільні елементи друкарської форми знаходяться практично в одній площині [74, с. 44–45].

Так, до ознак плоского офсетного друку відносять: 1) рівномірне

поверхнєве розміщення барвника в штрихах; 2) малу товщину шару фарби (до 1,5 мкм); 3) ненасичений відтінок барвника в штрихах; 4) збільшену товщину тонких штрихів (іноді спостерігаються розриви штрихів); 5) відсутність деформації паперу; 6) нечіткі межі штрихів. Технології та матеріали такого виду друку постійно вдосконалюються, що призводить до змін деяких сформованих часом ознак, таких як: збільшення товщини та яскравості шару фарби в штрихах, рівні контури штрихів з чітким відтворенням дрібних деталей. Тому, за допомогою плоского офсетного друку наносять деякі зображення навіть на паперових грошах [62, с. 78–79].

На готовий папір наносять зображення у вигляді двотонової захисної сітки, сконструйованого фону, мікроткесту тощо.

Захисна сітка бланку паспорта – це поліграфічне зображення у вигляді складного симетричного малюнку, що наноситься за допомогою спеціально виготовленого кліше, складається з двох кольорів, виконаних без розриву штрихів з плавним переходом від жовтого до голубого і навпаки. Захисна сітка є своєрідним фоном для нанесення основної інформації на бланк. Такий спосіб нанесення зображення називають ірисовим або райдужним поліграфічним способом друку (додаток 3, рис. 3.7-3.9).

Властивістю захисної сітки є здатність швидко руйнуватися внаслідок механічного чи хімічного впливу, змінювати колір з голубо-жовтого на світліший або білий, що дає змогу виявити ознаки внесення змін у бланки паспортів.

Поряд із цим, бланки паспорта захищені фоновією сіткою, яка складається із зображень тонких хвилястих ліній жовтого кольору, що у сукупності утворюють фон.

Наступним захисним засобом паспорта від підроблення є сконструйований фон з групи ділянок, які заштриховані під різним кутом тонкими темними штрихами з рівним кроком. Вони можуть мати вигляд шахової дошки, шестикутників, багатокутників неправильної форми,

хрестоподібних, портретів утворених тонкими вертикальними штрихами тощо [74, с. 84–87].

У паспорті ж застосовується найпростіший з перелічених вище сконструйованих фонів – у вигляді чотирикутників зі штрихами кроком 4x4 мм з відстанню між ними не більше подвійної товщі лінії. Такий елемент розташований на кожній сторінці документу як фон під зображенням Малого герба України (додаток 3, рис. 3.11, 3.13).

Мікротекст – це елемент загального захисту і захисту від незаконного копіювання, який складається з маленьких фігур або написів, що повторюються по довжині лінії, виконані шрифтом висотою від 200 до 250 мкм позитивного відтворення та від 300 до 350 мкм негативного відтворення [60, с. 384].

У паспортах мікротекст наноситься позитивним друком по периметру зображення Малого герба України на кожній сторінці паспорта і утворює своєрідну строку з повторюваними написами “Україна”, що без збільшення сприймаються як суцільна лінія [79, с. 13] (додаток 3, рис. 3.12).

Розмір шрифту мікротексту вимірюється мікронами та досить чітко видимий лише при збільшенні, щонайменше у 10^x [81, с. 7].

д – кріплення паспортної книжечки.

Замінюючи паспорти СРСР на українські, було залишено, але видозмінено низку засобів захисту, наприклад: захисну сітку, кольорові волокна, деякі приховані зображення тощо. Поряд з тим, було створено багато нових, серед яких слід відмітити спосіб прошивання аркушів паспортів – металеві скоби паспортів СРСР були замінені на прошивання спеціальними нитками. Так, у паспорті для кріплення аркушів використовується прошивання з однаковим кроком стібків, подвійною однокольоровою (жовтою) ниткою з направленням у вигляді букви “S”, яка дає люмінесценцію синього кольору під дією УФ променів (додаток 3, рис. 3.23).

Часто підроблювачі при заміні аркушів паспортів вимушені прошивати заново усі сторінки, в результаті чого проявляються характерні ознаки, такі як:

різна відстань між отворами стібків, наявність додаткових отворів, або взагалі невідповідність напрямлення, властивостей ниток. Тому, ми вважаємо, що необхідно використовувати саме такий спосіб кріплення аркушів і не повертатися до невеликого досвіду використання металевих скоб.

Можливо навіть ускладнити прошивання, використавши давно відомий у світі спосіб кріплення аркушів потрійною одно-, двокольоровою ниткою з напрямленням у вигляді букви “Z”.

Спеціальні засоби захисту не ефективні поодиночі, тому вони складають певну сукупність ознак, які міцно “тримають оборону”. Тому, повне підроблення паспортів, на відміну від часткового, трапляється рідко.

2. За захистом на стадії оформлення та видачі паспорта (від часткового підроблення).

Для захисту від часткового підроблення працівники паспортної служби під час оформлення, видачі паспорта використовують такі засоби:

а – спосіб внесення даних про власника паспорта.

Відомості про його власника вносяться двома способами: за допомогою друкуючого пристрою (принтеру) та у виключних випадках – записом від руки, розбірливо, без скорочень та виправлень [56, с. 63].

У практиці ця норма виконується навпаки. Через незабезпеченість паспортних підрозділів друкуючими пристроями, дані про власника паспорта здебільшого записуються від руки, й лише у виключних випадках – друкуються на принтері. Виходить, що законодавець вказав обов’язковість заповнення паспортів одним способом – за допомогою комп’ютерного обладнання, а забезпечення підрозділів здійснюється чомусь спеціальними чорнилами для способу, який вказано використовувати у виключних випадках – заповнення даних від руки.

Спеціальні чорнила густо-чорного кольору, які відрізняються характерним блиском, використовуються для заповнення сторінок бланків з першої по шосту, а також для позначення прізвища власника паспорта на місці для фотокартки, перед її наклеюванням. Такі чорнила мають свій номер і

надходять до паспортних підрозділів централізовано, у такому ж порядку здаються для знищення тари у якій вони містилися. Назва та склад чорнил засекречені з метою забезпечення їх від підроблення. Властивістю таких чорнил є те, що вони проникають у товщу паперу і не дають розпливів, при спробі їх видалити шляхом підчистки, залишають видимі сліди, а також травленню та змиванню не піддаються.

Суттєвим недоліком внесення даних у паспорт за допомогою спеціальних чорнил є те, що записи здійснюються лише на сторінках з першої по шосту, а й на інших – різними кульковими ручками, що полегшує внесення неправдивих відомостей або їх зміну через підбір письмового приладдя за кольором. Наприклад, внесення даних про місце прописки/виписки, наявності дітей тощо.

Під час огляду та аналізу паспортів громадян, нами було помічено певні особливості розміщення друкованих даних про особу власника паспорта. Так, здебільшого витримується правило: прізвище, ім'я та по батькові розташовується у новому рядку по центру, і кожна буква розміщена суворо над буквою верхньої та нижньої стрічок, утворюючи рівні лінії по вертикалі та горизонталі. Про такі особливості злочинці можуть і не знати, що надає переваги для правоохоронців у виявленні підроблень.

Вважається, що внесення даних про особу власника паспорта на спеціальних друкуючих пристроях, забезпечуватиме відмінний результат у боротьбі із підроблювачами. Зокрема, при проведенні технічної експертизи документів, оскільки кожен із таких пристроїв має характерні індивідуальні особливості, що уможлиблює ідентифікувати у подальшому текст. Така ідентифікація стала б простішою, якби паспортні підрозділи забезпечувалися принтерами однієї марки, а експертні заклади – зразками текстів таких пристроїв.

Друкування даних на принтері, на нашу думку, не є надійним захистом від часткового підроблення паспорта. Це обумовлено, насамперед, невизначеністю чіткого виду принтеру у законодавстві [56, с. 63], де лише вказано, що дані вносяться на принтерах.

Ми вважаємо, для посилення захисту на стадії оформлення паспорта, слід здійснити такі дії:

- встановити єдину форму заповнення бланків;
- відмітки робити відповідно до встановленої форми заповнення бланків;
- централізовано забезпечити паспортні підрозділи всіх регіонів України відповідним друкуючим номерним обладнанням із суворим їх обліком, з чіткою вказівкою марки та виду принтеру;
- створити картотеку зі зразками текстів надрукованих на цих принтерах і надіслати її до експертних підрозділів.

б – мова внесення даних про власника паспорта.

Дані в паспорт вносяться двома мовами – українською та російською. Трапляються випадки необізнаності підроблювачів, коли вони в паспортах зазначають дані про особу власника однією мовою – українською, що одразу свідчить про факт підроблення.

в – вклеювання фотокартки власника паспорта.

Для засвідчення даних про особу власника паспорта, вклеюється фотокартка його власника у віці шістнадцяти, двадцяти п'яти та сорока п'яти років.

Своєрідним захистом від оформлення паспорта на іншу особу є співставлення працівниками паспортної служби особи пред'явника з наданими нею фотокартками. Але, коли паспорт видається вперше особі, яка досягла 16-річного віку, то такої перевірки не відбувається, оскільки усі необхідні документи та фотокартки надаються працівникам ЖЕКу, які у свою чергу надсилають їх до паспортного столу. У такому разі перевірка фотокарток з особою пред'явника покладається на працівників ЖЕКу, а виявлення підроблення залежить від їх обізнаності.

Законодавчо визначено загальні вимоги до фотокартки: вона має відповідати встановленим розмірам, обрізка її до таких розмірів здійснюється виключно у паспортній службі спеціальним пристроєм; зображення обличчя виконується в анфас з одного негативу, без головного убору, виготовляється на

тонкому глянцевою білому або кольоровому фотопапері без кутка. А для осіб, які постійно носять окуляри – фотокартка в окулярах [53, с. 133; 56, с. 62].

Оскільки на сьогодні не існує єдиної інструкції або правил, які визначають технічні умови виготовлення фотокарток для документів, що посвідчують особу, доцільно було б встановити такі вимоги: 1) стандартність фотографічної апаратури; 2) стандартність розміру кадру (3х4 см); 3) стандартність масштабу зображення обличчя в 1/7 натуральної величини; 4) фіксація головної точки картини на знімку; 5) стандартність та потужність освітлення (двостороннє: прямо спрямоване та бокове під кутом 40-45°); 6) світло-сірий фон знімку; 7) нормальна контрастність; 8) недопустимість оброблення фотозображення за допомогою комп'ютерних програм; 9) встановлення конкретних фотоательє для виготовлення знімків [24, с. 311].

Такі правила є вкрай важливими, оскільки часто власники паспортів фотографуються на власний цифровий фотоапарат з нестандартним масштабом, самостійно виготовляють фотокартки на власному струменево-крапельному принтері на неякісному фотопапері, який має здатність до швидкого псування, або взагалі змінюють (“покрощують”) своє зображення за допомогою спеціальних комп'ютерних програм (наприклад, “Fotoshop”). Усе це значно ускладнює, і деяким чином унеможливорює роботу експертів при дослідженні підроблених паспортів.

Вклеювання фотокартки здійснюється із використанням спеціального клею у спеціально відведене місце, яке обмежене рамками на першій, третій та п'ятій сторінках відповідно до віку особи.

Слід пам'ятати, що спеціальний клей, яким прикріплюється фотокартка до бланку паспорта, має свої недоліки – здатність до пересихання або в результаті тривалої експлуатації – відокремлюватися від бланку. Часто у таких випадках власник документа не звертається до працівників паспортного столу, а сам вклеює її будь-якою клеючою речовиною, за що потім притягується до відповідальності.

Захист фотокартки від переклеювання забезпечується відбитком рельєфної печатки у її правому верхньому куті так, щоб захопити частину фотокартки та бланку паспорта. Такі печатки називають конгревними на честь Вільяма Конгрева, який запропонував для захисту грошей від підроблення здійснювати тиснення спеціальним штампом відповідного зображення на папір [80, с. 56].

Встановлений відбиток печатки круглої форми з двома концентричними окружностями, між якими розміщений текст однією мовою, чітко по колу за годинниковою стрілкою, де основи букв спрямовані до центру печатки. В центрі печатки знаходиться зображення Малого герба України, основа якого звернена до середини інтервалу. Текст печатки “УКРАЇНА ПАСПОРТ” та зображення Малого герба України – завжди однакового змісту, змінюється лише номер.

Часто в процесі експлуатації або в результаті неякісного нанесення, відбиток вирівнюється, нечітко відображається на папері та стає непридатним для ідентифікації.

На нашу думку, для ідентифікації таких відбитків необхідно створити картотеку зразків відбитків печаток кожного органу, який видає паспорти, оскільки кожна з них має свій колір та номер. Така картотека значно полегшить експертне дослідження і розширить можливості технічної експертизи документів.

Трапляються випадки відсутності такого відбитку, наприклад, у Вінницькій області, на експертне дослідження надійшов паспорт громадянина України на ім'я Горшкова Валерія Володимировича серії НЕ 420441. У результаті дослідження було встановлено, що бланки паспорта виготовлені на підприємстві-виробнику і мали усі ступені захисту, усі реквізити заповнені та засвідчені підписами й відбитками печаток та штампів, нанесених за допомогою кліше. Але на фотокартці власника паспорта був відсутній відбиток рельєфної печатки, про що спеціаліст вказав у висновку [82] (додаток 3, рис. 3.24-3.25). Як бачимо, виникає дилема – або працівники паспортного столу

випадково не проставили відбиток рельєфної печатки або власник паспорта, незаконно придбавши справжні бланки, вніс необхідні дані, скориставшись при цьому справжніми відбитками печаток та штампів, до яких мав доступ. Такі версії не мають меж, залишається сподіватися на належну роботу слідчого.

Своєрідною ознакою, що вказуватиме на факт переклеювання фотокартки, є відсутність у нижній частині рамки, призначеної для цієї мети, зазначеного прізвища та ініціалів власника паспорта [56, с. 65].

На нашу думку, щоб посилити захист паспорта від переклеювання фотокартки, підчистки, дописки, травлення і змивання, необхідно використовувати покриття сторінки з даними про особу пластичними полімерними плівками, оскільки законодавчо передбачено такий вид захисту [26, с. 98], але чомусь він не використовується. Також, можливо запровадити задоване нанесення інформації про власника паспорта, що ускладнить підроблення та уможливить швидко його виявити. Зчитування такої інформації здійснюватиметься за допомогою автоматизованих систем [83, с. 36].

г – засвідчення внесених даних підписами та відбитками печаток.

Дані в паспортах засвідчуються підписом та відбитком печатки. Це – дані про орган, що видав паспорт, прописки/виписку, сімейний стан тощо.

Стосовно підписів важливо зазначити, що вони виконуватимуть роль захисту, лише якщо будуть змістовними, тобто матимуть значний обсяг графічного матеріалу. Бажано було б обмежити виконання коротких і простих за транскрипцією підписів, оскільки вони не несуть у собі необхідної для ідентифікації сукупності індивідуальних ознак почерку. Це стосується як власника документа, так і паспортних працівників, які засвідчують своїм підписом внесені дані на відбитках штампів, у графі “Підпис посадової особи”.

Також, ефективним буде введення додаткових реквізитів, які підтверджують підпис, наприклад, прізвище, посада тощо [84, с. 199].

Поряд з цим, для засвідчення органу, який видав паспорт, використовується гербова мастична печатка круглої форми, а для внесення

інших відомостей про особу власника – штампи прямокутної форми з рамкою (штемпелі).

Запис органу, який видав паспорт на другій, четвертій та шостій сторінках засвідчується печаткою та підписом посадової особи, яка його виконувала. Встановлений відбиток печатки – круглої форми з трьома концентричними окружностями, дві з яких розділені невеликим зазором. Печатка – з текстом однією мовою, який розміщений чітко по колу за годинниковою стрілкою між окружностями, де основи букв спрямовані до центру печатки. В центрі печатки знаходиться зображення Малого герба України у відповідності з описом в Конституції України, основа якого звернена до середини інтервалу. Текст печатки “Міністерство внутрішніх справ України” та зображення Малого герба України завжди однакового змісту, змінюється лише номер [62, с. 108; 85, с. 17].

Для отримання відбитків, печатку покривають фарбувальною речовиною – мастикою, і прикладають до поверхні бланку, в результаті отримують плоске зображення. Тому, такі відбитки печаток називають мастичними або каучуковими. Мастику використовують різних кольорів, наприклад, синього, фіолетового, чорного тощо.

Характерною особливістю відбитку рельєфної печатки та відбитку мастичної печатки є те, що вони мають співпадати за номером, зображенням, формою та розмірами (додаток 3, рис. 3.29-3.30).

Законодавством встановлено вимоги до печаток та штамтів, які використовуються для засвідчення даних у документах [53, с. 675–678]. Встановлено відносно розміщення відбитку до тексту та підпису. Спочатку на бланк наноситься текст, потім підпис і відбиток печатки, який розташовується одразу після тексту, щоб не залишити вільного місця для внесення змін, а також він має перетинатися з підписом органу, що його видав.

3. Захист під час експлуатації паспорта власником.

На жаль, на цій стадії функціонування паспорта захист не надійний. Це пов'язано зі способами внесення відміток після отримання паспорта власником.

Такі відмітки вносяться різними підрозділами у зв'язку з тим чи іншим становищем особи, або набуттям чи втратою певних прав тощо.

а – внесення відміток на сторінки з сьомої по дев'яту.

На сторінках паспорта з сьомої по дев'яту зазначаються особливі відмітки, наприклад, штамп про військовий обов'язок, про право на безоплатну приватизацію житла, наявність закордонного паспорта, група крові, резус фактор, наявність дітей тощо. Внесення таких даних не є обов'язковим, і виконується за бажанням власника паспорта.

Наприклад, відмітка про наявність дітей виконується від руки кульковою ручкою, без зазначення особи та органу, який здійснив цей запис (додаток Ж., рис. Ж.27). У законодавстві визначено, що така відмітка заноситься за бажанням особи [53, с. 135; 56, с. 64], але це не дає підстави нічим її не закріплювати. У першому розділі нами було сформульовано рекомендації щодо закріплення таких даних для надання їм достовірності або юридичної сили.

б – внесення відміток на сторінки з десятої по шістнадцяту.

Дані на ці сторінки вносяться органами РАГСу та паспортною службою із відповідним засвідченням. Так, на сторінках паспорта з десятої по шістнадцяту, де зазначаються відмітки про сімейний стан та місце проживання, проставляються відбитки штампів прямокутної форми з рамкою. Відповідно до призначення для штампів встановлено розміри та зміст. Відбитки штампів відображають найменування органу, який їх проставив, дату, графу для підпису та номер.

Практика показує, що відбитки штампів підробляються дуже часто. Тому, з метою поліпшення захисту від такого підроблення були запроваджені номерні кліше, які зареєстровані під відповідним номером та у необхідній кількості, видаються паспортним підрозділам кожної області й закріплюються за співробітником. Відбитки штампів заповнюються працівниками паспортної служби власноручно із засвідченням запису своїм підписом, зразки якого відібрані і зберігаються у начальника.

Велике значення для отримання якісного відбитку печатки чи штампу в документах має штемпельна фарба (мастика), її якість. Вона є водним розчином органічних барвників та загусників, які вводяться для кращого кріплення фарби на папері. Для масових потреб випускають фарбу фіолетового кольору, за спецзамовленням – синього, чорного, червоного та зеленого кольорів [64, с. 22–23]. За кожним органом області чи району, уповноваженим видавати паспорти, закріплено печатку та штемпельну фарбу певного відтінку.

За складом мастика схожа до чорнил, різниться лише за вмістом гліцерину, стеолу або етиленгліколю та великою кількістю фарбника і загусника. Якісна мастика має легко відокремлюватися від печатки і добре наноситься на бланк, вона ніколи не буде давати розпливів, оскільки має здатність швидко сохнути, що знижує її копіювальну здатність [86, с. 157].

Ще однією особливістю внесення у паспорти відбитків печаток та штампів є вимоги щодо: 1) чіткості їх нанесення – текст має добре читатися, а елементи повністю продруковується; 2) вчасного обміну при зношенні та деформації кліше; 3) належного змочування кліше барвною речовиною; 4) підтримки чистоти кліше та штемпельних подушок.

4. За захисними властивостями паспорта.

Захисні властивості паспорта – це сукупність елементів захисту, спеціальних матеріалів, технологій друку, які вказують на підроблення або здатні зберігати комплекс характерних їм ознак при зношенні документа.

а – під час виготовлення бланків.

Бланки паспорта друкуються спеціальними технологіями на спеціальному папері, в структуру якого додаються приховані елементи. Перерахуємо їх основні властивості: 1) спеціальний папір має особливий композиційний склад, щільність, стійкість до зовнішніх факторів; 2) спеціальні фарби дають люмінесценцію під дією УФ променів; 3) водяний знак розміщений по всій площині аркуша; 4) кольорові волокна хаотично розміщені і міцно тримаються в структурі паперу, видимі під дією УФ променів; 5) мікротекст є непомітним без оптичного збільшення, маскується під суцільну лінію, при імітації губиться

чіткість; б) захисна сітка наноситься ірисовим друком, який характеризується плавним переходом кольорів і має здатність змінювати колір під дією механічного та хімічного впливу.

б – під час обробки готової продукції.

Виготовлені бланки потребують подальшої обробки: нанесення перфорації серії та номеру, голографічного тиснення фольгою написів на обкладинці та кріплення паспортної книжечки. Перфорування захищає від підчищення та стирання, спеціальні нитки для кріплення мають подвійну нитку і крок однакової довжини.

в – при персоналізації паспорта.

Властивістю спеціального клею, яким кріпиться фотокартка у паспорті є його спеціальний склад; спеціальні чорнила, якими заповнюють бланки стійкі до дії травлення та змивання, проникають у товщу паперу і не дають розпливів; рельєфний та мастичний відбитки печаток мають дрібні деталі, які складно зімітувати.

Отже, можна зазначити, що розглянуті у підрозділі спеціальні засоби захисту бланку паспорта, особливості кріплення сторінок, виготовлення обкладинки, свідчать про те, що паспорт досить надійно захищений від повного підроблення. Поряд з цим, усі намагання працівників паспортної служби убезпечити цей документ від внесення змін, є марними, оскільки існує низка недоліків при оформленні та експлуатації паспортів. Існуючі на сьогодні спеціальні засоби захисту паспорта від підроблення не виконують своїх основних функцій. Вони не перешкоджають повному підробленню, а тим більше – не ускладнюють часткового внесення змін у нього. Тому постає необхідність випуску паспорта громадянина України нового зразка, який відповідатиме європейським та міжнародним стандартам. На сьогодні, розроблений у 2004 р. проект паспорта нового зразка досі припадає пилом на полицях Консорціуму “ЄДАПС” та інших організацій-укладачів.

У зв’язку з тим, що кількість підроблень паспортів з кожним днем зростає, а держава не в змозі забезпечити українських громадян паспортами

нового “безпечного” зразка, ми пропонуємо доступні на сьогодні заходи щодо посилення захисту на стадії оформлення паспорта, тим самим полегшити експертне дослідження з метою виявлення підроблення.

На нашу думку, доцільними будуть такі дії:

- встановлення чітких вимог до паперу, з якого виготовлятимуться фотокартки для вклеювання у паспорт;
- використання передбачених законодавством покриттів пластичними полімерними плівками сторінки з даними про особу;
- встановлення єдиної форми заповнення бланків – на визначеному комп’ютерному обладнанні;
- централізоване забезпечення паспортних підрозділів у всіх регіонах України відповідним комп’ютерним обладнанням з суворим їх обліком, з чіткою вказівкою марки та виду принтеру;
- виконання відміток у паспорті відповідно до встановленої форми заповнення бланків;
- створення картотеки в експертних підрозділах зі зразками текстів, надрукованих на принтерах, а також відбитків печаток та штампів кожного паспортного підрозділу.

Неможливо зменшити кількість підроблених паспортів, але спільними зусиллями науковців, працівників міліції та посадових осіб можна обмежити сферу поширення таких документів і вчинення різного роду злочинів.

2.2. Способи підроблення паспорта громадянина України та їх ознаки

Підробленням документів злочинці практикували ще з давніх часів, про що свідчать такі ранні російські законодавчі пам'ятки, як: Псковська судна грамота (1424 р.), Судебник 1550, Статут Великого князівства Литовського (1529 р.), Соборне уложення (1649 р.). Суттєву допомогу при дослідженні документів надавали особи, які володіли спеціальними знаннями [87, с. 58–61]. Але способи підроблення документів не були виконані на такому висококваліфікованому рівні як тепер. Здебільшого траплялося часткове внесення змін у тексти документів з використанням зіскобу, травлення або інших підручними способами. Виявити внесення змін початкового тексту було складно через відсутність засобів для розпізнавання підроблень.

Особливі заходи застереження передбачалися щодо підроблених паспортів, які набули поширення у XVIII ст. внаслідок бідності в державі, що змусило громадян займатися промисловістю в інших містах. Тому паспорти почали друкуватися типографським способом, потім неодноразово змінювався колір паперу. Такі заходи захисту слугували виявленню підроблення, оскільки досліджувався цей документ лише зовнішнім оглядом або фіктивність встановлювалася показаннями свідків. Наприклад, у січні 1789 р. в Петербурзькій палаті кримінального суду розглядалася справа Івана Зуєва, який викрав із типографії Академії Наук кліше і надрукував декілька паспортів. Фіктивність цих документів встановлювалася лише за показаннями свідків [88, с. 9–10].

На сьогодні, відповідно до п. 14 ст. 10 Закону України “Про міліцію” від 20.12.1996 р., до одного із основних обов'язків органів внутрішніх справ України належить контроль за додержанням громадянами та службовими особами встановлених законодавством правил паспортної системи, виїзду,

в'їзду, перебування у Україні і транзитного проїзду через її територію іноземних громадян та осіб без громадянства [89, с. 20].

Паспорт громадянина України є основним документом, за допомогою якого фіксуються і контролюються взаємовідносини між фізичними та юридичними особами. Видача паспортів ще з давніх часів і донині сприяє укріпленню правопорядку в державі через розшук злочинців, виявлення правопорушників, які користуються підробленими та фіктивними документами.

На жаль, ще невідомо жодного факту створення документа, який би не піддавався підробленню. За статистичними даними, в Україні з 2007–2009 рр. зареєстровано 53 891 злочин за підробленими документами, бланками, печатками та штампами, їх збутом та використанням (додаток В).

Аналіз проведеного анкетування експертних підрозділів, дає змогу констатувати способи, якими найчастіше здійснюється підроблення паспортів, так при повному підробленні у 70,6 % випадках зображення відтворюється за допомогою комп'ютерної техніки, при частковому підробленні у 84,9 % переклеюється фотокартка, у 74,8 % застосовується підчистка, у 54,6 % – дописка (додаток А).^{*} Тому з метою попередження злочинів, пов'язаних з підробленням паспортів, постає необхідність у дослідженні способів, якими найчастіше здійснюється несанкціоноване виготовлення або внесення в них будь-яких змін.

Значний внесок у технічне дослідження документів та способів їх підроблення здійснили такі вчені, як: Р.С. Белкін, А.І. Вінберг, О.В. Воробей, А.О. Ейсман, М.В. Кісн, І.Ф. Крилов, О.Л. Кобилянський, В.К. Лисиченко, В.К. Орловський, В.М. Палій, Ю.І. Паршиков, М.Я. Сегай, Н.В. Терзієв, Н.П. Яблоков та багато інших. Але дослідження щодо способів підроблення паспортів, на жаль, відсутні.

^{*} За умовами анкетування був можливий вибір декількох відповідей з числа запропонованих, тому сума цифр може перевищувати 100%.

Способи підроблення паспорта, насамперед, зумовлені науково-технічним прогресом у державі та інтелектуальним рівнем підроблювачів. З кожним днем набуває стрімкого розвитку наука і техніка, стають доступними спеціальна технічна література та необхідні матеріали. Рівень освіченості підроблювачів, уміння і навички, а також розвинені здібності уможливають використовувати усі перелічені умови для підроблення паспортів.

На нашу думку, *способи підроблення паспорта* – це система дій, направлених на виготовлення нового документа або внесення у справжній змін, із застосуванням технічного обладнання, матеріалів, використанням умінь та навичок підроблювача.

Перш ніж розглядати способи підроблення паспорта, доцільно, на наш погляд, розглянути поняття ”підроблений документ”. У криміналістичній літературі всі документи за юридичною природою поділяють на справжні та фіктивні (підложні). Справжні документи – ті, що виготовлені уповноваженим підприємством-виробником, у відповідності зі встановленою формою, зміст яких відповідає дійсності. Фіктивні (підложні) – ті, які належним чином виготовлені, але містять у собі неправдиві дані або реквізити, що не відповідають дійсності [45, с. 31].

У словнику-довіднику за ред. О. Силкіна, підлог визначається як незаконне виготовлення документу, а підроблення – як незаконна зміна будь-якої частини документу [58, с. 16]. Аналізуючи зміст цих понять, ми схильні до думки, що автор розглядає підлог як повністю несанкціоновано виготовлений документ, а підроблення – як внесення змін в оригінальний документ, що в криміналістиці називають частковим підробленням.

Водночас, розрізняють два види підлогу: інтелектуальний та матеріальний [90, с. 127–128].

Інтелектуальний – проявляється у правильному складанні документа з формального боку (наявність і правильність усіх реквізитів), але містить у собі завідомо неправдиві дані. Щоб виявити таке підроблення у паспорті, насамперед, необхідно встановити, чи існує вказаний орган, який його видав,

чи належить йому проставлений відбиток печатки, чи відповідає зміст штамтів, записам, які в нього внесені, чи правильно заповнені графи, чи у відповідних місцях внесені відмітки про сімейний стан, місце проживання тощо.

Матеріальний – характеризується внесенням неправдивих даних у зміст документу і встановлюється криміналістичним дослідженням.

Документи, у яких є сліди матеріального підлогу, у криміналістиці називають підробленими [90, с. 128]. Поряд з цим, підробленим називають документ, зміст або реквізити якого не відповідають дійсності [46, с. 8].

Підробленим документом на в'їзд / виїзд або посвідчення особи називають будь-які документи на в'їзд / виїзд або посвідчення особи, які: були підроблені або змінені яким-небудь матеріальним чином будь-якою особою або установою, крім тих, які в законному порядку уповноважені виготовляти / видавати документи від імені держави; або були належним чином видані / отримані за допомогою подання невірних даних, корупції / примусу чи будь-яким іншим незаконним чином; або використовуються особою, іншою, ніж законний власник [58, с. 17].

Р.С. Белкін визначає підроблення документа як виготовлення фальшивих документів, цілком імітуючи справжні, або внесення змін у справжній документ [44, с. 165]. Іншими словами, підробленими називаються спеціально сфабриковані (повністю імітовані) або навмисно змінені (частково перероблені) документи, зміст яких не відповідає дійсності.

Наведене визначення дає розуміння поняттю підробленого документа, а також розкриває види підроблення, які сформувалися в криміналістиці протягом тривалого часу – це повне та часткове.

Повне підроблення паспорта передбачає його виготовлення через повну імітацію справжнього, зміст якого не відповідає дійсності. Умовно виготовлення цілком підробленого паспорта можна поділити на два етапи:

- 1) виготовлення паспортної книжечки;
- 2) внесення реквізитів (додаток К).

Перший етап повного підроблення паспорта, на нашу думку, є найскладнішим, оскільки потребує достатніх знань у галузі криміналістики та поліграфічної техніки, наявності спеціальних матеріалів, достатніх умінь та навичок, оскільки необхідно не лише підібрати основні матеріали, з яких виготовляється паспорт, але й імітувати спеціальні засоби захисту.

Для відтворення, наприклад, обкладинки необхідно мати не лише спеціальний матеріал, але й устаткування для нанесення відповідного виду тиснення та написів (один з таких невдалих способів імітації проілюстрований у додатках (додаток Л, рис. Л.1-Л.2)).

Бланки підробити також нелегко. Особливості паперу, приховані елементи та спосіб нанесення тексту і зображень, одразу вкажуть на невідповідність шрифту та техніки типографського друку.

Поряд з цим, виникає проблема наявності пристрою для рівного вирізання країв паспортної книжечки, тому спостерігається кривизна та скошені краї паперу (додаток Л, рис. Л.3-Л.4).

Як зазначає В.В. Бірюков, на практиці трапляються випадки підроблення бланків кваліфікованими поліграфістами на самому поліграфічному підприємстві [61, с. 149]. Звичайно, таке підроблення буде виконане на високому рівні, виявити яке буде складно навіть висококваліфікованому експерту-криміналісту. Але, такі підроблення трапляються рідко.

Підроблення паперу вимагає відтворення захисних його властивостей, які використовує поліграфкомбінат. Оскільки такий папір відсутній у вільному продажі, підроблювачі використовують звичайний папір, який значно різниться зі справжнім за складом паперової маси, будовою волокон, еластичністю, наявністю барвних речовин, товщиною, щільністю, міцністю, гладкістю, ступенем проклейки та розтяжністю, що призводить до тривалої його експлуатації. Спеціальний папір у порівнянні зі звичайним, не дає люмінесценції (яскраво-голубого світіння) під дією УФ променів.

Поряд з цим, 25.11.2008 року в навчально-науковому інституті підготовки слідчих і криміналістів Київського університету внутрішніх справ

відбувся семінар за участю криміналістів-документознавців Роланда Абфальтера та Крістіана Рейтера Федерального Міністерства внутрішніх справ Австрії, який був присвячений способам підроблення паспортів. Розглядаючи способи повного підроблення, експерт Роланд Абфальтер зазначив, що на сьогодні в інших країнах злочинці вже навчилися замаскувати світіння звичайного паперу. В їх практиці часто трапляються такі паспорти, які виявляються завдяки неякісному приховуванню світіння, де папір все одно дає слабку люмінесценцію.

Часто бланки документів підробляються за допомогою різних кліше, засобів репрографії та малювання. Для кращого розуміння наведених понять, розглянемо їх визначення. Так, "кліше" тлумачиться як друкарська форма високого друку, виготовлена фотомеханічним способом з цинкових, мікроцинкових, магнієвих, мідних, латунних пластинок та створена в основному, для відтворення оригіналу [45, с. 17].

Водночас, під друкарською формою розуміють носій текстової та зображувальної інформації для багаторазового отримання відбитків [45, с. 12]. Зовні друкарська форма є плоскою або циліндричною, твердою або еластичною поверхнею з друкуючими та пробільними елементами.

Під репрографією розуміють галузь науки та техніки, що охоплює сукупність способів, процесів та засобів відтворення зображень оригіналів за допомогою отримання копій без використання набірних друкарських форм та заснована на застосуванні носіїв, що змінюють фізико-хімічні властивості під дією випромінювання [62, с. 62].

Аналіз криміналістичних джерел [61, с. 150; 62, с. 240] уможливорює визначити найпростішу класифікацію способів повного підроблення документів із засобами захисту, а саме:

- 1) з використанням комп'ютерної та копіювально-розмножувальної техніки;
- 2) з використанням способів поліграфічного друку;

3) з використанням інших способів отримання зображення (графічний або мальований, фотографічний).

Підроблення з використанням комп'ютерної та копіювально-розмножувальної техніки.

На сьогодні широкого розвитку набула оперативна поліграфія, до якої відносяться найбільш прості та швидкі способи розмноження документів, які відрізняються автоматизацією і механізацією процесів та портативністю апаратури (гектографічний, фототипний, фотомеханічний, ротаторний, спеткографічний, електрографічний, електронно-іскровий) [91, с. 225]. Переваги такої техніки привернули увагу підроблювачів документів, адже вона дає змогу ефективно та швидко відтворювати справжні документи та імітувати їх засоби захисту.

Аналіз проведеного анкетування експертних підрозділів визначає способи повного підроблення паспортів, а саме: за допомогою копіювально-розмножувальної техніки – 59,7 %, за допомогою комп'ютерної техніки – 70,6 %, за допомогою виготовлення саморобних кліше – 25,2 %, використання поліграфічних технологій – 45, 8 % (додаток А).*

Як свідчить практичний досвід, частіше паспорти підробляють за допомогою комп'ютерної та копіювально-розмножувальної техніки, оскільки вони швидко відтворюють необхідні зображення, не потребують особливих затрат і технологічних знань. Серед найпоширеніших видів принтерів слід назвати наступні: матричні (голчасті), струменеві, лазерні, термічні, термосублімаційні і термовоскові, які мають характерні ознаки для встановлення групової (видової) приналежності [62, с. 87–92].

Серед загальних ознак, за допомогою яких можна виявити підроблення із використанням знакосинтезуючих пристроїв оргтехніки, слід назвати такі: 1) спрощення малюнку захисної сітки; 2) нечітке зображення; 3) зниження

* За умовами анкетування був можливий вибір декількох відповідей з числа запропонованих, тому сума цифр може перевищувати 100%.

контрасту зображень; 4) низька якість мікродруку; 5) забруднення пробільних елементів; 6) відсутність або імітація елементів захисту тощо.

Частіше зображення і тексти бланків паспортів відтворюються за допомогою струменевого принтеру. При такому способі підроблення, зображення відтворюється у два етапи – занесення до комп'ютера малюнку оригінального бланку паспорта через сканування, де здійснюється його обробка за допомогою комп'ютерних програм, та послідовне роздрукування на відповідному принтері.

До ознак підроблення бланків струминно-крапельним способом належать: 1) нечітке зображення поліграфічного тексту та малюнку захисної сітки; 2) розмитість мікротексту та дрібних деталей або їх відсутність; 3) матовість поверхні паперу; 4) зображення складається з дрібних, хаотично розміщених кольорових крапок; 5) здатність фарбувального матеріалу розчинятися у воді; 6) адсорбція (поглинання) фарбувальної речовини; 7) міцне зчеплення барвника з папером (додаток Л, рис. Л.5.-Л.8.).

У струменево-крапельних принтерах використовуються як рідкі, так і тверді чорнила. Тому перелічені ознаки стосуються принтерів як з рідкими чорнилами, так і з твердими, але останні дещо різняться за наступними ознаками: 1) наявність блиску барвника в штрихах; 2) барвник не розчиняється у воді, а розмазується під дією високої температури; 3) барвник утворює рельєф в штрихах не проникаючи в структуру паперу; 4) неміцне зчеплення барвника в штрихах [62, с. 94–95].

Досить широко використовуються ксерокопіювальні апарати, особливо за допомогою приладів типу "Ксерокс" здійснюється підроблення бланків паспортів електрофотографічним способом. До ознак таких апаратів належать: 1) неякісне відтворення дрібних деталей; 2) наявність блиску зображення; 3) відсутність деформації паперу в місцях нанесення тонеру; 4) нерівні краї штрихів; 5) наявність марашок на пробільних ділянках; 6) поверхневе і нерівномірне розташування барвника в штрихах; 7) наявність сплавлених

часток барвника в штрихах; 8) відокремлення тонеру у лініях згину паперу; 9) стійкість до води фарбувального матеріалу [92, с. 31].

Підроблення з використанням способів поліграфічного друку є найскладнішим, оскільки полягає у виготовленні друкарських форм з метою отримання малюнку захисної сітки, типографського шрифту та інших зображень, максимально наближених до оригіналу. Такий спосіб забезпечує здійснення підроблення бланків паспортів на кваліфікованому рівні з тиражуванням, і значно утруднює виявлення ознак підроблення, тому є найнебезпечнішим серед інших способів.

Ступінь вираження ознак підроблення на бланках, віддрукованих з кліше, буде залежати від поліграфічної кваліфікації особи, яка його виготовляє та від можливостей, які вона має [93, с. 47].

Підроблення бланків документів із використанням способів поліграфічного друку – найрізноманітніші, але в експертній практиці трапляються такі: 1) з набору типографського шрифту; 2) з підроблених форм високого друку, виготовлених вручну шляхом гравіювання на металі, оргсклі, гумі; 3) з форм високого друку, виготовлених фотомеханічним шляхом (фотоцинкографія); 4) з форм плоского друку, отриманих в результаті фотохімічної обробки; 5) способом електрографії; 6) малювання [94, с. 194].

1. Підроблені бланки з набору типографського шрифту характеризуються такими ознаками: 1) нерівномірний розподіл барвника в штрихах; 2) наявність вдавлених штрихів; 3) різна висота і ширина букв; 4) наявність марашок на пробільних елементах; 5) заміна однією буквою інших однотипних букв; 6) викривлення рядка; 7) збільшення відстані між буквами, словами та рядками; 8) наявність граматичних помилок тощо. Це зумовлено використанням кустарних друкуючих пристроїв та викрадених букв, що призводить до недостатнього асортименту шрифту. Але у підроблених бланках, виготовлених особою, яка володіє навичками складальника, багатьох із перерахованих ознак може й не бути [92, с. 23–24].

2. Спосіб підроблення бланків паспортів із використанням саморобних кліше застосовується рідше, оскільки гравіювальні кліше виготовляються вручну вирізанням на різному матеріалі (лінолеум, дерево, гума), а отримані відбитки є неякісними з ознаками підробки.

До ознак кліше, вирізаних вручну через гравіювання на твердих поверхнях, належать: 1) різна конфігурація однойменних букв; 2) наявність рельєфу тексту; 2) наявність дзеркального відображення знаків; 3) кутастість овалів і напівовалів букв; 4) наявність зарізів, підрізів елементів букв; 5) згущення фарби на краях штрихів; 6) нерівна лінія рядка; 7) різна ширина пробільних елементів між штрихами букв; 8) втрата деяких елементів.

3. Підроблення бланків документів із використанням форм, виготовлених фотомеханічним (фотоцинкографічним) способом, полягає у нанесенні на друкуючі елементи фотографічним способом необхідного малюнку, якому характерні наступні ознаки: 1) потовщення барвника на краях штрихів; 2) рельєфне зображення штрихів; 3) забруднення пробільних елементів; 4) нерівність країв штрихів, наявність розривів; 5) нечіткі дрібні деталі букв; 6) відсутність окремих елементів букв; 7) заокруглення кутів елементів букв; 8) неспівпадання розміру відтвореного зображення з оригінальним; 9) ознаки високого друку тощо [95, с. 54].

4. Імітуючи весь паспорт, підроблювачі намагаються наносити зображення схожим до оригіналу друком, тобто використовують форми плоского друку, виготовлені фотомеханічним способом. Отримані зображення лише схожі із бланками оригінальних паспортів, і при експертному дослідженні виявляються через низку характерних ознак.

До такого способу підроблення належать ознаки плоского друку та фотографічного способу нанесення зображення, а саме: 1) відхилення розміру друкованого тексту внаслідок недотримання масштабу при фотографуванні; 2) нечіткі мілкі деталі штрихів; 3) потовщення штрихів у порівнянні зі штрихами справжнього документа тощо [92, с. 29; 94, с. 195].

Доречі, ще у радянські часи, замість фотохімічного способу виготовлення кліше використовувався більш прогресивний – електромеханічний або електронно-гравіювальний, який надав можливість автоматизувати процес виготовлення кліше за допомогою електроніки та фотоелементів [96, с. 3, 10]. Не виключено, що й нині злочинці можуть використовувати цей спосіб виготовлення кліше для підроблення документів.

5. Підроблення бланків паспортів малюванням трапляється вкрай рідко, що пов'язане з великими затратами часу та низькою якістю отриманого зображення, а також потребує художніх умінь та навичок, якими володіє далеко не кожен громадянин нашої держави.

Підроблення паспорта з використанням інших способів отримання зображення (графічний або мальований, фотографічний способи) не трапляються, оскільки відтворення зображення супроводжується ознаками, які легко вказують на відмінність у якості такого документа. Наприклад, фотографічний спосіб полягає у фотографуванні документа із послідуочим друком на фотопапір, внаслідок чого отримують неякісне та нечітке зображення, а поверхня паперу матиме блиск.

Відтворення спеціальних засобів захисту паспортів потребує відповідних знань та технічного обладнання, яке відсутнє у підроблювачів, тому вони імітують їх спрощеними способами, використовують звичайний папір та технічні засоби нанесення зображення, фарби, клеї та нитки.

Наприклад, відтворення ліній захисної сітки може здійснюватися фарбування паперу в тон справжнього бланку паспорта. Іноді вона може мати вигляд звивистих або прямих ліній, що значно різниться від оригіналу. Також досить складним є відтворення неперервного переходу жовтого кольору в голубий і навпаки (ірисовий друк), тому часто спостерігається різка межа між кольорами. Дрібні деталі імітованих зображень та мікротекст, будуть відображатися не чітко, матимуть розпливи, зміст тексту не буде проглядатися.

Поряд із відтворенням зображення, необхідно імітувати захисні засоби, які вміщені у структуру паперу бланку: водяний знак, захисні волокна,

приховані зображення, які дають люмінесценцію під дією УФ променів. Такий процес є складним, через що якість підроблення погіршується.

Імітація кольорових волокон часто здійснюється малюванням їх за допомогою неонові ручки або нанесенням на папір друкарським способом. Відтворені волокна будуть мати ідентичне розташування на кожній із сторінок паспорта, на відміну від їх хаотичного розміщення у справжньому. Також наклеюють волокна на папір, які на відміну від справжніх, легко відокремлюються від його структури.

Кваліфіковане підроблення бланків паспортів, характеризується імітацією водяних знаків. Такі вчені-криміналісти, як: М.Ю. Будзієвський, О.Л. Кобилянський, Ю.Г. Корухов, та інші виділяють найпоширеніші способи імітації водяних знаків, а саме: 1) малювання або аплікації; 2) нанесення зображення за допомогою фарбувальної чи жирової речовини; 3) тиснення зображення на зволожений папір за допомогою кліше; 4) підчищення поверхневого шару паперу [36, с. 92; 59, с. 118; 80, с. 57].

Так, при імітації зображення водяного знаку малюванням або аплікацією підроблювачі склеюють два чи більше аркуші тонкого паперу, на внутрішню поверхню яких наносять необхідне зображення (малюнок чи аплікацію). Нанесення на папір фарбувальної або жирової речовини дає зображення малюнку водяного знаку, але при огляді аркуша у проникаючому освітленні пофарбовані ділянки будуть темнішими, ніж жирні. При такому способі імітації водяного знаку змінюється оптична щільність паперу. Тиснення зображення на папір полягає у виготовленні металевого рельєфного кліше з відповідним зображенням та притисканні його до зволоженого паперу. У результаті волокна паперу руйнуються та пресуються. Спосіб підчищення паперу полягає у стиранні гострими предметами поверхневого шару, щоб відобразити тонкі (прозорі) ділянки малюнку водяного знаку. Такий спосіб не прийнятний для підроблення паспортів, оскільки їх бланки мають захисну сітку, підчищення якої буде помітне неозброєним оком.

Повне відтворення паспорта потребує й підроблення серійного номеру, який наноситься перфоратором. Відтворити однаковий діаметр, рівну відстань по ширині і по висоті дуже складно, тому в таких серійних номерах будуть спостерігатися ознаки: 1) нерівна лінія рядка; 2) нерівна відстань між отворами; 3) різний діаметр отворів; 4) невідповідність стандартному шрифту букв та цифр тощо (додаток Л, рис. Л.11-Л.14).

Завершальною стадією першого етапу виготовлення підробленого паспорта є кріплення паспортної книжечки. На цій стадії виникають проблеми із витримкою кроку однакової довжини та підбором ниток для кріплення аркушів, точніше тих, які б давали світіння під дією УФ променів. У цьому випадку трапляються ознаки: 1) різний крок стібків; 2) наявність зайвих отворів; 3) різний діаметр отворів; 4) часткова люмінесценція ниток під дією УФ променів або її відсутність (додаток Л, рис. Л.9-Л.10).

На другому етапі повного підроблення паспорта, здійснюється внесення реквізитів у виготовлений бланк, що також потребує використання підроблених засобів: кліше печаток та штампів, спосіб внесення даних про особу власника паспорта, клей для вклеювання фотокартки тощо.

Розглянувши основні етапи та способи повного підроблення паспорта, слід зазначити, що не дивлячись на розвиток сучасного технічного обладнання, кваліфіковане повне підроблення трапляється рідко. Відтворити точність малюнків, мікродруку, форм і особливостей букв, цифр типографського шрифту, кольору барвників, якості паперу бланку і матеріалу обкладинки в кустарних умовах дуже складно, тому паспорти виготовляються спрощеними способами, які значно прискорюють виготовлення і водночас збільшують ризик їх виявлення відповідними правоохоронними органами та іншими посадовими особами.

Наступним видом підроблення паспорта є **часткове**, яке здійснюється внесенням змін до окремих реквізитів справжнього документа, тобто внесення неправдивих відомостей про власника. Об'єктом такого підроблення стають

втрачені (загублені або викрадені) паспорти, здобуті шахрайськими діями тощо.

Такий вид підроблення є найпоширенішим, підтвердження цьому є результати проведеного опитування працівників слідчих підрозділів ОВС України, 97,7 % із яких стверджують, що у паспорті частіше підробляються його реквізити (додаток Б).

Часткове підроблення сприяє прихованню тих чи інших фактів, як у власних паспортах злочинців, так і у паспортах інших осіб. Зміна даних у власному паспорті злочинців викликана різними потребами у їх життєдіяльності, наприклад, зміна дати народження – з метою уникнення відповідальності (отримання менш суворого покарання), зміна даних прописки/виписки – при влаштуванні на роботу в іншу місцевість, видалення штампу та записів про приватизацію житла – з метою приховання відомостей про належну особі власність, а також заміна фотокартки – з метою вчинення шахрайських дій (продажу нерухомості, оформлення кредиту, отримання поштової кореспонденції, винагороди або готівки у касах банків тощо).

На сьогодні традиційно сформовані найбільш поширені способи часткового підроблення документів, а саме: 1) видалення тексту шляхом підчищенням та зіскобу, травленням, змиванням; 2) внесення нових записів через дописки, вставки, додруковування, домальовування, виправлення; 3) заміна частин документу: вклейка, заміна фотокартки та аркушів [97, с. 103]; 4) підроблення печаток і штампів; 5) підроблення підписів.

Ми пропонуємо класифікувати способи часткового підроблення паспортів на три основні групи: 1) видалення реквізитів; 2) внесення нових реквізитів (доповнення існуючих); 3) видалення реквізитів із подальшим внесенням нових (додаток М).

Кожна з цих груп характеризується окремими способами зміни початкового змісту паспорта, які мають низку характерних ознак. Розглянемо кожну з них та визначимо їх основні ознаки.

Перша група способів часткового підроблення характеризується механічним та хімічним втручанням у зміст паспорта та здійснюється через підчищення, травлення, змивання та знебарвлення природним способом.

1. Підчищення – це спосіб зміни початкового змісту документа внаслідок механічного видалення штрихів тексту шляхом стиранням або зіскобу гострим предметом [44, с. 165]. Підчищення застосовують для зміни друкованих, рукописних, поліграфічних текстів та їх частинах, для зміни підписів, печаток та штампів.

Під час стирання використовуються різні види гуми, пемзи та м'якоть хліба, а в разі зіскобу гострими предметами – голки, леза бритв, ножів та інше канцелярське приладдя. Основною ознакою, що відмежовує ці способи підроблення один від одного, є те, що при стиранні змісту відбувається вплив на прилеглі ділянки штрихів, водночас, при зіскобі, який здійснюється по контурах видалених штрихів, прилеглі ділянки залишаються незмінними.

Прикладом зміни прізвища, дати народження та інших даних у паспорті, виконаного виключно підчищенням, слугуватиме видалення окремих елементів письмових знаків або їх частин. Наприклад, у цифрі “8” зіскоблюють її частини і отримують цифру “3”, або якщо у прізвищі “Бондарьов” стерти букви “ьов” можна отримати прізвище “Бондар”, у прізвищі “Попович” видалити букви “ич”, отримують – “Попов”.

До основних ознак підчищення належать: 1) пошкодження структури поверхневого шару паперу, при якому спостерігається зменшення оптичної щільності, його розволокнення, втрата глянцею (матовості), кошлатість, пошкодження захисної сітки і ліній графлення, а також збільшується поглинальна здатність паперу; 2) пошкодження штрихів букв, прилеглих до ділянки підчищення; 3) залишки штрихів первинних знаків; 4) розпливи барвника внесених записів у місці підчищення; 5) рельєф від видалених штрихів; 6) сліди маскуввання підчищення (додаток Н, рис.Н.1-Н.6).

Маскування підчищення здійснюється через пригладжування волокон паперу предметом із гладенькою поверхнею, тому будуть спостерігатися сліди тиску та траси від такого приладу [98, с. 341].

2. Травлення – це спосіб зміни початкового змісту документа, через дію хімічних реактивів на фарбувальну речовину з метою її руйнування або знебарвлення.

У криміналістичній літературі розрізняють повне травлення – знебарвлення всього тексту чи відбитку печатки, та часткове – знебарвлення окремих фрагментів документа [44, с. 230].

3. Змивання – це спосіб зміни початкового змісту документу видаленням речовини штрихів з поверхні паперу за допомогою води, спирту (метилового або етилового), ацетону, хлороформу, речовин комбінованої дії (які мають властивості травлення і змивання: миючі засоби, господарське мило, плямовивідники тощо) та інших сумішей. При такому способі внесення змін повне видалення змісту тексту неможливе.

Як бачимо, під час процесів травлення і змивання досягається один результат – знебарвлення штрихів фарбувальної речовини, але механізм впливу різниться за групами препаратів (розчином або речовинами). Паспорти, бланки яких піддавалися травленню, з часом руйнуються і неозброєним оком можна помітити розмиви, тріщини, відокремлення частин захисної сітки тощо. Як показує практика, у паспортах змивання застосовується здебільшого при видаленні відбитків печаток та штампів.

До ознак травлення та змивання належать: 1) зміна кольору захисної сітки в місці дії розчину чи речовини; 2) зміна кольору штрихів, що розташовані поряд із місцем травлення чи змивання; 3) порушення проклейки паперу (втрата глянцевої, ослаблення міцності зчеплення волокон, поява матових плям, потовщення тощо); 4) порушення щільності паперу (наявність тріщин, розривів, відокремлення шматочків паперу); 5) наявність слабовидимих штрихів початкового змісту тексту, що залишилися в товщі паперу та їх люмінесценція; 6) розпливи внесених на витравлене місце штрихів та

проникнення барвника на зворотну сторону паперу; 7) відмінність за кольором барвників нового тексту з початковим; 8) люмінесценція речовини, яка використовувалася для травлення.

4. Трапляються випадки видалення тексту (крім спеціальних чорнил) або відбитків печаток та штампів через дію сонячних променів, яке полягає у залишенні необхідної сторінки паспорта в сонячному місці, де з часом вони стануть невидимими. Характерною ознакою такого видалення даних є залишення рельєфу від кліше та пишучого засобу на зворотній стороні аркуша, що помітно при дослідженні у косо спрямованому освітленні.

Друга група способів часткового підроблення характеризується доповненням уже існуючих реквізитів через дописування, додруковування, домальовування, виправлення, вклеювання та нанесення підписів, рукописних записів, відбитків печаток і штампів на чисті бланки (без підготовки місця). Такі дії виконуються без пошкодження поверхні бланку паспорта.

Спосіб зміни даних обирається в залежності від способу внесення тексту у паспорті: у надрукованому – застосовується додрукування або вклеювання, у такому, що виконаний спеціальними чорнилами від руки – дописування та домальовування.

1. Дописування – це спосіб зміни початкового змісту паспорта внесенням нових записів, знаків, штрихів. Наприклад, зміна прізвища особи власника паспорта “Мороз” відбувається при дописуванні букв “ов” і отримується нове прізвище – “Морозов”, аналогічно букв “ич” – “Малович” тощо.

До ознак дописування належать наступні: 1) відмінні властивості фарбувальної речовини штрихів (за кольором і відтінком, характером розподілу речовини у штрихах, складом); 2) відмінність у поглинанні ІЧ та УФ променів штрихами; 3) відмінність структури штрихів через різницю за видом пишучого приладдя (розпливи фарбувальної речовини у волокнах паперу, ширина штрихів, блиск, сліди тиску, розволокнення первинних штрихів); 4) різне розміщення дописаних знаків відносно основних; 5) ознаки маскування

– повторне обведення штрихів; 6) відмінність ознак почерку; 7) ознаки уповільнення рухів.

2. Домальовування – це зміна конфігурації слів та цифрових записів з додаванням елементів до вже існуючих букв, цифр на вільні ділянки.

Наприклад, прізвище “Губенко” змінюють на “Бубенко” шляхом домальовування штриха до першого елемента букви “Г”, цифрові записи 11.08.1980 р.н. замінюють на 14.03.1980 р.н. тощо.

3. Виправлення – зміна початкового змісту тексту через добір пишучого приладдя за кольором, що виконується з наведенням попередніх штрихів букв та послідовним виконанням нового штриха.

Підбираються пишучі прилади подібні до спеціальних чорнил: анілінові фарби, туші, гелеві пензлі тощо. Виправлення тісно межується із домальовуванням, їм характерні наступні ознаки: 1) різниця у кольорі барвника; 2) різна ширина штрихів; 3) неоднакова конфігурація однойменних букв; 4) відносне розміщення основних і домальованих штрихів; 5) порівняльна давність домальованих штрихів і початкового змісту; 6) повторне наведення тексту (додаток Н, рис. Н.7-Н.11).

4. Додруковування – це спосіб зміни початкового друкованого тексту документа із використанням друкарських машин, принтерів та інших друкувальних приладів.

До ознак додрукованого тексту належать: 1) різниця у насиченості та відтінку кольору барвника; 2) неоднакові розміри та малюнки однойменних букв і цифрових записів; 3) нерівномірні інтервали між буквами і рядками; 4) нерівна лінія рядка; 5) наявність подвійних відбитків знаків; 6) різниця/відсутність індивідуальних ознак друкуючого пристрою у вставлених буквах тексту [95, с. 102].

5. Вклеювання – це спосіб зміни початкового змісту паспорта шляхом внесенням коректив у середину слова чи цифрових записів. Наприклад, видалення букв, слів, цифр з інших паспортів з наступним вклеюванням у новий.

Ознаками вклеювання можуть бути: 1) неспівпадання малюнку захисної сітки вклеєних частин; 2) деформація паперу від клеючої речовини; 3) люмінесценція клеючої речовини по периметру вклеєних частин; 4) нерівна лінія рядка; 5) порушення інтервалів між буквами тощо.

6. Нанесення підписів та рукописних записів, а також використання підроблених кліше для нанесення відбитків печаток і штампів на бланки паспортів, буде відноситися до цієї групи способів часткового підроблення за умови, якщо вони вноситимуться на чисті бланки, тобто без підготовки визначеного місця.

Третя група способів часткового підроблення характеризується видаленням реквізитів паспорта із подальшим внесенням нових, тобто для зміни даних передуює певна підготовка місця.

Тут поєднується перша та друга групи способів внесення змін до початкового змісту. Наприклад, майже завжди підчищення супроводжується дописуванням, вставкою або домальовуванням; на витравлений відбиток штампу наноситься новий; травлення і змивання використовуються як підготовка місця для дописування або додрукування.

Також, до цієї групи належать: переклеювання фотокартки або її частин, заміна аркушів або їх частин, підроблення відбитків печаток та штампів, зміна підписів, відновлення малюнку захисної сітки та ліній графлення, вставка. Розглянемо їх детальніше.

1. Заміна фотокартки може бути повною і частковою. При повній заміні фотокартка власника паспорта видаляється, а на її місце вклеюється інша. Часткова – здійснюється шляхом заміни частини фотокартки без рельєфного відбитку печатки вирізанням по її зовнішній рамці або по прямій лінії (монтаж), а також шляхом переклеюванням цілого або частини емульсійного шару з іншої фотокартки.

При повному переклеюванні фотокартки слід імітувати рельєфний відбиток печатки, тому основні ознаки, що характеризують повну заміну

фотокартки, можна поділити на дві групи: 1) ознаки переклеювання фотокартки; 2) ознаки підроблення рельєфного відбитку печатки.

До ознак переклеювання фотокартки належать наступні: 1) відсутність відбитку рельєфної печатки або його імітація; 2) пошкодження поверхневого шару паперу навколо фотокартки; 3) відмінність клеючої речовини первинної фотокартки з вторинною; 4) наявність частини відбитку печатки під фотокарткою; 5) відмінність розміщення клею під фотокарткою і на бланку; 6) відсутність частин бланку під фотокарткою; 7) наявність залишків частин паперу колишнього документа, з якого була відокремлена фотокартка; 8) сліди видалення фотокартки через відпарювання, відмочування – зволоження, морщення паперу бланку; 9) відсутність зазначеного прізвища у місці вклеювання фотокартки (додаток Н, рис. Н.12-Н.22).

Іноді переклеювання фотокартки власника паспорта не супроводжується підробленням частини рельєфного відбитку. Для прикладу, на експертне дослідження у Вінницькій області надійшов паспорт громадянки України серії НС № 330521, виданий на ім'я Тичук Галини Володимирівни. У результаті огляду було виявлено переклеювання фотокартки. Однією із ознак, яка вказувала на такий спосіб підроблення була відсутність частини відбитку рельєфної печатки на фотокартці, як на першій, так і на третій сторінках паспорта [99].

Здебільшого імітація рельєфного відбитку здійснюється двома способами: 1) малюванням (тиснення) на зворотній стороні фотопаперу письмовим приладдям або гострим предметом [100; 101; 102]; 2) нанесення за допомогою самостійно виготовленого кліше, наприклад, монетами номіналом “одна гривня”, до яких приклеєна металева пластинка круглої форми та полімерний матеріал оранжевого кольору [100; 103] (додаток Н, рис. Н.22-Н.28).

До ознак підроблення частини рельєфного відбитку печатки належать: 1) звивистість, нерівні краї, нерівномірна глибина і ширина дна борозенок; 2) потовщення зовнішньої та внутрішньої рамок печатки за рахунок різного

тиснення; 3) пошкодження зворотної сторони фотопаперу; 4) пошкодження емульсійного шару фотокартки, наявність фарбника внаслідок домальовування відбитку; 5) неспівпадання окружностей рельєфної печатки, розміщення частини тексту та зображення Малого герба України [104]; 6) сліди проколу в разі відтворення частини печатки за допомогою циркуля; 7) додаткові сліди підроблених кліше або від тиснення круглими предметами; 8) сліди підготовки (від олівця); 9) невідповідність номеру відбитку рельєфної печатки мастичиній.

При виявленні часткової зміни фотокартки мають такі ознаки: 1) наявність лінії розрізу; 2) наявність клею та щілин на стикові з'єднаних частин фотокартки; 3) невідповідність якості зображень змонтованих частин; 4) відмінність клеючої речовини змонтованих частин; 5) при заміні емульсійного шару, наявність під ним клею; 6) відшарування емульсійного шару від підкладки, його морщення; 7) неспівпадання країв фотокартки по периметру, на стикові; 8) сліди маскування лінії розрізу; 9) деякі ознаки, характерні для повної заміни фотокартки.

2. Наступним різновидом внесення змін у паспорт є заміна аркушів або їх частин, який здійснюється: 1) через повне відокремлення від паспортної книжечки подвійного аркуша; 2) частковим видаленням одинарного аркуша чи його частини.

Аркуші можуть замінюватися аркушами з іншого справжнього паспорта та виготовлятися кустарним способом. Для прикладу, з метою заміни дати народження злочинці вклеюють частини бланку з іншого паспорта, попередньо зрізавши тонкий шар паперу з підробленого. У такому випадку, на краях вклеєних шматочків будуть спостерігатися розволокнення паперу, окремі частки барвної речовини видалених записів, неспівпадання ліній захисної сітки, наявність залишку клеючої речовини тощо [75, с. 230].

Про повну заміну подвійного аркуша паспорта свідчитимуть такі ознаки: 1) порушення нумерації сторінок; 2) відмінність перфорації серії та номеру або якості її нанесення; 3) різна інтенсивність забарвлення захисної сітки та типографських шрифтів; 4) відмінність фізико-хімічних властивостей

заміненого аркуша з іншими сторінками; 5) нерівне обрізання країв та невідповідність розміру вставленого аркуша з іншими; 6) різна довжина кроку стібків; 7) наявність зайвих отворів у місці скріплення аркушів; 8) імітація спеціальних ниток для кріплення аркушів; 9) сліди маскуванню внесених змін; 10) наявність відкопійованого на сусідніх сторінках тексту чи відбитку печатки, штампу, які були на видаленій сторінці.

Часткова заміна аркуша паспорта здійснюється через відрізання певної ділянки з подальшим приклеюванням потрібної та наклеюванням необхідної частини поверх існуючої. До їх ознак відносять такі: 1) потовщення та морщення паперу в місцях вклейки; 2) наявність рубця від лінії розрізу; 3) неспівпадання лінії розрізу, малюнку та кольору захисної сітки, водяного знаку; 4) відсутність на вставленій частині аркуша захисних елементів; 5) наявність допоміжних матеріалів, що скріплюють аплікацію.

3. Підроблення відбитків печаток та штампів полягає у переробленні існуючих або нанесення нових відбитків. Це здійснюється шляхом витравлення, підчищення необхідних ділянок із подальшим нанесенням нового змісту у відбитки та записи.

Нанесення нових відбитків печаток та штампів полягає у тому, що вони проставляються на підготовлені ділянки через видалення початкового відбитку або заміни аркушів, їх частин. Це є головною ознакою належності такого способу підроблення до третьої групи внесення змін у паспорт.

Таке підроблення не залежить від таких способів утворення відбитків печаток та штампів, як: 1) малювання на документі; 2) нанесення за допомогою саморобного кліше; 3) копіювання з іншого документа [85, с. 20–21]; 4) монтаж відбитку за допомогою двох різних кліше [105, с. 17–20]; 5) нанесення відбитку справжньою печаткою чи штампом інших організацій зі зміненним змістом, або у яких окремі слова умисно не продруковані [106, с. 63–65].

Найпростішими і найпоширенішими способами підроблення печаток та штампів у паспортах є їх імітація через копіювання електрофотографічним способом із застосуванням розмножувальної техніки типу “Ксерокс”, апаратів

факсимільного зв'язку, а також за допомогою лазерних та струменево-крапельних принтерів, що мають низку ознак, які при мікроскопічному дослідженні легко виявляються [91, с. 258; 107, с. 27] (додаток Л, рис. Л.15-Л.16).

Зупинимося на основних способах підроблення печаток і штампів. Незалежно від способу несанкціонованого їх виготовлення вони поділяються на загальні, що характеризують групові особливості та окремі – індивідуальні ознаки, що уможлиблюють ідентифікувати об'єкт (додаток Н, рис. Н.33-Н.37).

До загальних ознак належать наступні: 1) відмінність у формі зовнішньої рамки; 2) нерівні краї рамок та радіус окружностей; 3) невідповідність встановленим розмірам сторін та діаметру; 4) різного розміру і конфігурації рядки тексту; 5) невідповідність букв, цифрових записів визначеній гарнітурі шрифту; 6) невідповідність розташування Малого герба України відносно центру печатки або штрихам тексту.

До окремих ознак відносяться наступні: 1) різна бідова, форма однойменних букв; 2) неоднакові інтервали між буквами та їх асиметричне розташування; 3) неоднакова висота і ширина штрихів букв; 4) наявність граматичних помилок; 5) відсутність особливостей елементів букв, які властиві оригінальному кліше; 6) пофарбованість пробілів всередині овалів; 7) слабе продруковування окремих елементів; 8) відсутність засічок елементів букв; 9) розриви ліній зовнішніх та внутрішніх рамок [108, с. 57–58].

4. Вкрай рідко трапляється підроблення підписів у паспортах, оскільки в ньому немає потреби. Щоб уникнути такого підроблення, злочинцями підбирається паспорт з необхідними даними, який щонайменше потребує внесення змін. Зазвичай, якщо змінене прізвище зовсім не співпадає за транскрипцією наявного підпису, тоді постає питання про його підроблення.

При частковому внесенні змін до паспортів, підроблення підписів виконується двома способами: 1) графічним (відтворення підпису рукописно з наслідуванням справжньому); 2) механічним (технічне підроблення).

Перший спосіб полягає у наслідуванні особливостей писемно-рухових навичок виконавця справжнього підпису по пам'яті або на око. До ознак такого підроблення належать наступні: різниця у характеристиці почерку підроблювача і виконавця підпису та ознаки сповільнення рухів.

Технічне підроблення підпису – це виконання підпису за допомогою допоміжних технічних прийомів з метою отримання максимальної схожості зі справжнім [109, с. 20].

Аналіз криміналістичних джерел уможливорює виділити найпоширеніші способи технічного підроблення підписів: 1) через копіювальний папір; 2) у проникаючому освітленні; 3) тисненням у штрихах справжнього підпису з наступним обведенням рельєфного зображення; 4) вологого копіювання з проміжного кліше; 5) олівцевої підготовки з наступним обведенням (перемальовування); 6) за допомогою комп'ютерної та копіювально-розмножувальної техніки; 7) із застосуванням факсимільного кліше (фотомеханічне) і електрографічне; 8) проекційний спосіб та з використанням пантографа [60, 61, 62, 94, 95, 110]; також 9) співпадіння загальної форми та розмірів письмових знаків підробленого та справжнього підпису [75, с. 231].

Усі перелічені способи, поряд з характерними кожному окремим ознаками, будуть супроводжуватися й спільними, наприклад, сповільненням рухів, про що свідчить: 1) кутастість овалів та на півовалів букв; 2) звивистість прямолінійних штрихів; 3) тупі початки та закінчення штрихів букв; 4) однакова ширина основних і з'єднувальних штрихів; 5) невиправдані зупинки чи перерви рухів в штрихах.

У разі попередньої підготовки і подальшого наведення підпису можуть залишитися рельєфні сліди тиснення, наколювання, а якщо при підготовці використовувався олівець або копіювальний папір, то в штрихах залишаться частки графіту, копіювального паперу.

5. Відновлення малюнку захисної сітки та ліній графлення виконується у результаті механічного або хімічного руйнування через домальовування її візерунку. При мікроскопічному дослідженні цієї ділянки документа, буде

спостерігатися різниця в товщині ліній, різне розміщення барвника в штрихах, у відтінках барвників тощо.

6. Вставка – це спосіб зміни початкового змісту паспорта внесенням коректив у середину слова чи цифрових записів, який супроводжується видаленням первинних штрихів.

Серед основних ознак, що властиві вставкам, можна назвати такі: 1) різниця у кольорі барвників; 2) ознаки механічного видалення початкового змісту; 3) розпливи барвника внесених штрихів; 4) нерівна лінія рядка; 5) неоднакові розміри та форма однойменних букв і цифр; 6) нерівномірні інтервали між буквами.

Користуючись ситуацією, яка склалася в державі та науково-технічним прогресом, злочинці виготовляють значну кількість підроблених паспортів та інших документів без особливих труднощів. Як бачимо, види та способи підроблення майже однакові в усіх документах, а паспорт лише створює тимчасові труднощі завдяки спеціальним засобам захисту, хоча останні уже давно застаріли та не виконують покладених на них функцій. З огляду на це, експертам-криміналістам, які працюють із підробленими документами, радимо постійно підвищувати свій професійний рівень, слідкувати за виникненням нових технологій відтворення зображень, обмінюватися досвідом з фахівцями інших країн, ознайомлюватися з іноземною літературою щодо способів підроблення документів, щоб у подальшому без ускладнень розпізнати ознаки несанкціонованого виготовлення або внесення змін у паспорт та чітко вказати спосіб підроблення, тим самим надати кваліфіковану допомогу слідству та суду.

2.3. Огляд паспорта громадянина України з метою виявлення ознак підроблення

На сьогодні безліч суспільно небезпечних діянь вчиняються із використанням підроблених паспортів громадян України. Почастішали випадки оформлення кредитів на осіб, які втратили паспорти, неіснуючих осіб; здійснюється шахрайство із продажем нерухомості, при влаштуванні на роботу, для представництва в суді, для отримання соціальних пільг та інших посягань на соціальні блага громадян.

Поряд з цим, широко поширилася реєстрація фіктивних суб'єктів підприємницької діяльності за втраченими (викраденими) паспортами, а також – за фіктивними паспортами із використанням підроблених кліше. Така діяльність спричинена необхідністю удосконалення механізму злочинної діяльності та приховання слідів злочинів у сфері ухилення від сплати податків, конвертації грошових засобів, шахрайства тощо [112, с. 20–21].

Працівникам міліції та іншим посадовим особам постійно доводиться мати справу з перевіркою паспортів. Нерідко підроблені паспорти в результаті огляду залишаються невиявленими, а злочинці далі продовжують вчиняти суспільно небезпечні діяння. Це пов'язано, насамперед, з тим, що працівники міліції та інші посадові особи не володіють правилами проведення огляду документів, не знають, на що необхідно звернути увагу, щоб розпізнати фіктивний документ, не володіють мінімальним обсягом знань щодо способів підроблень та їх ознак, невміло використовують технічні засоби та застосовують методи виявлення ознак внесення змін у паспорт, порушують допустимі межі проведення огляду.

В силу цього постає необхідність у дослідженні вказаних проблемних питань огляду паспорта та встановити шляхи їх вирішення.

Проблемам слідчого огляду документів у теорії криміналістики присвячені роботи В.Л. Беляєвського, Г.О. Беляєвої, О.Ю. Брайчевського, В.П. Власова, Н.М. Зюської, О.М. Глотова, В.П. Колмакова, П.Г. Кулагіна, О.А. Леві, В.І. Малікова та багатьох інших вчених. Однак, ці дослідження не охоплюють усю сукупність питань, що виникають під час проведення цієї слідчої дії, наприклад, особливостей огляду паспортів.

Перевірку та огляд у осіб паспортів здійснюють слідчі, оперативні працівники, співробітники державтоінспекцій, паспортних, патрульно-постових та інших підрозділів органів внутрішніх справ, а також працівники державних та недержавних установ. Усі ці посадові особи не можуть досконало володіти відповідними знаннями з криміналістики та більшість не знають особливостей огляду паспортів та правил його проведення.

Доцільно, на наш погляд, розпочати із визначення поняття "огляд у кримінальному процесі". Так, в "Юридичній енциклопедії" під ним розуміють процесуальну дію, органу дізнання, слідчого, суду, під час якої за участю вказаних у законі осіб виявляються, безпосередньо сприймаються, оцінюються і фіксуються стан, властивості та ознаки матеріальних об'єктів, пов'язаних з подією, яка розслідується або щодо якої проводиться судовий розгляд з метою отримання фактичних даних і з'ясування обставин, що мають значення для встановлення істини у кримінальній справі [6, с. 325].

Водночас, "огляд" – це обстеження з метою перевірки, контролю, виявлення чого-небудь недозволеного тощо [33, с. 658]. У коментованому кримінально-процесуальному кодексі України (КПК України), огляд тлумачиться як слідча дія, яка проводиться з метою одержання доказів шляхом візуального спостереження і дослідження слідів злочину та інших матеріальних джерел доказової інформації [113, с. 639]. В енциклопедичних виданнях цей термін визначається як "слідчий огляд", що означає слідчу дію, яка здійснюється з метою виявлення слідів злочину та інших речових доказів з'ясування обстановки події та обставин, які мають значення для справи [21, с. 565]. Р.С. Белкін зазначає про різницю між слідчим, прокурорським, судовим

оглядом, яка полягає лише у колі учасників і формі фіксації ходу та результатів цієї дії [44, с. 152].

Законодавчо огляд може бути проведено до порушення кримінальної справи (ст.ст. 190, 191, 192 КПК України) та на стадії судового розгляду (ст.ст. 313, 314, 315 КПК України) [113, с. 639–650, 833], що проводиться складом суду. Для прикладу, відповідно до ст. 190 КПК України, як самостійну слідчу дію огляд документів виконують у випадку, коли документ не було оглянуто і зафіксовано в протоколах слідчих дій, під час яких він був виявлений або наданий обвинуваченим, потерпілим чи свідком.

Більш широке і точне, на нашу думку, поняття надає В.П. Колмаков, який визначає слідчий огляд як “процесуальну дію слідчого, де він із вказаними в законі особами виявляє, безпосередньо сприймає, досліджує, оцінює і фіксує стан властивостей і ознаки матеріальних об’єктів, пов’язаних із розслідуваними обставинами, з метою виявлення фактичних даних (доказів) і встановлення обставин, що мають значення для встановлення істини у справі” [114, с. 18].

Розрізняють такі види слідчого огляду: освідування, огляд місця події, огляд предметів, огляд документів, огляд трупа, огляд тварин, огляд транспортних засобів, огляд місцевості і приміщень, які не є місцем події [113, с. 638].

Серед усіх перелічених видів оглядів нас цікавить огляд документів, під яким розуміють дію, під час якої виявляються і фіксуються такі ознаки, які надають документам значення речових доказів, а в документах як письмових доказах – встановлює засвідчувані документами або викладені в них обов’язки і факти, що мають значення для справи [44, с. 153].

У криміналістичній літературі слідчий огляд документів охоплює: 1) огляд як спосіб збирання документів; 2) огляд як метод попереднього дослідження. Огляд як спосіб збирання документів полягає у виявленні та вилученні слідчим документів під час слідчої дії, з подальшим описом у протоколі та упакуваням. Огляд як метод попереднього дослідження – це самостійна слідча дія, об’єктами дослідження якої є документи, одержані під

час проведення інших слідчих дій, подані учасниками процесу або витребувані слідчим. Такий огляд проводиться у кабінеті слідчого в присутності понятих, за необхідності фахівця [115, с. 211]. Як бачимо, у другому випадку слідчий сам проводить попереднє дослідження з метою виявлення ознак підроблення реквізитів документа.

Такі вчені, як В.П. Власов, О.М. Готов та О.А. Зуєв виділяють наступні завдання, які виконуються перед слідчим оглядом документів-речових доказів: 1) визначення загальної характеристики документа; 2) вивчення його загального виду і змісту; 3) виявлення ознак, що індивідуалізують документ і дозволяють повно описати його у протоколі огляду; 4) виявлення ознак, які свідчать про підроблення або мають оперативно-розшукове значення; 5) виявлення ознак, що сприяють розшуку виконавця документа чи засобів його виготовлення [111, с. 27–34; 116, с. 3; 117, с. 45].

Поряд з цим, В.П. Колмаков, на нашу думку, більш точно формулює завдання слідчого огляду документів, які полягають у: 1) вивченні форми і змісту, матеріалів, із яких він виготовлений; 2) вивченні ознак, що вказують на його підроблення; 3) обґрунтуванні необхідності проведення криміналістичної експертизи; 4) висуненні версій щодо особи, яка могла виготовити такий документ і що у неї могло залишитися із матеріалів після виготовлення [114, с. 116].

Серед огляду усієї кількості документів важливу групу становлять особисті документи, зокрема, паспорти, оскільки їх підроблення становить підвищену небезпеку для держави та громадян.

Перевірка паспортів працівниками міліції здійснюється у зв'язку із забезпеченням паспортної системи, під час охорони громадського порядку, при затриманні й арешті за скоєння злочину, при розшуку злочинців і осіб, які переховуються від органів влади, під час особистого обшуку, під час огляду місця події та інших слідчих і оперативних дій.

Під час перевірки особистих документів, В.П. Маліков виділяє два основні питання, які необхідно встановити, це: 1. Чи є пред'явлений документ справжнім і дійсним? 2. Чи належить він особі, що його пред'являє [93, с. 49].

У свою чергу, П.Г. Кулагін визначає значно ширше коло питань, що підлягають встановленню, зокрема: 1) особи пред'явника; 2) чи дійсно належить документ особі, яка його пред'явила; 3) дійсності документа; 4) його справжності [118, с. 7].

Поряд із цим, перевірку паспортів здійснюють працівники органів соціального забезпечення, фінансових установ, відділів кадрів підприємств, установ і організацій, нотаріальних контор та інші посадові особи. Вони у більшості випадків можуть встановити лише особу пред'явника – ідентифікувати її за зображенням фотокартки у паспорті, а також встановити, чи дійсно належить цей документ особі пред'явника.

У будь-якому разі, питання щодо встановлення справжності документа не залишається поза увагою. Перевірка документів складається з таких етапів: 1) перевірка дійсності реквізитів; 2) перевірка приналежності пред'явнику; 3) виявлення ознак підроблення [119, с. 24–26]; 4) за необхідності надання запиту за місцем видачі документа [118, с. 9].

На основі аналізу криміналістичних джерел ми сформуваємо та виділили такі етапи та правила перевірки належності паспорта особі пред'явника, як працівниками міліції, так й іншими посадовими особами (додаток П).

1. Вивчення змісту паспорта і його реквізитів.

На цьому етапі вивчаються типографські та друковані (рукописні) тексти, всі наявні підписи, відбитки печаток та штампів, відповідність їх змісту та призначенню. Звертається увага на текстову частину у відповідності стилю викладу такого документа, на зовнішній вигляд, наявність граматичних помилок, помарок, плям, потертостей, закресленого тексту тощо.

а) співставлення даних у паспорті між собою.

Аналізуючи запропоновані О.М. Готовим елементи вивчення змісту документа [116, с. 13], слід зазначити, що при перевірці змісту паспорта,

зосереджується увага на виявленні можливих протиріч з уже відомими фактами (наприклад, видача паспорта датована неробочим днем, невірне найменування населеного пункту або органу, що його видав) та виявленні можливих протиріч між змістом окремих елементів (наприклад, між датою народження та датою видачі паспорта, змістом тексту печатки з органом, який видав паспорт, відповідність між собою даних про особу власника паспорта на першій та другій сторінках).

б) співставлення між собою даних, що містяться в різних документах.

Наприклад, дані у паспорті з даними у свідоцтві про народження, дані в паспортах подружжя тощо.

в) співставлення даних у паспорті з його пред'явником.

Такі дії здійснюються за допомогою порівняння за фотокарткою, віку особи за вказаною датою народження, національності за зовнішнім виглядом особи, підпису особи пред'явника із наявним у паспорті.

Ідентифікація особи за зображенням на фотокартці є найпоширенішим і найпростішим способом співставлення даних у паспорті з особою пред'явника. Трапляються випадки використання подвійних фотокарток, тобто при заміні фотокартки в паспорт вклеюють схоже за зовнішністю особи зображення. Під час перевірки таких документів слід бути обачними, уважно здійснювати огляд.

Можна виділити елементи зовнішності [120, с. 13–22], на які мають звертати увагу працівники міліції та інші посадові особи при порівнянні фотокартки у паспорті з особою пред'явника:

- особливі прикмети – родимі плями, шрами, бородавки тощо;
- лобну частину – ширину, висоту, випуклість лобної кістки тощо;
- брови – форму, довжину, ширину, густоту та відносне розташування;
- очі – нависання вік, ”мішки” під очима, форму. Доречі, навіть при зміні кольору очей за допомогою виразного макіяжу, форма залишається незмінною;
- ніс – ширину крил, форму, довжину. Слід пам'ятати, що вид носа може змінюватися в залежності від положення, в якому сфотографована особа;
- рот – форму, величину, висоту;

- підборіддя – висоту, ширину, особливі прикмети;
- вуха – форму, величину, випуклість хряща, вади (хрящі, шрами), мочки (прирошені до щоки чи окремі), ступінь відтопиреності;
- зморшки – мімічні, лобні, між бровами, на перенісці, на підборідді.

Необхідно також пам'ятати, що при відмінності одного з ідентифікаційних елементів можна припустити, що особа робила пластичну операцію, про що доцільно у неї запитати. Не слід забувати про вікові зміни особи та строк дії паспорта.

Не менш ефективним способом встановлення належності паспорта особі пред'явника, є перевірка його підпису. Для цього слід надати особі аркуш паперу і попросити декілька раз розписатися на ньому, а результат звірити з підписом у паспорті. Необхідно враховувати вік особи, оскільки на момент видачі документу (16 років) у особи письмові навички ще не повністю сформовані, а в момент його пред'явлення (наприклад, 23 роки) підпис може мати високу виробленість, навіть різну будову.

2. Перевірка наявності реквізитів, без яких паспорт не є дійсним.

Необхідно звернути увагу на наявність таких реквізитів, як: підпису власника паспорта, рельєфного відбитку печатки на фотокартці, фотокарток на третій, п'ятій сторінках, при досягненні особи 25-, 45-річного віку, наявність реєстрації місця проживання тощо.

3. Опитування пред'явника паспорта щодо всіх наявних у ньому даних (прізвище, ім'я, по-батькові, ким і коли виданий, інформацію про відмітки, серію і номер тощо), оскільки неналежно підготовлений злочинець може заплутатися у датах та інших даних, які містяться у паспорті, підробленому на його ім'я.

4. Огляд матеріалу та реквізитів паспорта з метою виявлення ознак підроблення.

У цьому разі огляд спрямовується на виявлення явно виражених ознак підроблення. тобто грубої підчистки, дописки, травлення, неохайно переклеєної

фотокартки, наявності закреслень, виправлень та помарок, які помітні неозброєним оком і не потребують використання спеціальних знань.

Таке правило дещо різниться за суб'єктом його використання, насамперед, обсягом достатніх та необхідних знань для виявлення підроблення. Для прикладу, на відміну від працівників банківських установ, слідчим необхідно знати способи підроблення паспортів, для того, щоб вони могли вилучити під час обшуку не лише підроблені документи, але й устаткування, за допомогою якого воно виконувалося; спрямувати подальше розслідування справи на розшук злочинців.

На жаль, це лише наша думка, оскільки в мережі загального доступу Інтернет є Лист Національного банку України від 16.02.2007 р. № 48-012/214-1688 Банкам України, Асоціації українських банків, Українському кредитно-банківському союзу та Територіальним управлінням Національного банку України, “Щодо способів підробки документів, а також ознак (властивостей) підроблених документів, за якими вони можуть бути виявлені” [121].

У Листі розглянуті способи повного та часткового підроблення документів, детально описано ознаки підроблення і методи їх виявлення, вказано забагато інформації щодо способів підроблення, яка викриває спеціальні засоби захисту не лише паспортів, але й інших документів особливої важливості.

На нашу думку, надання такої експертно-криміналістичної інформації працівникам банківських установ не є доцільним, адже вони не проводять дослідження, а лише оглядають документи, щоб запобігти вчиненню злочинів. Працівникам банківських установ, достатньо лише надати інформацію із вказівкою на розпізнання ознак підроблення. Також, грубою помилкою є оприлюднення Листа у всесвітній мережі, що може призвести до збільшення кількості підроблень, оскільки “розумний” злочинець вивчить усі ознаки підроблення того чи іншого способу, щоб у подальшому не припуститися помилок.

Особливої уваги потребує **огляд паспортів слідчим**, оскільки своєчасно проведений, технічно та тактично правильно виконаний огляд паспорта уможлиблює виявити, зафіксувати, дослідити отримані сліди, що мають значення для справи [122, с. 277].

У сучасній криміналістиці розроблена методика слідчого дослідження документів, яка включає три етапи: 1) вивчення змісту документа; 2) дослідження зовнішніх ознак із застосуванням технічних засобів; 3) процесуальне оформлення результатів огляду [115, с. 221].

Поряд з цим, криміналіст Уільсон Реджинальд Херрісон виділяє та рекомендує використовувати наступні види дослідження при огляді документів:

- 1) на запах (необхідно помістити документ в ємність і підігріти, папір має властивість поглинати сильні запахи, такі як парфуми, плісняву);
- 2) розміру паперу (співставлення отриманих результатів із стандартами);
- 3) дослідження відбитків на документі: печаток та штампів, машинописного та рукописного текстів тощо;
- 4) перегинів і складок (для виявлення дописок та імітації старіння);
- 5) у проникаючому освітленні (для виявлення підчистки, травлення і вклеювання);
- 6) дослідження поверхні документа;
- 7) огляд слідів (плями, тріщини тощо);
- 8) тексту документа (для визначення логічної послідовності викладу змісту, наявності орфографічних помилок, вивчення та порівняння частин тексту між собою за змістом, кольором барвників тощо) [123, с. 32–33].

Поряд з цим, є певні фактори, що впливають на якість проведення огляду паспорта слідчим, які схематично викладені у додатках (додаток Р).

При огляді паспорта, дослідженні слідчим виникають питання в частині меж допустимості використання технічних засобів та методів. А чи допускається така діяльність до проведення дослідження спеціалістом? На нашу думку, проводити дослідження під час огляду паспорта допускається,

оскільки у протоколі огляду документа зазначається назва, серійний номер, на чие ім'я виданий, ознаки, які викликають підозру щодо справжності паспорта тощо. Особливістю таких дій є те, що допускається використання лише методів, які не призводять до руйнування паспорта.

Оглядаючи паспорт, слідчому необхідно виявити підроблення текстів, виконаних типографським способом. Встановлення способу нанесення зображення являє собою складний процес дослідження, який потребує спеціальних знань з криміналістики, але у деяких випадках виявлення ознак фіктивного документа можливе без таких знань.

Так, при огляді документів з типографським текстом слідчому необхідно звертати увагу на особливості, що вказують на саморобне виготовлення, а саме: 1) нерівна лінія рядка, нерівномірна величина штрихів букв, наявність помарок, різні форми однойменних букв; 2) нерівномірні поля, розташування стрічок одна відносно одної, інтервали між буквами та словами; 3) наявність зайвих букв або їх частин [124, с. 29].

Значним недоліком у роботі слідчого є недооцінювання ролі спеціаліста. Адже проведення огляду документів із залученням останнього, дає можливість належним чином підготуватися до інших слідчих дій, сформулювати версії та питання для проведення експертизи виявлених документів [117, с. 47]. Спеціаліст відповідно до закону не замінює слідчого, а лише допомагає (сприяє) йому своїми професійними знаннями, уміннями та навичками у виявленні, фіксації, вилученні та дослідженні джерел доказів [125, с. 9].

У такому випадку розмежовується огляд паспорта слідчим та особою, яка володіє спеціальними знаннями. Неодноразово з цього приводу висловлювалися й науковці.

Дослідження документів органами дізнання та слідства, такі вчені як Н.В. Терзієв та В.П. Власов називають попереднім дослідженням [111, с. 14].

Н.В. Терзієв відрізняє експертне дослідження від попереднього, зазначаючи, що експертне дослідження оформлюється висновком експерта, яке є доказом у справі. Попереднє ж дослідження не має сили доказу, і

використовується лише для оцінки існуючих доказів і для пошуку нових [85, с. 4].

Цікавою є думка В.П. Власова, який констатує, що слідчий на основі своїх знань може впевнитися, що у паспорті переклеєна фотокартка, водночас поняті, не будучи спеціалістами, не можуть впевнитися у істинності таких висновків і засвідчити цей факт підписами в протоколі. Тому такі висновки слідчого мають розглядатися як попередні або орієнтовні [111, с. 30].

В.М. Решетников виділяє три види попереднього дослідження документів, які спрямовані на: 1) вирішення питань про наявність достатніх підстав для порушення кримінальної справи; 2) визначення оптимальних напрямів розслідування, пошуку доказів, висунення і перевірки слідчих версій; 3) обґрунтоване призначення необхідної експертизи [126, с. 49–51].

Не можна не погодитись із думкою В.С. Сорокіна про те, що експертне дослідження у порівнянні з оглядом є складним пізнавальним процесом, де використовується низка різних прийомів і методів з виявлення матеріальних ознак із використанням сучасних складних прийомів і науково-технічних засобів [127, с. 3].

На нашу думку, дослідження слідчим паспорта відрізняється від експертного тим, що слідчий огляд спрямований на виявлення можливих ознак підроблення, з метою визначення подальшого напрямку розслідування, а експертний огляд – на безпосереднє дослідження і встановлення факту, способу підроблення та інших завдань (див. додаток С).

При проведенні огляду паспорта, слідчий має володіти достатніми та необхідними знаннями щодо ознак підроблення. До таких ознак відносять такі: 1) нечіткі зображення та типографський текст, відмінність їх у кольорі; 2) нерівні отвори серійного номеру; 3) недостатня кількість та порушення послідовності нумерації сторінок; 4) нестандартна будова букв, нерівна лінія рядка, розміщення тексту поза графою бланку або вище, нижче основного тексту; 5) наявність плям та пошкоджень паперу; 6) неохайно приклеєна фотокартка, відсутність рельєфного відбитку тощо.

При огляді печаток та штампів слід звертати увагу на такі загальні ознаки: викривлення форми зовнішньої рамки, зміна розмірів відбитку, різні розміри букв, нерівна лінія рядка та інші ознаки, які помітні неозброєним оком.

Паспорт як речовий доказ, потребує особливих правил поводження під час перевірки, адже можна своїми діями несвідомо замаскувати сліди злочину. Ми пропонуємо *рекомендації, щодо запобігання втраті слідів у підробленому паспорті*: 1) зафіксувати документ на місці виявлення; 2) огляд проводити у рукавичках з пінцетом; за відсутності таких, руки мають бути чистими, сухими щоб не залишити на документі плям чи помарок; 3) не можна ставити у паспорті різного роду відмітки і позначення, обводити виявлені ознаки підроблення підручними засобами, робити загини сторінок; 4) забезпечити схоронність виявлених слідів до огляду паспорта спеціалістом; 5) забороняється підклеювати та підшивати підроблений документ у справу без належного упакування; 6) за необхідності – використовувати методи дослідження, які не пов'язані з ризиком пошкодження паспорта. Слід пам'ятати, що остаточне вирішення питання про наявність і характер підроблень у паспорті потребує висновку криміналістичної експертизи для використання цих даних у процесі доказування.

Якість проведення слідчого огляду документів залежить від належного забезпечення простими, зручними та ефективними технічними засобами, які не призводять до зміни документа, не вимагають складного інструментарію та великих затрат часу – це лупи, УФ випромінювачі, вимірювальна техніка, освітлювальні прилади тощо [128, с. 132].

У криміналістиці серед методів, які застосовуються слідчим при огляді документів виділяють органолептичні та інструментальні [110, с. 191]. Перші, полягають у дослідженні паспортів у проникаючому освітленні, у кососпрямованому та при розсіяному освітленні. Інструментальні – полягають у застосуванні відповідного науково-технічного обладнання, серед якого слід назвати малогабаритні прилади "Регула", освітлювачі, лампи з УФ променями, світлофільтри, у деяких випадках мікроскопи, ЕОП та інші оптичні прилади

[129, с. 83]. Широко використовуються при огляді документів лупи зі збільшенням від 2 до 20–30 крат [90, с. 129].

На жаль, працівники міліції, крім експертних підрозділів, не забезпечені вказаними технічними засобами, більшість з них навіть невірно їх застосовують. Це є однією із головних проблем практичного рівня, яка впливає на якість проведення огляду документів та інших слідчих дій.

Щодо відповідальності громадян за підроблення паспортів, законодавець виділяє три статті, зокрема такі: 1) ст. 357 КК України – ”Викрадення, привласнення, вимагання документів, штампів печаток, заволодіння ними шляхом шахрайства чи зловживання службовим становищем або їх пошкодження”; 2) ст. 358 КК України – ”Підроблення документів, печаток, штампів та бланків, їх збут, використання підроблених документів” [130, с. 890]; 3) ст. 366 КК України – “Службове підроблення”.

Не слід забувати про адміністративну відповідальність за порушення міграційного законодавства України. Так, ст.ст. 197–201 Кодексу України про адміністративні правопорушення передбачають відповідальність за проживання без паспорта та допущення до такого проживання, умисне зіпсування паспорта чи втрату його з необережності, прийняття на роботу без паспорта, незаконне вилучення паспортів і прийняття їх у заставу [131]. Оскільки така відповідальність полягає у накладенні штрафів, багато громадян свідомо ігнорують встановлені норми та задовольняють свої незаконні потреби.

Отже, виявлення підроблених паспортів, своєчасне їх вилучення та притягнення до відповідальності причетних осіб є одним із основних завдань правоохоронних органів. У багатьох випадках, успіх розкриття та розслідування злочинів, всебічне, повне і об’єктивне дослідження обставин справи, залежить від уміння слідчим виявити і використати як джерело доказів різні документи. Тому значне місце у розслідуванні злочинів, вчинених із використанням підроблених паспортів, посідають розглянуті у підрозділі проблеми виявлення ознак підроблення під час огляду такого документа.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2

У другому розділі систематизована інформація щодо спеціальних засобів захисту, якими наділений паспорт громадянина України, розглянуті види та способи його підроблення, а також віддано належне огляду паспорта особами, які не володіють спеціальними знаннями. Зокрема, надано характеристику заходам захисту паспорта від підроблення, на яких ґрунтуються спеціальні засоби захисту. Поряд з цим, на основі проаналізованих думок різних вчених, запропоновані такі авторські поняття:

1. “засіб” – це сукупність елементів, за допомогою яких здійснюється певна дія;
2. “захист” – це охорона документа від впливу на нього зовнішніх факторів;
3. “спеціальні засоби захисту паспорта” – це сукупність елементів, які перешкоджають несанкціонованому втручання у документ на стадіях його виготовлення, оформлення, експлуатації та знищення. Вони призначені унеможливлювати та попереджувати як повне, так і часткове його підроблення, а вразі несанкціонованого його виготовлення – направлені на швидке виявлення.

Під час вивчення спеціальних засобів захисту паспорта розроблено класифікацію за такими підставами: 1) в залежності від стадії функціонування паспорта; 2) в залежності від виду підроблення; 3) за захистом на стадії виготовлення; 4) за захистом на стадії оформлення та видачі; 5) за захистом під час експлуатації паспорта власником; 6) за захисними властивостями паспорта; 7) за ступенем виявлення.

Проведений аналіз спеціальних засобів захисту дає підстави стверджувати, що вони не убезпечують паспорт від підроблення, крім того – утруднюють експертне дослідження.

На цій основі надано рекомендації щодо посилення захисту на стадії оформлення паспорта, – для полегшення експертного дослідження у частині виявлення підроблення, зокрема такі: 1) встановити чіткі вимоги до паперу, з якого виготовлятимуться фотокартки та підвищити якість спеціального клею; 2) використовувати передбачені законодавством покриття пластичними полімерними плівками сторінки з даними про особу; 3) встановити єдину форму заповнення бланків – на чітко визначеному комп'ютерному обладнанні; 4) централізовано забезпечити паспортні підрозділи відповідним комп'ютерним обладнанням з суворим їх обліком; 5) усі відмітки в паспорті виконувати відповідно до встановленої форми заповнення бланків; 6) створити картотеку в експертних підрозділах зі зразками текстів, надрукованих на принтерах, а також відбитків печаток та штампів кожного паспортного підрозділу.

Запропоновано авторське поняття “способи підроблення паспорта” під яким слід розуміти сукупність прийомів, методів та засобів, що використовуються для його несанкціонованого виготовлення або внесення змін.

Надано детальну характеристику повного підроблення паспорта та здійснено умовний поділ на два етапи: 1) виготовлення паспортної книжечки; 2) внесення реквізитів.

У підрозділі розглянуто найпростіший метод виявлення підроблених паспортів – огляд невидимих елементів захисту, таких як: захисні волокна, водяний знак, люмінесценція ниток, які скріплюють аркуші паспортів тощо. Такі засоби захисту підробити складно, тому вони імітуються спрощеними неякісними способами, в результаті чого проявляються відповідні ознаки, що уможлиблює їх виявлення.

На підставі статистичних даних зроблено висновок, що більшість підроблень паспортів здійснюється через внесення змін у справжній різними способами і викладено способи часткового підроблення, а загальну інформацію надано у вигляді схеми у додатках.

Значну увагу приділено проблемам огляду паспорта особами, які не володіють спеціальними знаннями з метою виявлення ознак підроблення.

На цій основі розроблені правила та етапи перевірки належності паспорта особі пред'явника. Такими правилами можуть користуватися не лише працівники міліції, але й працівники державних та недержавних установ.

Поряд з цим, розглянуто огляд паспорта слідчим та встановлено фактори, які впливають на якість його проведення. Особливу увагу приділено межам застосування допустимих методів дослідження під час огляду паспорта, у результаті надано практичні рекомендації щодо якісного проведення огляду з метою виявлення ознак підроблення та збереження слідів.

З'ясовано, які види попереднього дослідження може проводити слідчий під час огляду паспорта. Здійснено порівняльний аналіз слідчого та експертного дослідження, результати якого викладені у додатках.

РОЗДІЛ 3

МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ КРИМІНАЛІСТИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПІДРОБЛЕНОГО ПАСПОРТА ГРОМАДЯНИНА УКРАЇНИ

3.1. Можливості техніко-криміналістичного дослідження підробленого паспорта громадянина України

Загальновідомо, що вся діяльність слідчого та суду пов'язана із призначенням експертизи, оцінкою висновків експерта, направлена у кінцевому результаті на те, щоб використовувати встановлені експертом факти у доказуванні окремих обставин справи. Дуже часто, лише експертним дослідженням матеріальної обстановки злочину виявляються такі властивості та якості конкретних об'єктів та зв'язків між ними, які містять інформацію, що є новим джерелом доказів [132, с. 202].

Так, розслідування злочинів, пов'язаних із підробленням та використанням паспортів, потребує використання спеціальних знань у галузі техніко-криміналістичного дослідження документів (ТКДД), яка має досить широкі можливості. Таке дослідження сприяє встановленню способу підроблення документа, надає допомогу у збиранні даних про особу злочинця, що полегшує оперативним та слідчим працівникам у його розшуку [133, с. 6].

За статистичними даними по Україні з 2007–2009 рр. виконано 28.075 експертиз з ТКДД, лише за 2009 р. проведено 1.967 експертиз документів, що посвідчують особу (додаток В). Такі цифри ще раз доводять важливість ТКДД для розкриття та розслідування злочинів.

Вважаємо за необхідне зупинитися на понятті “документ”, яке у юридичній літературі набуває трьох значень: 1) письмовий акт, здатний бути доказом юридичних відносин або фактів, що спричиняють правові наслідки; 2)

офіційне посвідчення особи (паспорт, трудова книжка); 3) матеріальний об'єкт, у якому міститься певна інформація [134, с. 209].

Сам термін походить від латинського “documentum”, що буквально перекладається як “свідчення”, “доказ” [46, с. 71], “взірець”, “посвідчення” [134, с. 209].

Р.С. Белкін під документом розуміє матеріальний об'єкт, на якому за допомогою знаків, символів та інших елементів штучної або природної мови зафіксовані факти. Особливе значення для криміналістики має класифікація документів за юридичною природою – справжні та підроблені [44, с. 62].

Основну частину документів, щодо яких проводиться криміналістичне дослідження, складають документи речові докази, ті, що були об'єктами злочинних посягань, мають сліди злочину та можуть бути засобами виявлення злочину, встановлення злочинця і всіх обставин злочину [111, с. 121].

Стосовно судово-технічної експертизи документів (СТЕД), яка ґрунтується на ТКДД, то слід виділити думку О.В. Воробей, яка документ у ТКДД розглядає як матеріальний об'єкт дослідження, що є предметом, на якому мовними знаками зафіксована інформація, та призначений для її передачі у часі і просторі [45, с. 12].

На сьогодні, ТКДД – одне із видів експертно-криміналістичних досліджень, яке надає кваліфіковану допомогу судовим та правоохоронним органам. За допомогою цього дослідження вирішується низка завдань, розв'язання яких значно впливає на подальший розвиток кримінальних та цивільних справ, а також встановлення істини. Так, за результатами проведеного анкетування 174 слідчих ОВС України, 94,8 % стверджують, що фактичні дані, отримані у результаті дослідження підробленого паспорта, є підставою для порушення кримінальної справи, а спільне їх обговорення сприяє швидкому й ефективному розкриттю та розслідуванню злочинів (додаток Б).

Поряд з цим, криміналістична експертиза документів, встановлюючи факт виготовлення підроблених документів, допомагає встановити безпосередній об'єкт та предмет злочину [132, с. 208].

Перш ніж переходити до можливостей техніко-криміналістичного дослідження підробленого паспорта доцільно розглянути предмет, об'єкт, завдання, види ТКДД.

Так, предметом ТКДД, на думку П.Д. Біленчука, є письмові та машинописні документи, на яких мовленнєвими засобами (знаками) закріплені думки людини, події та факти [110, с. 190]. На думку Р.С. Бєлкіна – це дослідження: 1) відбитків печаток та штампів; 2) підписів від імені певних осіб; 3) машинописних текстів; 4) встановлення змін у тексті документа; 5) встановлення змісту документ ; 6) матеріалу документа [135, с. 261].

Предмет СТЕД становлять факти і обставини, пов'язані з виготовленням документів, способом внесення в них змін, виявленням невидимих записів тощо, які встановлюються через використання спеціальних знань у галузі технічного дослідження документів у передбаченому законом порядку [62, с. 17].

Об'єктом будь-якого судово-експертного дослідження є матеріально фіксовані носії інформації (документи, тексти, предмети тощо) та живі особи [136, с. 358], а об'єктом техніко-криміналістичного дослідження документів є підроблені та пошкоджені документи, їх матеріали, типографські та машинописні тексти, відбитки печаток і штампів [137, с. 148].

Техніко-криміналістичне дослідження документів, залежно від об'єкта, можна поділити на три групи: 1) паперові документи-речові докази (машинописні й рукописні документи, документи суворого обліку та звітності тощо); 2) технічні засоби, які були використані для виготовлення документа або внесення в нього змін (поліграфічне обладнання, копіювально-розмножувальні апарати, кліше печаток та штампів тощо); 3) матеріали документів [138, с. 269].

Завдання СТЕД поділяються на ідентифікаційні, діагностичні та класифікаційні. За допомогою ідентифікаційних завдань вирішуються питання ототожнення: 1) технічних засобів, що використовуються для виготовлення документа або його частин (друкарські машинки, печатки, штампи, ручки тощо); 2) цілого за частинами; 3) матеріалів, що використовувався для

виготовлення документа (паперу, фарба тощо); 4) виконавця машинописного документа. За допомогою діагностичних завдань встановлюється: 1) спосіб виготовлення документа, факт і спосіб зміни первинного змісту; 2) первинний зміст документа; 3) давність виготовлення документа. За допомогою класифікаційних завдань встановлюється клас, тип, марка копіювально-розмножувального апарата, матеріалу документа тощо [62, с. 27–28].

Серед ТКДД, залежно від специфіки об'єкта, одні автори [62, с. 3–4; 94, с. 190–197; 139, с. 302; 140, с. 8–9] виділяють такі види досліджень документів: 1) дослідження бланків документів; 2) документів, виконаних за допомогою друкарських пристроїв; 3) змінених та пошкоджених; 4) відбитків печаток і штампів; 5) зі спеціальними засобами захисту. Інші [138, с. 269–274; 141, с. 75] – поділяють на дослідження: 1) реквізитів і матеріалів документа; 2) друкарських форм та їх відбитків. Законодавчо закріплено два види технічної експертизи документів (ТЕД): експертиза реквізитів документів та експертиза матеріалів документів [142, с. 43].

Виходячи з цього, ми надалі будемо аналізувати криміналістичне дослідження паспорта, відповідно до можливостей цього виду експертизи.

Так, до можливостей СТЕД відносяться: 1) визначення способів зміни рукописних реквізитів документа; 2) встановлення первинного змісту тексту; 3) встановлення відносного часу виготовлення документа; 4) ідентифікаційні дослідження матеріалу документа; 5) дослідження друкарських засобів та їх відбитків: встановлення способу відтворення зображень (відбитків), визначення устаткування, яке застосовувалося для виготовлення друкуючих засобів та одержання відбитків, та встановлення осіб, які їх виготовили; 6) встановлення джерела виготовлення підробленого документа [141, с. 76–94].

Особливої уваги при дослідженні СТЕД потребують документи зі спеціальними засобами захисту (паспорти, цінні папери, паперові гроші тощо), оскільки вони мають певну сукупність властивостей, що ускладнюють несанкціоноване виготовлення або внесення у них змін. Для надання відповідей

на запитання, поставлених експерту, необхідно знати специфіку таких засобів захисту, особливості їх реакції на втручання у документ та прояву.

До криміналістичного дослідження матеріалів документів зі спеціальними засобами захисту, входять наступні дослідження: 1) матеріальної основи документа; 2) матеріалів письма; 3) допоміжних матеріалів (клею, покривних матеріалів, захисних матеріалів тощо) [140, с. 10].

Як відомо з практики, на такий вид дослідження надходить безліч паспортів, які можуть бути як справжніми, так і підробленими, де застосовуються різні підручні засоби, матеріали, фарбувальні та інші речовини, а також сучасна поліграфічна техніка. Це пов'язано, насамперед, з тим, що існують певні прогалини у законодавстві щодо виготовлення, використання і зберігання бланків паспортів, печаток та штампів, у результаті чого останні здобуваються злочинним шляхом і використовуються з метою вчинення злочинів.

Для прикладу, 30.04.2009 р. на дослідження до експертного центру надійшло два паспорти з одним серійним номером, виданих на одне ім'я [143]. У результаті дослідження “паспортів-близнюків” встановлено, що один з них є оригінальним, а інший – виготовлений за його аналогом лише з фотокарткою іншої особи. Бланки фіктивного паспорта були справжніми, мали усі засоби захисту, якими він наділяється в процесі виготовлення на поліграфкомбінаті “Україна”, але чітко проглядалася невідповідність встановленому зразку за діаметром перфорації серійного номеру.

Позитивним було те, що на дослідження надійшло два паспорта з ідентичними даними (крім фотокартки власника паспорта), тому одразу встановили, що один з них фіктивний. Якщо б на дослідження надійшов один паспорт, то лише за діаметром отворів перфорації серійного номеру можна було б встановити його підроблення. Якби не наявність останньої ознаки, то ймовірною була б і експертна помилка.

Розпочнемо з *експертизи бланків документів*, яка дозволяє встановити або виключити факт повного підроблення паспорта. До можливостей такого

дослідження належить встановлення: 1) способу виготовлення документа; 2) виду, марки, моделі засобу друку чи копіювального апарату; 3) загального джерела походження документа; 4) ідентифікації конкретного обладнання за його наявності [144, с. 102].

У випадку повного підроблення бланків, залежно від використаного способу, експертним дослідженням встановлюється можливість їх виготовлення у домашніх умовах або в організації, яка має у своєму розпорядженні відповідні друкарські машини, копіювально-розмножувальні апарати та іншу техніку [71, с. 14]. Така інформація допомагає скоординувати розслідування у правильному напрямі, зокрема, звузати коло підозрюваних та причетних осіб, висунути версії тощо.

Нерідко у паспортах дослідженню підлягає сам папір. До можливостей такого дослідження відносять: 1) встановлення виду та призначення паперу; 2) визначення приналежності порівнюваних об'єктів до одного цілого; 3) визначення приналежності порівнюваних об'єктів до продукції одного випуску (одного підприємства, партії тощо) [77, с. 13]. Тобто, при дослідженні паперу, експерт може встановити групову приналежність, його сорт, ідентифікувати вилучений папір у підозрюваної особи тощо [78, с. 6].

Іноді виникає необхідність у проведенні хімічного дослідження паперу бланків паспортів. Можливостями такої експертизи є встановлення розбіжностей досліджуваного паперу зі зразками за складом (за видом волокон, клею, наповнювачів, фарб тощо) та частини бланку з іншими сторінками. Частіше до проведення такого виду судової експертизи не доходить черга через виявлення розбіжностей при порівнянні досліджуваних бланків паспортів з оригінальними: за малюнком захисної сітки, наявності/відсутності водяних знаків, якості мікродеталей, ліновці та відтінками кольорів.

Дослідження бланку паспорта межує із *дослідженням реквізитів*, за допомогою якого встановлюється наявність чи відсутність внесення змін у документ, а при виявленні останніх – яким способом вони були внесені.

Завдання експертного дослідження не обмежуються лише виявленням ознак (наприклад, травлення), оскільки воно може бути випадковим. Експерт має встановити, які реквізити були видалені, їх початковий зміст, яким способом проводилося травлення. Лише у такому разі слідство та суд зможуть зробити правильні висновки щодо навмисного підроблення, і в подальшому висувати версії щодо мети підроблення тощо [145, с. 3–4].

До можливостей такого виду дослідження належить встановлення: первинного змісту тексту, замаскованого, залитого, замазаного тощо, слабо видимих записів, відносного часу виготовлення документа, його частин та реквізитів тощо.

Також постає необхідність у дослідженні клеючої речовини у паспортах, завдяки якому можуть бути вирішені питання щодо встановлення їх походження, виду, однорідності речовини за складом. Індивідуальна ідентифікація клеючої речовини можлива у випадку, виявлення специфічних домішок, які виникли у процесі його зберігання або використання [75, с. 250].

Не менш важливим для виявлення підроблених паспортів є криміналістична експертиза друкарських засобів та їх відбитків. У результаті вивчення ознак та особливостей їх виготовлення та підроблення можна встановити суттєві для кримінальної справи обставини відносно події злочину (спосіб вчинення, час, місце), винуватості підозрюваних осіб тощо [106, с. 3].

Мається на увазі встановлення: 1) способу відтворення зображень (відбитків); 2) способу виготовлення друкарських засобів; 3) змін в друкуючих засобах та їх відбитках; 4) виду друкуючої форми, якою виготовлені відбитки; 5) устаткування, що використовувалося для виготовлення друкуючих засобів та їх відбитків; 6) часу виготовлення друкуючих засобів та їх відбитків; 7) осіб, які виготовили друкуючі засоби (печатки і штампи) та їх відбитки [151, с. 196].

Слід зазначити, що друкарські засоби за цільовим призначенням поділяються на дві групи: 1) засвідчувальні – для підтвердження достовірності викладених у документі фактів (печатки, штампи тощо); 2) поліграфічні –

засоби виготовлення бланків документів, цінних паперів тощо (класичні і оперативні способи друку) [146, с. 5].

Встановлення тотожності друкарських засобів та їх відбитків залежить від їх ідентифікаційних ознак, як загальних, так і окремих, що виникають під час виробництва або в результаті експлуатації [95, с. 63].

Нерідко дослідженню підлягають матеріали письма та чорнил для визначення або порівняння їх складу, встановлення спільного походження, ідентифікації письмового приладдя, встановлення дописки, хронологічної послідовності нанесення штрихів, що перетинаються тощо [147, с. 3]. Для прикладу: основне значення встановлення послідовності виконання фрагментів документа зводиться до того, що воно сприяє вирішенню питання про те, чи є цей документ справжнім чи підробленим [148, с. 6].

Для дослідження підписів у паспортах призначається почеркознавча експертиза за умови, якщо це не стосується технічного підроблення – механічного копіювання з оригіналу різними способами, які нами були розглянуті у другому розділі дисертації. Можна сміливо стверджувати, що дослідження підробленого паспорта є комплексним, оскільки окрім технічного дослідження, використовується й почеркознавче.

Комплексне дослідження є багатометодним, де використовуються методи різних наук, які відносяться до різних родів і видів спеціальних знань. Комбіноване багатометодне дослідження є основною формою виробництва СТЕД й інших родів криміналістичних експертиз [149, с. 13–14].

Часто при призначенні СТЕД виникають труднощі у формуванні питань експерту. У постановах про призначення судових експертиз, трапляються нечітко сформульовані питання, правові або ті, що не входять до компетенції експерта. У результаті цього експерт або у письмовій формі відмовляє у проведенні експертизи мотивуючи тим, що вказані питання не входять до його компетенції, або дещо редагує такі питання, що в подальшому може не задовольнити орган, який призначав експертизу.

У криміналістичній літературі ініціатору проведення дослідження, рекомендується контактувати із експертом, оскільки можна своєчасно додати відсутні матеріали, урегулювати питання, поставлені на вирішення експертизи тощо [150, с. 39]. У практиці складання постанов прийнято вказувати номер телефону органу, який призначив експертизу. У такий спосіб усуваються деякі недоліки редагування питань, що задовольняє ініціатора проведення дослідження. Така практика зручна, але вона сповна не усуває цих проблем.

Цікавим прикладом є вирішення питання справжності документа. Зазвичай слідчі покладають це на експертів, ставлячи їм питання, що містять формулювання про справжність чи підроблення, як усього документа, так і окремих його елементів (бланків паспортів, відбитків печаток та штампів тощо). Аналіз експертних проваджень уможлиблює виділити такі невірно сформульовані питання: “Чи являється наданий паспорт підробленим? Якщо так, то які ознаки підробки?” [104], “Чи дійсно даний паспорт має ознаки підробки? Якщо так, то які саме і яким чином вони виготовлені?” [153] тощо.

Поряд з цим, трапляється й відносно правильне формулювання питань, наприклад: “Чи використовувався предмет, схожий на печатку, під час виготовлення вилучених в кв. 75 по пр-ту Повітрофлотському, 10 в м. Києві паспортів громадян України?” [103], “Чи мається переклейка фотокартки в представленому на дослідження паспорті гр-на України серії СК 816608 виданий на ім’я Загуменний Віталій Григорович 15.05.1963 р.н.?” [152], “Чи виготовлений паспорт серії КА №001949, на підприємстві, що здійснює їх випуск?” [153] тощо.

Часто на експертне дослідження ставляться питання, сформульовані таким чином – “Чи маються ознаки внесення змін у наданому на дослідження документі? Якщо так, то яким способом вони внесені?” [154, 155]. Як бачимо, ініціатори проведення судової експертизи одним питанням намагаються охопити усі можливості такого дослідження одразу.

Коментуючи зазначене питання, слід відмітити, що воно є не досить правильним. До можливостей ТЕД входить встановлення факту та способу

внесення змін до документа, але питання на її вирішення слід формулювати конкретно, наприклад, “Чи вносились у рукописні записи ... документа зміни? Якщо вносилися, то яким способом і який зміст первинних?”, і таким чином відносно усіх реквізитів [142, с. 43–44].

Вирішення питання щодо переклеювання фотокартки у паспорті, має вирішуватися лише за наявності такого питання у постанові про призначення експертизи, оскільки експерт знімає з себе відповідальність щодо відшкодування шкоди, завданої відокремленням фотокартки від бланку – руйнуванням об’єкту дослідження. Так, наказом Міністерства юстиції України від 8 жовтня 1998 року № 53/5 затверджено орієнтовний перелік вирішуваних питань ТЕД, де є питання щодо встановлення факту переклейки фотокартки [142, с. 43–44], що передбачає використання руйнуючих методів дослідження. В усіх інших випадках експерт отримує письмовий дозвіл щодо можливості застосування методів, які можуть зруйнувати об’єкт дослідження.

Виходячи із можливостей технічної експертизи документів, у межах науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз, затверджених наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 р. № 53/5, можна виокремити таке коло основних питань, які ставляться на вирішення судово-технічної експертизи паспорта:

1. Для встановлення особливостей виготовлення друкарських засобів та їх відбитків: “Яким способом виготовлена надана на дослідження друкарська форма?”, “Чи з одного набору (одним кліше) надруковані надані на дослідження паспорти?”, “Чи відповідає паспорт чинним нормативам на його виготовлення?”, “Яким способом і з використанням яких технічних засобів виготовлений представлений паспорт?” тощо;

2. Для встановлення факту і способу внесення змін до паспорта: “Чи вносились у записи документа зміни? Якщо вносилися, то яким способом і який зміст первинних?”, “Чи переклеювалась у паспорті фотокартка?”, “Чи замінювались у паспорті аркуші?” тощо;

3. Для виявлення слабовидимих або невидимих текстів: “Який зміст залитого чорнилом (зафарбованого, забрудненого тощо) тексту або відбитку печатки та штампу на сторінці наданого паспорта?”, “Який зміст тексту, що відобразився у слідах тиску на сторінці бланку наданого паспорта?” тощо;

4. Для вирішення ідентифікаційних завдань: “На одній, чи на різних друкарських машинах надруковані окремі фрагменти тексту паспорта на першій та другій сторінках?”, “Чи нанесено відбиток печатки (штампу) в наданому паспорті відбитком печатки (штампу) представленого в якості порівняльних зразків?” тощо.

Серед літературних джерел, які рекомендують перелік питань, що ставляться на криміналістичне дослідження об’єктів, слід назвати такі: Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз [142], “Судебные экспертизы” за ред. М.Г. Щербаковського [138], “Експертизи в судовій практиці” за ред. В.Г. Гончаренка [141], Довідник з проведення судових експертиз за ред. П.Д. Біленчука, М.Н. Курка, С.М. Стахівського [156], “Книга криміналіста” за ред. О.І. Рощина [157], а також безліч інших підручників з криміналістики.

Як бачимо, навіть при наявності літератури, залишається невирішеним питання забезпечення нею усіх практичних підрозділів, або хоча б створення бібліотек, де будуть знаходитися по одному екземпляру необхідних наукових джерел для ефективної та грамотної роботи працівників правоохоронних органів.

До того ж, при технічному дослідженні документів трапляються експертні помилки, які спричинені низкою негативних факторів. Так, під експертною помилкою вважають ненавмисні неправильні судження, дії чи бездіяльність судового експерта під час проведення дослідження, що реалізуються у його письмових висновках через неправильне отримання і переробку інформації, джерелом яких можуть бути психічні, соціальні, біологічні якості експерта як фахівця у певній галузі знань [158, с. 7].

Недостатня уважність експертів при перевірці документів, представлених на дослідження, призводить до неточностей, затягування розслідування справи, а поверхнєве вивчення обставин справи може призвести до помилки експертної, що у свою чергу переросте у помилку судову [25, с. 12–13].

Ще за Радянських часів було визначено низку недоліків у висновках експертів, які породжували помилки, а саме: 1) недостатньо сформульовані питання, покладені на вирішення експертизи; 2) порушення експертної методики; 3) недоліки опису дослідження, формування висновків і оформлення результатів [159, с. 97–102].

Через десять років А.І. Вінберг визначив причини, що сприяли виникненню експертних помилок: 1) велике навантаження працівників експертних підрозділів; 2) відсутність навчально-методичної літератури; 3) небажання експертів, особливо з великим стажем роботи, здійснювати повну описову частину дослідження; 4) неналежного рівня підготовка майбутніх експертів-криміналістів [160, с. 115–118].

На сьогодні, досить вдалими є погляди В.М. Абрамової та Н.О. Скрипицевої, які експертні помилки поділяють на: 1) об'єктивні (представлення експерту неповноцінного вихідного матеріалу, порушення строків проведення експертизи, відсутність розроблених методик дослідження, відсутність відомостей про ознаки досліджуваних об'єктів та критеріїв їх оцінки, недостатня укомплектованість криміналістичною технікою експертних підрозділів); 2) суб'єктивні (професійна некомпетентність та упущення експерта – халатне ставлення до роботи, проведення поверхневого дослідження тощо, неналежна кваліфікація експерта тощо) [158, с. 8–9; 161, с. 6–8].

Для прикладу, при дослідження підписів, трапляються випадки близької їх подібності, а дрібні розбіжні графічні ознаки недостатньо чітко виражені, в результаті чого при дослідженні їм не приділяється увага і вони невірно оцінюються. У таких умовах експерт здійснює помилки і формує висновки про справжність підпису лише на основі схожих графічних ознак [109, с. 21, 24].

Експертні помилки, при дослідженні документів, наділених спеціальними засобами захисту, пов'язані із сукупністю таких негативних фактів: 1) не володіння окремих експертів інформацією щодо наявності та технології нанесення тих чи інших засобів захисту; 2) неповне дослідження; 3) відсутність зразків документів для проведення порівняльного дослідження; 4) формування недостатньо обґрунтованих висновків; 5) неналежним чином сформульовані питання експерту [162, с. 98–100].

Не можна не погодитися з думкою Н.І. Клименко, що підвищення наукового рівня і запобігання експертних помилок залежить не лише від якості поданих експертові об'єктів, а й від професійної підготовки, кваліфікації й досвіду експерта, інших його суб'єктивних якостей, які зведуть до мінімуму вплив суб'єктивних факторів і вироблять об'єктивні критерії оцінювання виявлених ознак [163, с. 12].

Як бачимо, перелічені фактори породжують експертні помилки і підривають авторитет працівників правоохоронних органів, ставлять під сумнів можливості судової експертизи. Тому, слід постійно вести роботу щодо встановлення причин та механізму виникнення експертних помилок та удосконалення методів їх попередження.

Підсумовуючи, можна зазначити, що можливості техніко-криміналістичного дослідження підробленого паспорта є досить широкими, але вони обмежуються низкою факторів, наприклад, нечітко визначеними законодавчими вимогами щодо оформлення паспортів, неналежним забезпеченням науково-технічним обладнанням експертних підрозділів, відсутністю необхідної навчально-методичної літератури, відповідних зразків паспортів та інших картотек тощо. Перелічені недоліки блокують можливості такого виду експертизи, не дають повно та всебічно дослідити представлені матеріали й тим самим гальмують роботу слідства та суду з розкриття та розслідування злочинів, пов'язаних із підробленням паспортів. Лише негайне вирішення цих питань уможливить реалізувати встановлені можливості техніко-криміналістичної експертизи документів.

3.2. Особливості методики техніко-криміналістичного дослідження підробленого паспорта громадянина України

З розвитком науки і техніки зростає кількість та якість підроблених документів. Зокрема, лише у м. Києві, з 2006–2009 рр. було виявлено 10.155 підроблених паспортів. Виявити високого рівня підроблення потребує сучасного науково-технічного обладнання, належної підготовки фахівців цієї галузі та навчально-методичних комплексів. Звичайно, існує певна сукупність методичних рекомендацій, але вони не охоплюють усіх можливостей ТКДД, “не встигають” за розвитком суспільства, науки і техніки.

Будь-яке експертне дослідження має базуватися на методиці, тобто системі рекомендацій із добору та застосування методів дослідження об’єктів і формування матеріально-технічної бази дослідження [44, с. 267].

Усі методики експертного дослідження поділяються на загальні та окремі. Для прикладу, розроблена загальна та окрема методики попередніх досліджень криміналістичних об’єктів, де найпоширенішими видами є ТКДД та почерку, які водночас поділяються на ідентифікаційні та неідентифікаційні, і складаються з певних етапів проведення [164, с. 3, 16].

Основою експертної методики є раціональне вирішення завдань, поставлених перед експертами, а кінцевою метою є розширення обсягу даних, які надаються слідству та суду, скорочення строків проведення експертиз, зниження витрат часу, зменшення невирішених питань, підвищення наукового рівня і повноти вирішення експертних завдань [165, с. 440].

Як зазначалося, методика надає рекомендації щодо застосування тих чи інших методів дослідження. Загалом, метод – це не лише упорядкований спосіб пізнання, але й суворо визначений шлях вирішення задач [166, с. 57]. Під методами експертного дослідження розуміють систему логічних та

інструментальних способів та прийомів отримання даних для вирішення питань, поставлених перед експертом [167, с. 31].

Якщо ж ТКДД традиційно поділяється на певні види досліджень, то відповідно діляться й методи, які використовуються під час їх проведення. Це – загальнокриміналістичні та методи дослідження матеріалів документів. Останні – вузькоспеціалізовані методи дослідження морфологічних, фізичних і хімічних властивостей матеріалів документів, які потребують знань природно-технічних наук [168, с. 4].

Поряд з цим, у криміналістиці умовно прийнято розрізняти методи дослідження, які застосовуються в науках при розробленні теоретичних і експериментальних проблем, і методи, які застосовуються в експертній практиці [167, с. 32].

Методи практичної діяльності формуються та базуються на відповідних наукових методах, характері та якостях об'єкта діяльності, досвіді вирішення конкретних практичних завдань [165, с. 439].

Систему методів загальної теорії судових експертиз розглядали багато учених, серед яких слід назвати Т.В. Авер'янову, А.І. Вінберга, В.Г. Гончаренка, А.В. Іщенко, І.М. Лузгіна, Н.І. Клименко, В.Я. Колдіна, В.Ф. Орлова, О.Р. Росинську, В.Я. Сегая, О.Р. Шляхова та інші.

Найбільш вдала, на наш погляд, система методів практичної діяльності запропонована А.І. Вінбергом та О.Р. Шляховим, яка складається з наступних методів: 1) всезагальних; 2) загально пізнавальних; 3) інструментальних та інших допоміжних технічних методів; 4) спеціальних [44, с. 118].

До всезагального методу відносяться категорії і закони діалектичної (філософської) логіки та формально-логічні методи пізнання. Власне діалектичний метод є базовим, на ньому ґрунтуються і з нього витікають усі інші методи, які застосовуються для вивчення і оволодіння предметом науки, вивчення конкретних об'єктів пізнання [139, с. 62].

Серед загальнонаукових методів слід назвати такі: спостереження, порівняння, вимірювання, опис, експеримент, моделювання тощо [135, с. 41].

Доречі, метод вимірювання застосовується у ТКДД дуже часто, оскільки знання кількісних параметрів явищ та предметів сприяє отриманню найбільш достовірних результатів досліджень. Цей метод проводиться із використанням лінійок, штангенциркуля, вимірювальної лупи тощо [169, с. 6].

Методи, сфера застосування яких обмежена однією або декількома науками, називають спеціальними та поділяють на дві групи. До першої відносять власне криміналістичні: техніко-криміналістичні, структурно-криміналістичні. До другої – методи інших наук: фізичні, хімічні, фізико-хімічні, біологічні, антропологічні, соціологічні тощо [139, с. 66–67].

При дослідженні документів широко розповсюджені – фізичні, хімічні та фізико-хімічні методи. Одним із напрямів використання цих методів є вивчення структури і складу матеріалів (речовин) документів з метою виявлення ознак, походження яких обумовлене індивідуальними обставинами виникнення та існування ототожнюваного об'єкта [170, с. 10–11]. Тобто при такому аналізі встановлюються індивідуальні ознаки, уможливають вирішення завдань ідентифікаційного дослідження.

Поділ методів на фізичні, хімічні та фізико-хімічні є умовним, оскільки вони мають багато спільного між собою. Іноді фізичні та фізико-хімічні методи об'єднують під загальною назвою “інструментальні”, тому що для їх реалізації необхідні прилади, які дозволяють виміряти певні параметри, які характеризують властивості об'єкта [168, с. 10].

На сьогодні значну увагу приділяють неруйнуючим методам, оскільки знання можливостей кожного з них призводить до отримання бажаного результату та збереження об'єкту у тому стані, якому він надійшов на дослідження.

Серед усього різноманіття методів, які застосовуються при дослідженні документів, ми здійснили умовний їх поділ на три групи, які більш широко використовуються в експертних установах та призводять до ефективного результату проведення досліджень паспортів.

1) Візуальні.

Такі методи полягають у вивченні досліджуваного об'єкту або явища безпосередньо органами зору, слуху, нюху, дотику [125, с. 23].

Візуальні методи дослідження поділяються на: 1) ті, що застосовуються при особливих режимах освітлення (у косо спрямованому, вертикальному, проникаючому, з використанням освітлювачів типу “ОИ–19”); 2) із застосуванням світлофільтрів (абсорбційні та не абсорбційні) [62, с. 33].

2) Інструментальні.

Визначення розмірних характеристик паспорта та їх реквізитів здійснюється із застосуванням вимірювальних інструментів, таких як: металева лінійка ГОСТ 427-75, штангенциркуль типу ШЦ-1 (ГОСТ 166-89) тощо. До оптичних вимірювальних приладів належать наступні: вимірювальні лупи, мікроскопи для збільшення у декілька крат (МБС-1, МБС-2, МБС-10), ПАК “Регула 4005М”. До власне інструментальних – фотографування паспорта зі світлофільтрами, ЕОП, УФ мікроскоп, УФ світлофільтри тощо.

3) Фізико-хімічні (для дослідження барвників та матеріалу паспорта).

Методика технічної експертизи документів [171] є підґрунтям, основою для формування методики техніко-криміналістичного дослідження паспортів.

Розроблена у 2005 році методика дослідження документів, які мають захисні засоби, значно полегшила проведення криміналістичної експертизи. У ній розглянуті поняття, сутність, організація проведення експертизи документів зі спеціальними засобами захисту, а також загальні положення та особливості методики криміналістичного дослідження [172].

Особливістю методики дослідження документів із засобами захисту є такі: 1) підроблення можна розпізнати без порівняльного дослідження, оскільки централізоване виготовлення таких документів за єдиною технологією забезпечує їх відповідність затвердженим зразкам; 2) досліджуваний документ вважатиметься підробленим, якщо хоча б одна його частина виготовлена іншим способом, ніж справжній; 3) ознаками підроблення будуть слугувати неякісно імітовані засоби захисту, їх заміна або відсутність тощо [80, с. 61–65].

На жаль, такої методики не достатньо для дослідження паспортів, оскільки вона визначає загальні положення та вимоги до усіх документів суворого обліку. Для дослідження паспорта необхідно користуватися інформацією щодо його технічного опису (відносно конструкції, формату, способів друку, перфорування тощо), рівнів захисту (графічного оформлення, спеціальних матеріалів, технологій, нумерації) тощо.

Дослідження паспортів потребує окремої методики, яка б роз'яснювала наведені вище технічні вимоги та надавала повну інформацію експертам щодо спеціальних засобів захисту.

У зв'язку з цим, нами було розроблені методичні рекомендації щодо криміналістичного дослідження паспорта громадянина України, які містять інформацію щодо його правового урегулювання, ступенів захисту, роз'яснення спеціальної термінології, характеристики спеціальних засобів захисту та особливостей криміналістичного дослідження. Такі розробки позитивно оцінені практичними працівниками ДНДЕКЦ МВС України, і у подальшому будуть використані при підготовці складання окремих методик ТКДД (Акт впровадження від 21.10.2009 р., див. додаток У).

Досліджуючи підроблений паспорт, експерт також може звернутися до розроблених ще у 1989 р. методичних схем і зразків експертних висновків [95], описані в них методи досі широко використовуються у ТКДД і надають відмінні результати дослідження.

У загальному вигляді, експертне дослідження складається з послідовних *етапів* (стадій): 1) підготовчого; 2) аналітичного або роздільного дослідження; 3) синтетичного або порівняльного дослідження; 4) оцінки результатів і формування висновків [173, с. 101]. Дослідження паспорта не є виключенням.

1. На *підготовчому етапі* експерт оглядає достатність наданих матеріалів, якість упакування об'єктів дослідження, загальний стан самих документів, визначає правильність оформлення представлених матеріалів та визначає методи і методики проведення дослідження.

Ця стадія передбачає виконання таких дій: 1) за наявності правильно оформлених документів та належно упакованих об'єктів здійснюється перехід до наступного етапу дослідження; 2) за відсутності зразків, призупинення дослідження із клопотанням про надання необхідного матеріалу; 3) за відсутності об'єкту дослідження або якщо поставлені на експертизу питання не входять до його компетенції, матеріали відправляються ініціатору проведення експертизи без виконання.

2. *Аналітичний або етап роздільного дослідження* полягає у вивченні ознак, захисних властивостей паспорта і встановленні їх змін, а також вивченні наданого порівняльного матеріалу для вирішення ідентифікаційних завдань.

Роздільне дослідження паспорта, починається із поверхневого огляду та фіксації його обкладинки, бланків, нанесених зображень та реквізитів.

При дослідженні обкладинки паспорта можуть виникнути певні труднощі, оскільки зображення та написи на ній виконуються тисненням, яке супроводжується низкою недоліків (наприклад, нерівність країв штрихів букв та різні розміри елементів однойменних букв). Дослідивши написи на обкладинках вісімнадцяти паспортів, нами було встановлено наведені вище ознаки: наприклад, у слові “УКРАЇНА” в букві “І” – різні за діаметром та формою надбуквені елементи (крапки), у букві “А” – різна товщина та нахил третього елемента, у слові “ПАСПОРТ” у букві “А” – різної форми засічка першого елемента, нерівні елементи букви “П” та багато інших недоліків (додаток Т). Як бачимо, спостерігається значна відмінність у написах, які мають бути чіткими, точними та рівними, тому експерт не в змозі надати оцінку таким зображенням через їх варіативність.

Для встановлення способу нанесення зображення на бланки паспортів, необхідно порівнювати їх зі зразками справжнього бланку за способом друку, шрифту та набору, особливостями нанесеного малюнку захисної сітки, барвниками та якістю паперу.

Так, для встановлення справжності бланків, науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз

передбачають надання зразка бланку справжнього документа з такими ж поліграфічними даними, як і наданий на експертизу [142, с. 46].

Відповідно до наказу МВС України № 740 від 24.11.1993 р. “Про затвердження правил виготовлення бланків цінних паперів і документів суворого обліку” ПК “Україна” надсилає по примірнику паспортів до Криміналістичного центру МВС України із позначенням “ЗРАЗОК” [174, с. 85].

Як бачимо, зразки справжніх паспортів надсилаються лише до ДНДЕКЦ МВС України. Але в НДЕКЦ областей, районних відділах немає ні зразків паспорта, ні колекцій з підробленими. Це підтвердили під час анкетування 238 працівників експертних підрозділів МВС України, за якими лише 2,9 % зазначили, що у їхньому підрозділі (ДНДЕКЦ МВС України) є зразки справжнього паспорта та колекція підроблених, 54,2 % – мають зразки справжнього паспорта, 15,1 % – мають колекції підроблених паспортів, та 27,7 % – не мають ні зразків ні колекцій (додаток А) .*

Методика дослідження бланків поділяється на дві категорії: 1) якщо питання про справжність бланку документа вирішується із представленими зразками бланку; 2) якщо питання про справжність бланку документа вирішується без зразків. У першому випадку проводиться порівняльне дослідження, метою якого є встановлення однією чи різними друкарськими формами нанесено зображення на порівнювані документи [25, с. 26–27].

При дослідженні бланку паспорта без зразка звертається увага на спосіб нанесення зображення захисної сітки, ліній графлення та друкованих записів, мікротексту, колір барвникової речовини, характер будови ліній малюнку, загальну конфігурацію малюнку захисної сітки, розміри зображень тощо. Також, експерт оглядає папір бланку. Звертається увага різни товщини, еластичності паперу, на кріплення аркушів, на наявність зайвих отворів, залишків клею, зарізаних країв на стиках паперу, наявності ліній розрізу тощо.

* За умовами анкетування був можливий вибір декількох відповідей з числа запропонованих, тому сума цифр може перевищувати 100%.

Трапляються випадки, коли дослідженню у підробленому паспорті підлягає безпосередньо папір, наприклад, якщо у підозрюваного вилучено матеріали та технічне обладнання. При порівняльному дослідженні вивчаються ознаки виробу (формат, ліновка, малюнок, краї) і фізико-хімічні властивості паперу (товща, вага, внутрішня будова, структура поверхні, колір, композиція волокна, зольність, ступінь проклейки тощо) [75, с. 248].

Особливостями методики криміналістичного дослідження паперу є те, що він: 1) характеризується окремими властивостями матеріалу, які залежать від сировини, типу паперовиготовувальної машини та іншими умовами; 2) папір, з якого виготовлено документ, окрім властивостей матеріалу, має характерні ознаки (формат, спосіб кріплення аркушів, типографські позначки тощо); 3) має ознаки, які виникли у процесі експлуатації. Властивості виробу та особливості, які виникли в процесі експлуатації є основними ознаками, які використовуються при криміналістичному дослідженні [77, с. 13–15].

Папір піддається комплексному дослідженню – візуальному, мікроскопічному, мікрофотографічному, мікрохімічному та хімічному. Для дослідження структури та властивостей паперу, виявлення підчистки застосовуються спектрографічні методи, метод радіоактивних ізотопів. Тип проклейки і форма волокон визначається хімічними методами (із застосуванням їдкого натрію, розчину йоду, розплавленого парафіну тощо) [78, с. 7, 10–11].

Специфічні ознаки нових технологій цифрового офсетного друку, які відображаються на поліграфічній продукції, уможливають провести диференціювання різних способів друку, вирішувати питання групової приналежності техніки оперативної поліграфії та ідентифікації друкованої форми. Виявлені ознаки характеризуються рівнем амортизації принтера, програмним забезпеченням комп'ютера, розмірами крапок, складом і кольором чорнил, якістю паперу [175, с. 219].

При дослідженні бланку паспорта, вивчаються й приховані захисні елементи: 1) у проникаючому освітленні буде спостерігатися водяний знак; 2) під дією УФ променів – світіння кольорових волокон, ниток, якими прошиті

сторінки, приховані написи, зображення Малого герба України та нумерація сторінок; 3) у косо спрямованому світлі або за допомогою приладу оптичного лінійного растру, буде спостерігатися приховане зображення Малого герба України.

Як правило, експертне дослідження водяного знаку та його підроблення не викликає труднощів. Візуально у відбитому світлі та проникаючому можна виявити жирові плями та пласт барвника на поверхні паперу, в кососпрямованому – ділянки верхнього пласту з кошлатістю через стирання [36, с. 92].

Якщо окремі частини документа виготовлені способом, що невстановлений для цього виду документа, то можна сміливо стверджувати, що він підроблений. Але цей факт не є підставою для припинення пошуку відмінностей, наприклад, порівняння зі зразками досліджуваного документа [172, с. 18].

За допомогою методу люмінесцентного аналізу можна встановити справжність бланку документа та ознаки внесення змін. Такий метод краще застосовувати починаючи із почергового огляду порівняльних зразків у довгохвильовій ділянці УФ випромінювань. Це уможливило швидко встановити розбіжність чи схожість люмінесценції досліджуваних об'єктів. Потім у такому ж порядку оглядають документи у короткохвильових УФ випромінюваннях [176, с. 41–44].

Для встановлення факту часткового підроблення паспорта, насамперед, слід упевнитися, що підроблення має місце, встановити – яким способом був видалений текст, оскільки від цих даних буде залежати добір методу його виявлення. Логічно починати дослідження із застосування простих методів, які не потребують пристосувань та не займають багато часу (візуальні методи), потім поступово ускладнювати, й лише у крайньому випадку застосовувати методи, що можуть призвести до руйнування документа.

При огляді фотокартки проводиться дослідження відбитку рельєфної печатки, у кососпрямованому освітленні та відображенні рельєфу з іншого

боку сторінки паспорта, також через співставлення окружностей відбитку, перевірити співпадіння її номеру з номером мастичної печатки.

При мікроскопічному дослідженні можна виявити домалювання відбитку печатки, неспівпадання частин відбитку на фотокартці із частиною на бланкові, ознаки монтажу тощо [94, с. 186].

При необхідності дослідити клеючу речовину при переклеювання фотокартки, застосовуються методи: 1) мікроскопічні (для встановлення муки, крохмалю, декстрину); 2) люмінесцентного аналізу; 3) хімічні (випробування клеючої речовини на розчинність у різних реактивах, на реакцію з певними реактивами тощо); 4) фізико-хімічні (паперова хроматографія та електрофорез для визначення складу клеючої речовини) [75, с. 250].

Під час дослідження клеючої речовини, можуть бути вирішені питання щодо встановлення її походження, виду, однорідності речовини за складом. Індивідуальна ідентифікація клеючої речовини можлива, якщо у ній виявлені специфічні домішки, які виникли у процесі зберігання або використання [75, с. 250].

Виявлення часткового підроблення у паспортах має певну специфіку у випадку, коли засоби захисту пошкоджені або змінені. Наприклад, якщо часткове підроблення здійснюється підчисткою, травленням або змиванням, необхідно дослідити візерунок захисної сітки, який одразу викаже втручання у документ.

У дослідженні записів про особу власника паспорта, виконаних спеціальними чорнилами позитивним є те, що вони стійкі до води та хімічних речовин. Такі записи майже не піддаються травленню та змиванню, а при спробі їх видалити через підчистку або дописку – залишаються видимі сліди.

Дописку можна встановити, провівши ватним тампоном, змоченим у воді по підозрілим штрихам, від чого не відбудеться деформація штрихів, виконаних спеціальними чорнилами, а у дописаних – барвник буде розмитим. Такий метод є руйнуючим, тому спочатку слід використати інші методи, які збережуть записи у початковому стані.

Методика дослідження тексту з метою виявлення ознак дописки полягає в огляді паспорта в різних режимах освітлення (в кососпрямованому, проникаючому), використанні мікроскопії, зйомки в ІЧ променях, копіювальних методів, паперової і тонкошарової хроматографії, методу профілювання [139, с. 310], телевізійної (ПТУ-42) та лазерної техніки (оптично квантові генератори) [94, с. 186].

За допомогою мікроскопічного дослідження можна вивчити особливості штрихів букв: характер мікроструктури, вид матеріалу письма, розміщення барвника на папері, наявність/відсутність блиску [78, с. 19].

Велике значення при вирішенні багатьох питань ТКДД, особливо при виявленні дописки, має виявлення відмінностей у порівнюваних чорнилах та пастах [177, с. 67].

Слід пам'ятати, що чорнила, виготовлені із органічних речовин, пасти кулькових ручок, штемпельна фарба та інші письмові маси навіть у рідкому стані здатні змінювати свої властивості. Такі особливості матеріалів письма у криміналістиці не вивчені, вони потребують відповідних знань у галузі хімії [178, с. 266–268].

Також, письмові маси активно взаємодіють із папером. Тому, для техніко-криміналістичного дослідження матеріальної частини документів важливе значення має усестороннє вивчення процесів взаємодії різних пишучих мас із папером одного виду та марки, виготовлених із конкретних поліфабрикатів та на одній фабриці [178, с. 269].

Цифрові записи з метою виявлення дописки також досліджуються певною методикою, а саме: 1) застосовуються неруйнуючі методи; 2) проводиться вивчення ознак почерку; 3) встановлюється розташування цифр відносно одна одної, лінії письма, країв документа; 4) досліджуються ознаки письмового приладдя; 5) порівнюються умови письма (величина натиску); 6) проводиться порівняння спектральних характеристик речовин штрихів у видимій і ІЧ зонах спектру із використанням світлофільтрів тощо [159, с. 97–102].

Поряд з цим, для диференціації чорнил цифрових записів, додатково до основних методів дослідження, можна використати метод відмежування штрихів під мікроскопом за слідами руху пера – вивчаючи форму сліду, розміри, розміщення барвника в штрихах, характер взаємодії волокон паперу з письмовим приладдям [78, с. 20].

Виявлення дописки викликає труднощі, якщо зміни вносилися тією ж особою, яка виконувала первинні записи та однією фарбувальною речовиною.

Дослідження друкованого тексту в паспортах починається із виявлення загальних та окремих ознак, потім такі ознаки виявляються у наданих зразках і порівнюються між собою. Важливо знати, що кожен друкуючий пристрій може набути у процесі експлуатації індивідуальних ознак (наприклад, неповне продруковування третього елемента букви “н”). Така індивідуальність спричинена сукупністю ознак, які достатні для виокремлення його серед подібних, за рахунок чого експерт ідентифікує друкований текст із наданими зразками. Текст у зразках має бути чітким і відповідати досліджуваному за часом виконання. Зразки надаються як вільні, так і експериментальні.

Велике значення при дослідженні друкованого тексту мають дані про ремонт, заміну деталей друкувального апарату, при цьому ознаки у тексті будуть відрізнятися від наданих зразків і можуть вплинути на формування висновку експерта щодо наявності чи відсутності тотожності [179, с. 7].

Встановити факт додруковування можна за допомогою візуальних та мікроскопічних методів, вимірювальних приладів та з вивченням властивостей барвної речовини штрихів методом вологого копіювання, крапельного аналізу, тонкошарової хроматографії [141, с. 78], а також оптичного накладення [98, с. 341].

Усі способи часткового підроблення документів тісно переплітаються між собою, тому дописка або додруковування може супроводжуватися підчищенням, травленням або змиванням, у результаті чого експерт може виявити ознаки останніх.

Для виявлення підчищення, спочатку за допомогою лупи досліджується сумнівна ділянка бланку в різних режимах освітлення [119, с. 15]. Потім текст вивчається під мікроскопом. У випадках, коли підчистка здійснюється за штрихами, початкові записи можуть бути встановлені оглядом і фотозйомкою у проникаючому освітленні [94, с. 183]. Також можуть використовуватися дослідження в ІЧ променях (для виявлення текстів, виконаних чорною типографською фарбою, тушшю), адсорбційно-люмінесцентний метод (для виявлення текстів, виконаних пастою кулькових ручок), дифузно-копіювальний метод (для виявлення текстів, виконаних аніліновими чорнилами та пастою кулькових ручок) [98, с. 342].

Також, для виявлення підчистки у паспорті, рекомендується обробити його поверхню парами йоду або дрібнозернистими порошками. Більш інтенсивне скупчення порошоків на окремих частинах поверхні документа буде свідчити про підчищення [139, с. 311].

Травлення та змивання для паспортів не є ефективним. В результаті такої дії відбувається знебарвлення фарбників і первинний текст стає невидимим, зазнає руйнування захисна сітка та структура паперу.

Повне видалення штрихів через травлення без суттєвих змін зовнішніх властивостей паперу можливе лише за допомогою речовин, які мають сильні окислювальні властивості. За допомогою органічних кислот можна витравити барвники лише деяких видів чорнил, відновники ж витравляють барвники лише на короткий період часу, після якого вони відновлюють початковий колір. Мінеральні кислоти та луги взагалі руйнують і барвник, і папір, тому підроблювачі часто додають їх до окисників, хоча результат майже такий самий [145, с. 4].

Сліди травлення та змивання виявляють при зовнішньому вивченні у різних режимах освітлення, мікроскопічному дослідженні, дослідженням люмінесценції в УФ і синіх променях та із застосуванням світлофільтрів, хімічними методами [94, с. 185].

Висновок про наявність у документі травлення може надаватися лише на основі сукупності ознак. Важливу роль відіграють при цьому виявлені на папері залишки речовин травлення та встановлення витравлених записів [145, с. 11]. Важливо зазначити, що без урахування впливу матеріалу документа, а також процесів розподілу та закріплення у ньому барвного компоненту чорнил, неможливо сформулювати чітке уявлення про механізм процесу витравлення [180, с. 99].

Виявлення витравлених, підчищених, закреслених, залитих записів, невидимих вдавлених слідів від пишучого приладдя в паспортах потребує встановлення початкового змісту тексту.

Наприклад, виявлення витравлених записів здійснюється фотографуванням документа у відбитих УФ променях, люмінесценції у видимій та ІЧ зонах спектру, збудженої УФ і синіми променями ламп розжарювання та у випромінюваннях лазерів. Виявлення закреслених та залитих записів здійснюється із застосуванням кольороподільного методу, дифузного копіювання, фотозйомкою ІЧ люмінесценції записів, електронно-оптичного перетворювача через вивчення видимого зображення у відбитих ІЧ променях [141, с. 77–78].

Поряд з цим, Т.А. Коробочкіна пропонує наступні методи виявлення початкового змісту тексту документа: 1) огляд зворотної сторони аркуша, де можуть залишитися вдавлені сліди від пишучого приладдя або залишки барвника, який проник глибоко у товщу паперу; 2) під дією УФ променів; 3) спостереження і фотографування темно-червоної та ІЧ люмінесценції збудженої синьо-зеленим світлом; 4) дифузного копіювання [181, с. 34–43].

Виявлення тексту за рельєфним зображенням штрихів здійснюється шляхом фотографуванням у кососпрямованому світлі та у полях струмів високої частоти [182, с. 12–14].

Найкращих умов виявлення рельєфу штрихів можна досягнути при освітленні досліджуваної ділянки паралельним пучком світла з утворенням гострого куту із поверхнею документа (чим менший такий кут, тим тіні рельєфу

будуть більшими). Щоб усунути тіні від випуклостей поверхні паперу, необхідно змінювати відносно нього висоту розташування джерела освітлення, тобто регулювати глибину тіней вдавнених штрихів [183, с. 192, 194].

Цікавим методом виявлення вдавнених (рельєфних) записів є обпилення досліджуваної ділянки магнітним порошком так, щоб здобути різний ступінь прилипання (адгезії) частин порошку до рельєфних штрихів тексту й іншої частини документа. Досягти цього можна, провівши пальцем по тексту, де за рахунок потожирової речовини порошок по-різному розміститься на поверхні, а на зворотній стороні документа потожирова речовина розміститься на випуклих частинах більше, ніж на іншій поверхні. Потім провести магнітним пензлем по тексту, після чого у місцях випуклого рельєфу зображення буде темне, а вдавненого – світле [184, с. 55–56].

При дослідженні друкарських засобів та їх відбитків спочатку встановлюється спосіб виготовлення відбитків, потім вирішуються питання з ідентифікації, часу нанесення та ідентифікації особи підроблювача. Для вирішення ідентифікаційних завдань необхідні зразки, а для встановлення способу нанесення відбитків – не обов'язково.

Методика дослідження печаток та штампів з метою їх ідентифікації, полягає у послідовності виконання таких дій: спочатку встановлюється вид друкарської форми, потім виявляються загальні ознаки (зміст, симетричність розташування тексту і зображень тощо) та окремі (особливості мікрорельєфу кліше), здійснюється порівняльне дослідження. І завершальним процесом ідентифікації є оцінка експертом співпадаючих і розбіжних ознак [146, с. 12].

Важливо зазначити, що наукова обґрунтованість та істинність висновку експерта залежить від представлених якісних зразків – порівняльного матеріалу. Вирішення ідентифікаційних питань, які цікавлять ініціатора проведення експертизи паспортів, залежить від якості та кількості наданих зразків. Наприклад, при ототожненні почерку або підпису особи, яка заповнювала дані у паспорті, необхідною є не лише визначена кількість письмових знаків такої особи, але й усі види зразків: вільні, умовно-вільні та

експериментальні. Отримання експериментальних зразків також необхідне для ототожнення друкувального пристрою або особи, яка заповнювала дані про особу власника паспорта. У такому разі надається запит до органу, що видавав цей документ із проханням надати відповідні зразки.

Наприклад, для ідентифікації засобів розмножувальної техніки (матриць, стереотипів тощо) мають надаватися друкарські форми або виготовлені з їх допомогою експериментальні відбитки не менш, ніж у п'яти примірниках [142, с. 41].

Зразки відбитків печаток та штампів для порівняльного дослідження надсилаються у кількості до десяти відбитків, виконаних на папері того ж сорту із застосуванням різної сили та напрямку натиску на папір. Відбитки, одержані спочатку з друкованого засобу – без промивання і очищення, а потім – з промитого [107, с. 31]. Слід також пам'ятати про зношеність печатки чи штампу або деформацію у процесі експлуатації. Якщо досліджуваному відбитку – більше року, то надаються вільні зразки приблизно того ж часу, як і відбитки у досліджуваному паспорті.

У випадку, якщо зразки відбитків печаток неможливо отримати, тоді методика дослідження відбитків полягає у виконанні таких дій: 1) починають дослідження із вивчення тексту (наявності помилок, дзеркального відображення букв тощо); 2) детально вивчають шрифт, малюнок букв, розмір та нахил; 3) з обох сторін бланку вивчають рельєф відбитку; 4) оглядають прилеглу до відбитку поверхню на наявність ознак малювання, копіювання тощо [25, с. 54–55].

Аналізуючи підписи у паспортах громадян, ми дійшли висновку, що вони, у більшості випадків, виконуються спрощеним способом та є простими за будовою. Тому їх дослідження ускладнюється, оскільки вони малі за обсягом, нестійкі та варіативні, тобто не мають необхідної для ідентифікації сукупності стійких індивідуальних ознак почерку. На нашу думку, для надання підписам доказового значення й попередження їх підроблення, бажано було б обмежити виконання коротких та простих за транскрипцією підписів.

Також, ефективним буде введення додаткових реквізитів, які підтверджують підпис, наприклад, прізвище, посада тощо [84, с. 199].

Особливістю методики дослідження підписів є встановлення чи виключення технічного підроблення, тобто способу його виконання [109, с. 20–21]. Тому, дослідження підпису починається із мікроскопічного вивчення за допомогою лупи до десяти крат, мікроскопу зі збільшенням до двадцяти п'яти крат та у різних зонах освітлення (розсіяному, проникаючому, кососпрямованому) [95, с. 188].

Не рідко, в експертних дослідженнях підроблених паспортів, виникає необхідність у встановленні хронологічної послідовності нанесених штрихів, що перетинаються. У таких дослідженнях важливо визначити послідовність використання методів, щоб штрихи могли повторно дослідитися.

Так, для визначення послідовності виконання тексту, підпису та відбитку печатки у паспорті, вивчаються місця їх перетину із застосуванням мікроскопічного дослідження у різних режимах освітлення, фотографічних методів, а також вологого копіювання та адсорбційно-люмінесцентного аналізу [141, с. 78].

Фотографічний метод широко використовується для досягнення наведених вище завдань, оскільки не змінює початкового змісту досліджуваної частини документа. При перетинанні штрихів, виконаних різною барвниковою речовиною, утворюється ще один колір, який залежить від порядку нанесення штрихів, причому переважає колір верхнього штриха (додаток Н, рис. Н.31). Такі властивості барвників можна виявити за допомогою методів мікроскопічних досліджень [185, с. 283–286].

Адсорбційно-люмінесцентний метод вважається руйнуючим, але якщо при копіюванні досліджуваних штрихів, виконаних пастами, замість поліхлорвінілової плівки використати простий папір, зволожений розчином, який складається із води, спирту, гліцерину (1:1:1) або води, спирту, гліцерину, бури, формаліну (5:4:0,5:0,2:0,2), то копіювання можна проводити неодноразово. Це пояснюється тим, що барвник паст розчиняється не на

стільки, як при дії на нього органічного розчинника, яким оброблюється поліхлорвінілова плівка [186, с. 87].

Метод вологого копіювання також вважається руйнуючим, але якщо його замінити методом сухого дифузного копіювання, то можна не лише встановити хронологічну послідовність нанесення штрихів, що перетинаються, але й не піддавати помітним змінам досліджуваній документ [187, с. 89]. Якість методу вологого копіювання буде залежати від складу чорнил барвників штрихів, їх взаємодії між собою та папером [188, с. 7–8].

Також, для встановлення послідовності нанесення рукописних штрихів, що перетинаються, виконаних кульковими ручками, застосовуються профілографічні методи, які мають високу чутливість та точність. Вони поділяються на такі профілювання: 1) щупове (проводиться на профілографі-профілометрі за допомогою алмазної голки); 2) світлове (на мікроскопах типу “МИС-11” або “ПСС-2” вузькою смужкою світла); 3) фотоелектричне (на мікрофотометрі шляхом реєстрації змін інтенсивності відбитого світлового потоку, залежно від рельєфу) [62, с. 40].

Поряд із наведеними, цікавим є метод встановлення послідовності нанесення штрихів, що перетинаються, виконаних кульковими ручками, за допомогою пластиліну. Сутність методу полягає у тому, що попередньо підготовлений пластилін прикладають до досліджуваної поверхні та отримують зліпок. При цьому необхідно враховувати силу натиску та час контакту, які залежать від рельєфу штрихів. Наприклад, при незначній деформації паперу від штрихів – сила та час контакту збільшується, приблизно 3-5 секунд, якщо рельєф глибокий – 1 секунда. Підготовка пластиліну полягає у тому, що його кладуть на 5-10 хв. у холодильник, потім 3-5 секунд обдувають теплим повітрям, а контактуючу його поверхню роблять гладенькою. Завдяки такій методиці отримується об’ємний слід штрихів на пластиліні та за допомогою мікроскопічного дослідження у кососпрямованому освітленні, з використанням 4-кратної лупи при розсіяному освітленні вдається вирішити питання про послідовність їх нанесення [189, с. 9].

Для виявлення заміни аркушів у паспорті слід перевірити нумерацію сторінок, відповідність змісту тексту, виявити, чи немає різниці у сорті паперу, форматі, звернути увагу на однорідність типографських знаків, кольорів барвників, відповідність загального фону відтінкам частин документа [190, с. 75].

Щоб виявити вклейку, насамперед, слід оглянути бланк візуально, перевірити на наявність лінії розрізу, потертості, потовщення паперу та інші ознаки, оглянути сумнівну сторінку під дією УФ променів, де можуть залишитися сліди від клеючої речовини, сліди підготовки до вклейки. При огляді у проникаючому освітленні у місці розташування вклейки можуть бути світлі та темні ділянки, а іноді вклеєні частини відділяються від бланку при його згинанні [75, с. 230].

3. Дослідивши реквізити паспорта, експерт співставляє отримані ознаки із порівняльними зразками з метою виявлення співпадань, розбіжностей або відхилення від норм, і тим самим здійснює *синтетичний* (порівняльний) етап дослідження. Це основна стадія у вирішенні експертних завдань.

Наприклад, якщо у підозрюваного вилучено матеріали та технічне обладнання, на яких ймовірно був виконаний підроблений паспорт, – при порівняльному дослідженні вивчаються ознаки виробу (формат, ліновка, малюнок) і фізико-хімічні властивості паперу (внутрішня будова, структура поверхні, характер люмінесценції, композиція волокна, зольність) [75, с. 248].

4. *Оцінка результатів дослідження та формулювання висновків* полягає у підведенні підсумків проведеного дослідження, формулюванні відповідей на поставлені перед експертом питання та складанні висновків експерта із описом ходу і результатів дослідження.

У порівнянні з іншими доказами, висновки мають специфічні риси, а саме: 1) вони будуються на основі використання спеціальних знань; 2) являють собою умовивід експерта, його висновок на основі отриманих результатів дослідження, а не інформаційне знання [167, с. 172–173].

Формування висновків є найголовнішим і найважчим етапом дослідження документів, оскільки вимагає високих професійних знань та досвіду, і полягає не у виявлених ознаках, а у їх відмежуванні від випадкових перешкод, в оцінці їх значення та у їх науковому обґрунтуванні [191, с. 96, 117].

Формуючи висновки на основі отриманого у результаті дослідження фактичного матеріалу, експерт визначає їх зміст (позитивні чи негативні) та форму (категоричні, ймовірні, НПМ – не представляється можливим). Висновки мають логічно завершувати дослідження, не суперечити іншим об'єктивним даним, зібраним з конкретної справи, а також бути обґрунтованими фактично, аргументованими науково й за можливості – перевірені практично [192, с. 40].

Висновок експерта обов'язково має бути точним, оскільки така умова є необхідною для доказового значення цього документу. Не можна використовувати такі вирази як: “не встановлені”, “немає підстав стверджувати”, “не виключено” тощо, оскільки вони роблять висновки двозначними і неточними [193, с. 154].

Висновок експерта (спеціаліста) оформлюється з дотриманням вимог встановлених ДСТУ 4163-2003 та Інструкцією про вимоги щодо оформлення документів у системі МВС України (наказ від 20.01.2004 р. № 55). Висновок експерта (спеціаліста) складається із вступної, дослідницької частин та висновків [194, с. 8].

Загальновідомо, що висновок експерта як джерело доказів [195, с. 196] і докази, які в ньому містяться, підлягають оцінці судом, прокурором, слідчим та особою, яка проводить дізнання [195, с. 206]. Оцінка доказів – це здійснювана в логічних формах розумова діяльність, пов'язана із встановленням вірогідності або невірогідності доказів, зібраних у справі [196, с. 82].

Оцінюючи висновок експерта, особа, яка проводить розслідування, прокурор, суд перевіряє процесуальний порядок підготовки, призначення і проведення експертизи, кваліфікацію і компетенцію експерта, повноту і

наукову обґрунтованість висновку, наявність у ньому доказових фактів щодо їх відносності і допустимості у справі та їх місце серед інших доказів [197, с.15].

Слідчий і суд не в змозі обґрунтовано оцінити висновок експерта без аналізу його вступної, описової та заключної частини [198, с. 14].

Ознайомлення з вступною частиною дозволяє слідчому та суду отримати інформацію про експерта, стан речових доказів, вирішених експертизою питань тощо. В свою чергу, вивчення дослідницької частини дає можливість ознайомитися із методикою: методами, засобами аналізу і порівняння, отриманими результатами. Це дозволяє зробити висновок щодо повноти дослідження, наукової обґрунтованості та достовірності висновку [173, с. 126].

Не слід забувати про те, що оцінка висновку експерта ґрунтується на внутрішньому переконанні, від якого залежить прийняття правильних рішень і успіх процесуальної діяльності слідчого [199, с. 48].

Оцінка висновку експерта сприяє побудові нових версій, планування відповідних дій щодо пошуку та закріплення встановлених дослідженням фактів, тобто таке джерело доказів сприяє ефективному розслідуванню та розкриттю злочинів.

Поряд із методами та методиками дослідження підроблених документів, важливе значення мають техніко-криміналістичні засоби, які допомагають застосуванню розроблених методів та надають можливість зафіксувати отримані результати. До них належить: обладнання, апарати, прилади, інструменти, різного роду пристосування та матеріали, які застосовуються з криміналістичною метою [125, с. 14].

На сьогодні значно спростив роботу експертів метод застосування цифрової фотографії, який уможливив швидко та зручно отримати бажане зображення високої якості. А за допомогою персонального комп'ютера можна створити копії отриманих зображень, роздрукувати їх на фотопапері та зберігати тривалий час у базі даних для здійснення автоматизованого пошуку необхідних об'єктів [62, с.44].

Одним із сучасних напрямів удосконалення експертного дослідження документів є впровадження відеокомплексів. До структури яких входять телекамера, освітлювачі, комплекс світлофільтрів, кольоровий монітор та комп'ютер. Таке обладнання забезпечує ефективне проведення дослідження, автоматизоване оформлення висновку із кольоровими ілюстраціями [140, с. 25–26].

Також серед техніко-криміналістичних засобів, які використовуються при СТЕД, слід назвати такі групи: 1) засоби фіксації (фото-, відео-, цифрова апаратура); 2) пошукові засоби для виявлення невидимих зображень на документах (УФ освітлювачі, електронно-оптичні перетворювачі тощо); 3) засоби для систематизації та видачі криміналістичної інформації (картотеки, колекції); 4) технічні засоби для лабораторного дослідження: порівняльні мікроскопи, телевізійний спектральний люмінесцентний мікроскоп "Regula", універсальні лабораторні репродукційні установки (УЛАРУС), прилади оптичного накладення "ПОН", прилади ТСС для експрес-аналізу документів типу "DVS Portable" (Швейцарія), "Регула 4004М" (Білорусь), ТСС-3М (Росія); системи типу VSC-1, VSC-4, VSC-2000 (Великобританія), "Docu box", "Docuzenter" (Німеччина), відео спектральний компаратор ED-1100 (Білорусь), ВСК-1, "Експерт-К", "Радуга" (Росія), система отримання та обробки зображень "Video Scope"; відеокомплекс Vildis 2.0; програмно-апаратний комплекс митного контролю документів "ТЕД-34" [60, с. 393; 200, с.92–93].

Ефективність експертного дослідження підроблених паспортів також залежить від програмного забезпечення, наприклад, інформаційно-довідкової системи "Passport" та "Autodocs", які містять відомості про основні ознаки справжніх паспортів 135 держав світу, можливі способи підроблення та методику перевірки їх справжності [140, с. 11].

Уся перелічена техніка значно полегшує роботу експертів та покращує якість проведених досліджень документів. На жаль, таким обладнанням забезпечені не всі експертно-криміналістичні заклади України, тому залишається лише сподіватися, що у майбутньому ситуація значно

покращиться, адже від такої техніки залежить якість проведених досліджень, зокрема – авторитет науково-дослідних центрів.

Як бачимо, кожна методика має обов'язковий алгоритм дій, необхідний для якісного дослідження. Але кожна із існуючих методик є індивідуальною через особливості досліджуваного об'єкта та комплексу методів, необхідних для його вивчення. На сьогодні, техніко-криміналістичному дослідженню піддаються безліч різних документів, що мають індивідуальні особливості та потребують окремої методики. На жаль, такі відсутні, тому експерти змушені користуватися загальними або наближеними за об'єктом методиками. На нашу думку, цілком обгрунтованою є необхідність у створенні окремої методики дослідження підробленого паспорта громадянина України у межах технічного дослідження документів. Сподіваємося, що надані до ДНДЕКЦ МВС методичні рекомендації, які будуть використані при розробленні методики дослідження окремих об'єктів (документів), допоможуть експертам-криміналістам при проведенні досліджень підроблених паспортів та інших документів.

3.3. Криміналістична профілактика підроблення паспорта громадянина України

Однією із функцій паспортної системи України є укріплення законності та правопорядку. Підроблення паспортів перешкоджає не лише нормальному функціонуванню апарату державного управління, але й спричиняє серйозну соціальну та моральну шкоду суспільству. Запобігання таким втратам можливе за умови постійного вивчення стану структури та динаміки злочинів цієї групи, а також аналізу причин та умов, які сприяють їх вчиненню.

Загальновідомо, що криміналістика розробляє тактичні прийоми виявлення причин злочинів та умов, які їм сприяють, технічні прийоми та засоби, які необхідні для профілактики злочинів, рекомендації методики розслідування окремих категорій злочинів [201, с. 102]. Тобто, криміналістична профілактика передбачає надання рекомендацій з використання ефективних засобів, прийомів та методик попередження злочинної діяльності.

У криміналістиці профілактична діяльність розглядається у двох значеннях. У першому – як діяльність слідчого з попередження злочинів, що здійснюється у процесуальній та непроцесуальній формах. У другому – як діяльність експерта щодо виявлення обставин, які сприяли вчиненню злочину, під час проведення експертних досліджень [44, с. 178].

Предметом криміналістичної профілактики визначають систему організаційних, процесуально-тактичних, науково-технічних, правовиховних, методичних положень, прийомів та засобів збирання, дослідження, оцінки та використання фактичних даних щодо причин та умов, які сприяли вчиненню злочинів при їх доказуванні та попередженні [202, с. 15].

Тобто, попередження злочинів є комплексом наведених вище прийомів та засобів, направлених на встановлення причин та умов, які сприяють вчиненню злочинів, а також розроблення заходів щодо їх усунення. Це – організаційні та

правові заходи, тактичні та психологічні прийоми, методи, процесуально-технічні засоби. Особливий вплив на суспільство мають засоби масової інформації.

Криміналістична профілактика нерозривно пов'язана з іншими окремими криміналістичними теоріями, наприклад, із вченням про спосіб вчинення злочинів та теорією криміналістичного прогнозування, із окремими науками, наприклад, кримінологією. Криміналістика, розробляючи тактичні прийоми та технічні засоби попередження злочинів, використовує кримінологічні поняття злочинності, її причини, умови, які сприяють вчиненню злочинів тощо. Водночас, для кримінологічних досліджень необхідні дані криміналістики про способи, місце, час та знаряддя вчинення злочинів, особливості розслідування та попередження окремих видів злочинів тощо [201, с. 103–104].

Розслідування злочинів, пов'язаних із підробленням паспортів потребує доказування факту підроблення, встановлення місця виготовлення, джерел виникнення тощо. Нерідко постає питання перевірки аналогічних кримінальних справ, оскільки виконавець підроблення міг уже відбутися покарання та продовжувати злочинну діяльність. Практика свідчить, що злочинці не обмежуються одним екземпляром підробленого паспорта. Оволодівши технологією виготовлення та технічним обладнанням, вони виготовляють серію таких документів, збувають їх через посередників і не зупиняються на досягнутому.

Серед основних причин підроблення паспортів слід назвати наступні: 1) об'єктивного характеру (безперервний розвиток науково-технічного прогресу, у зв'язку з цим поява сучасних та легкодоступних для самостійного освоєння технічних засобів для виготовлення підробок); 2) суб'єктивного характеру (наявність у підроблювачів здібностей, умінь та навичок до виробничих процесів та технологій, які застосовуються у поліграфії) [203, с. 11].

Аналіз слідчої та судової практики уможлиблює виділити певні групи осіб, які найчастіше здійснюють підроблення паспортів, а саме: 1) працівники

поліграфічних підприємств, які мають доступ до збереження готової продукції та знищення бракованої, до передачі продукції замовнику тощо; 2) працівники паспортних підрозділів; 3) працівники ЖЕКів, РАГСів та інші, які мають право вносити відомості про особу власника паспорта після його видачі; 4) особи, які мають спеціальну технічну освіту (гравірувальники, ретушувальники тощо); 5) особи, які мають доступ до спеціального друкувального обладнання, печаток та штампів.

Одним із найважливіших джерел інформації, необхідної для розслідування злочинів, пов'язаних із підробленням паспортів, є криміналістичні обліки, які ведуться органами внутрішніх справ України [204, с. 248]. Наприклад, за Радянських часів велике значення для розслідування та розкриття злочинів, мала саме картотека друкарських документів, яка складалася з карток спеціальних форм, що заводилися на кожен підроблений документ, і містили в собі дані про злочин, підроблювача, кримінальну справу тощо [205, с. 13–16].

На сьогодні у ДНДЕКЦ МВС України створено обліки з метою найбільш повного використання слідів і речових доказів, вилучених з місць нерозкритих злочинів при проведенні оперативних та слідчих дій, а також з метою підвищення рівня інформаційного забезпечення проведення експертиз і досліджень [206].

Існуюча обліково-інформаційна система поділяється на центральні та регіональні обліки оперативно-пошукового та інформаційно-довідкового призначення (картотеки і колекції) [53, с. 110]. Перші обліки містять інформацію, що уможливорює ведення аналітичної роботи, визначення регіонів розповсюдження підробок документів, що мають єдине походження по території України і за її межами, організацію взаємодії підрозділів та цілеспрямовану координовану роботу з виявлення злочинців та обладнання, яке використовувалося для виготовлення підроблень. Завданням інформаційно-довідкових обліків є надання умов для проведення порівняльного дослідження при проведенні перевірок сумнівних документів, а також при проведенні

експертиз. Вони складаються зі зразків справжніх документів, цінних паперів, грошей та інших документів виготовлених поліграфічним способом. За необхідності можуть створюватися картотеки відбитків справжніх печаток і штампів, підписів тощо [207, с. 37–38].

Для прикладу, за статистичними даними по Україні з 2007–2009 рр. розкрито 3.551 злочин за результатами використання криміналістичних обліків підроблених документів, які виготовлені із застосуванням засобів поліграфії (додаток В).

Серед значної кількості обліків довідкового призначення важливе місце посідають обліки грошових знаків, бланків документів та цінних паперів, зокрема, колекції бланків документів чи документів суворого обліку України та інших країн [206]. Це – натурні колекції і картотеки цих об'єктів, банки даних про властивості, розміри, форми та інші характеристики тощо.

Використання обліків при розслідуванні злочинів та проведення експертних досліджень значно розширює можливості слідчого, прокурора, суду та експертів. Проблема полягає у тому, що колекції підроблених паспортів ведуться лише у ДНДЕКЦ МВС України, а в НДЕКЦ областей, міськрайлінорганів такі відсутні. Підтвердженням цьому є дані отримані, в результаті опитування 238 працівників експертних підрозділів, зокрема: 54,2 % опитаних стверджують, що у їхньому підрозділі є колекція справжніх паспортів, 15,1 % – є лише колекція з підробленими паспортами, а 27,7 % опитаних загалом не мають таких (додаток А).

Значним доробком у профілактиці злочинів, пов'язаних із використанням підроблених паспортів, є облік викрадених, втрачених паспортів і паспортів злочинців, що зникли. Для прикладу, у Російської Федерації такий облік ведеться Головним інформаційним центром МВС та містить паспорти, що викрадені у осіб, відповідальних за дотримання правил прописки [205]. В Україні такий облік ведеться паспортною службою МВС України і призначений для запобігання підробленню паспортів та їх використанню з метою вчинення злочину. У результаті перевірки паспорта за таким обліком можна встановити –

чи не був він загублений або викрадений. Ця інформація полегшує діяльність слідчих та оперативних працівників у розслідуванні злочинів, пов'язаних з підробленням паспортів.

Криміналістична профілактика має визначати можливі напрями використання спеціальних знань з метою попередження злочинів.

Так, профілактична діяльність у межах ТКДД покладена на криміналістичні підрозділи ОВС України, проводиться за трьома основними напрямками: 1) розроблення заходів для усунення умов, що сприяють вчиненню злочинів під час участі експерта-криміналіста у слідчих діях, оперативно-розшукових і адміністративних заходах; 2) розроблення криміналістичних рекомендацій; 3) рішення профілактичних завдань експертним підрозділом на основі аналізу і узагальнення експертної практики, спеціальних криміналістичних досліджень [62, с. 269].

Важливе значення для профілактики підроблень документів мають криміналістичні рекомендації, розроблені експертно-криміналістичними центрами на основі спеціальних знань при проведенні конкретних експертиз на основі узагальнення експертної практики за видами документів та об'єктів, які піддавалися дослідженню [208, с. 66].

Основними формами використання спеціальних знань експертних закладів для попередження злочинів є встановлення обставин профілактичного характеру за конкретними справами та в процесі узагальнення експертної практики [209, с. 135].

Особливе місце в експертній профілактиці відводиться спеціалістам, які проводять криміналістичну експертизу документів (паспортів). Адже саме вони виявляють порушення правил оформлення, внесення у них змін, недоліки огляду паспортів працівниками міліції – встановлюють видимі ознаки підроблення, порушення правил зберігання готових бланків, їх передачі замовнику, знищення бракованих бланків, правил користування і зберігання відбитків печаток та штампів, а також низку інших негативних фактів. Для

прикладу, за статистичними даними по Україні з 2007-2009 рр. розкрито 29.241 злочин за результатами експертизи документів (додаток В).

Поряд із такими можливостями, існують і недоліки експертної профілактики, серед яких слід назвати наступні: 1) слабе використання процесуальних заходів у попередженні правопорушень; 2) участь у цих заходах не всіх експертів; 3) недостатня обґрунтованість окремих рекомендацій; 4) відсутність інформації, необхідної для вірної оцінки встановлення фактів профілактичного характеру; 5) неякісний облік та координація профілактичних заходів; 6) недостатній контроль за реалізацією розроблених рекомендацій [210, с. 111–112].

Усунення наведених недоліків можливе внаслідок покращення правового урегулювання профілактичної діяльності експертів, розширення можливостей поставлених експерту питань, пов'язаних із встановленням причин та умов правопорушень, вивчення практики профілактичної роботи експертних закладів та окремих експертів тощо [210, с. 112–117].

Існує думка, що більш повній та усесторонній розробці експертами питань профілактики підроблень бланків документів, відбитків печаток та штампів буде сприяти реалізація організаційних, технічних та методичних заходів, а також удосконалення кримінального законодавства, прогнозування можливостей застосування нових поліграфічних способів підроблення документів та їх експертна реєстрація [208, с. 67–69].

З наведеного слід виділити такі рівні профілактичних заходів за злочинами, пов'язаними із використанням підроблених паспортів, зокрема:

1) організаційний – чітке правове регулювання порядку виготовлення, зберігання, знищення бланків, печаток та штампів, їх використання при оформленні та видачі паспортів;

2) технічний – заходи, спрямовані на недопущення випуску схожих бланків, печаток та штампів, що полегшують їх підроблення;

3) методичний – розроблення методичних рекомендацій, інструкцій щодо огляду паспортів працівниками міліції з метою виявлення підроблених, а також проведення занять щодо оволодіння прийомами виявлення підроблень;

4) законодавчий – заходи з удосконалення кримінального законодавства, зокрема, уточнення ст. 357 КК України, встановлення суворого покарання за придбання і збут бланків паспорта;

5) прогностичний – використання можливостей передбачати нові способи підроблення паспортів;

Висновок експерта також відіграє важливе значення у профілактиці злочинів, зокрема, надає суттєву допомогу у виявленні причин та умов, що сприяли вчиненню злочину, а також у розробці заходів щодо усунення таких обставин [198, с. 67].

Наприклад, дослідження паперу документів-речових доказів, нерідко сприяють розслідуванню злочинів, пов'язаних із підробленням документів. Вирішення цих питань має значення для розшуку осіб, які можуть мати доступ до такого паперу або спеціальної техніки нанесення зображення тим чи іншим способом, а також можуть допомогти в обмеженні кола підозрюваних [77, с. 14].

Також, щоб віднайти особу підроблювача конкретного паспорта, необхідно встановити місце виготовлення фіктивних бланків. Загальновідомо, що ПК “Україна”, на якому виготовляються бланки паспортів, має спеціальне обладнання, що відсутнє на інших поліграфічних підприємствах нашої держави. Тому, при виявленні підроблених паспортів необхідно встановити спосіб нанесення зображення на бланки та який типографський шрифт використовувався при наборі. Така інформація уможливить слідчому висунути версії та звузити коло підозрюваних осіб або поліграфічної техніки, і у кращому випадку – встановити підроблювачів.

На сьогодні захист бланків паспортів від підроблення здійснюється відповідними технічними засобами, які створюють умови для виявлення підроблення у паспортах та утруднюють внесення змін. Але, злочинці

відшуковують недоліки в організації роботи поліграфічних підприємств, щоб отримати доступ до відповідного устаткування, налагодити контакт з працівниками підприємств з метою купівлі бракованих паспортних книжок та вдаються до інших хитрощів. Наприклад, трапляються випадки надходження на дослідження паспортів у яких бланки справжні, а заповнені дані фіктивні [143]. Виникає питання, де особа взяла справжні бланки.

Підробленню паспортів сприяє також порушення правил оформлення, видачі, зберігання та знищення цих документів у паспортних підрозділах. Для прикладу, при оформленні паспортів часто не виконуються такі правила: 1) дані про особу заповнюються у довільному порядку відносно середини рядка, хоча на законодавчому рівні не закріплено чіткого розміщення тексту в графах; 2) не нанесення на фотокартку відбитку рельєфної печатки через халатність працівників паспортних підрозділів; 3) слабке або надлишкове пофарбування відбитків печаток на другій сторінці паспорта внаслідок зсувів, забруднення кліше, надмірного нанесення фарбувальної речовини тощо.

Усунути такі помилки можливо при здійсненні суворого контролю за працівниками, які оформляють паспорти, із послідуочим покаранням за порушення встановлених правил.

Одним із способів попередження використання підроблених паспортів є їх ретельний огляд працівниками міліції, а також за місцем пред'явлення органами соціального забезпечення, працівниками банківських установ, нотаріусами, працівниками відділів кадрів та іншими посадовими особами.

Існує думка, що кількість підроблень паперових грошей значно зменшиться якщо продавці, банківські службовці, касири та інші будуть знати основні їх захисні властивості [61, с. 202]. Але ми вважаємо, що такий факт є неприпустимим, оскільки ще з давніх часів засоби захисту трималися в таємниці, і підроблювачі не знали, що необхідно імітувати та яким способом. Розголошення особливостей захисту, створює сприятливі умови для підроблень не лише паперових грошей, але й паспортів та іншої захищеної продукції. Перелічені організації у службовому користуванні мають бути забезпеченими

довідковою літературою, проілюстрованим наглядним матеріалом для виявлення фіктивних документів.

Працівників правоохоронних органів, які здійснюють перевірку документів у громадян, також слід забезпечити інструктивними матеріалами щодо правил проведення перевірки паспортів. З цього приводу нами були розроблені методичні рекомендації та надані до Головного слідчого управління м. Києва (Акт впровадження від 15.10.2009 р., див. додаток Ф).

Однією із причин незадовільної діяльності у боротьбі зі злочинністю є низький рівень матеріально-технічного забезпечення правоохоронних органів [211, с. 8]. Тому слід забезпечити відповідних працівників належним науково-технічним обладнанням та роз'яснити правила поводження з ним.

Практикою доведено, що ефективність профілактичної роботи напряду залежить від організованої взаємодії криміналістичного підрозділу з іншими службами, де оперативно розглядаються і впроваджуються пропозиції експертів щодо припинення і попередження злочинів [62, с. 273]. Це пов'язано з обізнаністю експертів щодо засобів захисту паспортів від підроблення, особливостей огляду із застосуванням відповідного технічного обладнання. Саме експерти мають брати участь у профілактичній роботі, надавати різного роду консультації та вести роз'яснювальну роботу.

Не слід забувати й про те, що лише у тісній взаємодії та обміні досвідом слідчих, суду, експертних підрозділів МВС України, патрульно-постових, паспортних підрозділів, працівників ДАІ, дільничних інспекторів та інших, можна досягти відмінного результату у профілактичній діяльності з підроблення документів.

Профілактична робота зазначених органів має плануватися із урахуванням оперативної обстановки на території, що обслуговується. Виходячи з цього, виділимо такі заходи криміналістичної профілактики злочинів: 1) здійснення профілактичного впливу та перевірки осіб, які звільнилися з місць позбавлення волі, неповнолітніх, які схильні до вчинення злочинів, осіб, які стоять на обліку, перевірку місць, де спрощена система

прийому громадян на роботу тощо; 2) проведення профілактичної роботи серед правопорушників, використовуючи не лише примусово-виховні заходи, але й методи переконання; 3) використання інформації, отриманої від експертів, спеціалістів та інших правоохоронних органів [212, с. 13–14].

Вчиненню підроблень сприяють неякісні спеціальні засоби захисту, якими наділений паспорт. Якщо на стадії виготовлення захист виконує покладені на нього функції, то на стадії оформлення паспорта – не визначені чіткі вимоги та не встановлені відповідні стандарти, які нами були розглянуті у попередньому розділі.

Пропонуємо три фактори, які сприятимуть зменшенню кількості підроблень паспортів:

1) вилучення з обігу існуючого паспорта та введення паспорта нового зразка, який буде наділений високого рівня засобами захисту та відповідати європейським стандартам. Поряд з цим, – удосконалення організаційних заходів щодо виготовлення, зберігання, оформлення, знищення і використання паспортів;

2) припинення випуску паспорта діючого зразка та введення нового (прикладом цього є випуск паспорта для виїзду за кордон нового зразка);

Ці два фактори передбачають введення паспорта нового зразка, з вилученням діючого або без такого. Такий паспорт потребує певних умов для введення й це, насамперед, – наявність коштів на його виготовлення з дотриманням конституційних принципів та прав людини і громадянина.

На сьогодні вже розробляються комплексні рішення щодо дослідження біометричних ідентифікаторів, тобто сукупності автоматизованих методів ідентифікації, заснованих на фізіологічній або поведінковій характеристиці особи. Одним із таких методів є статистичний, який містить використання відбитків пальців, райдужної оболонки очей, форми зап'ясток рук, обличчя або його термограми (схеми кровоносних судин), малюнка кровоносних судин на долонях, малюнка внутрішньої раковини вуха тощо [213, с. 193].

На нашу думку, недоліком таких паспортів є те, що вони порушують Конституцію України, права людини і громадянина, оскільки вся інформація про особу відображається у цьому документі та в базі даних відповідних відомств. Звичайно, дактилоскопіювання усього населення значно зменшило б кількість злочинів, але такі дії порушують встановлені норми, які, насамперед, забезпечують захист прав людини і громадянина. Відомим, наприклад, є факт, що багато громадян відмовилися від ідентифікаційного коду через релігійні переконання, і паспорт з біометричними даними, на нашу думку, не буде виключенням.

3) удосконалення спеціальних засобів захисту у паспорті діючого зразка, тобто заміна застарілих елементів захисту або тих, що легко імітуються підроблювачами без зміни основного вигляду документа (наприклад, з часом змінювати місце розташування відбитку рельєфної печатки на фотокартці, змінювати колір мастики відбитку органу, який видав паспорт, та інші рекомендації, які нами були надані у другому розділі дисертації).

На нашу думку, виходячи із ситуації яка склалася у державі, саме третій фактор є найбільш доступним для втілення його у життя.

Не можна не погодитися із П.Г. Кулагіним, який вказував на те, що паспорти потребують посиленого захисту від підроблення лише змісту, оскільки бланки захищені достатньо [25, с. 88].

Ще одним із дієвих прийомів попередження вчинення такої групи злочинів є внесення змін до статті 357 Кримінального кодексу України “Викрадення, привласнення, вимагання документів, штампів, печаток, заволодіння ними шляхом шахрайства чи зловживання службовим становищем або їх пошкодження”. Пропонуємо доповнити ч.3 словами “та їх бланками” й викласти її у такій редакції: “Незаконне заволодіння будь-яким способом паспортом або іншим важливим особистим документом та їх бланками”. Такі зміни зумовлені надходженням на експертне дослідження підроблених паспортів із справжніми бланками, що вимагає встановлення покарання за незаконне придбання та збут бланків (бракованих чи справжніх) паспортів та

інших документів, оскільки ці суспільно небезпечні дії сприяють вчиненню підроблення документів. Існуюча редакція уможлиблює збувати бланки паспортів, які підлягають знищенню, та залишає без покарання винних осіб.

Доцільно звернути увагу на зарубіжний досвід законодавства. У кримінальних кодексах Австрії, Німеччини та Швейцарії чітко визначені способи та мета фальсифікації документів, виокремлено статтю щодо підроблення посвідчень та особливо охоронюваних документів [214, с. 98–99; 215, с. 158; 216, с. 85].

Особливої уваги у профілактиці злочинів потребує також психологічний фактор, тобто використання виховних заходів впливу на громадян із урахуванням моральних норм: активно-наступальних, нейтралізуючих та стимулюючих [202, с. 25].

Деякою мірою, розслідування злочинів, пов'язаних із підробленням документів, залежить від рівня правосвідомості учасників процесу, тому важливо правильно обрати заходи виховного впливу, зокрема, роз'яснення характеру та ступеня суспільної небезпеки цих діянь. Заходи такого характеру слід проводити в ефірі засобів масової інформації, роз'яснюючи норми Конституції України, Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України тощо, вказуючи на суворість покарання за злочини та їх суспільну небезпеку.

Отже, ми пропонуємо рекомендації усунення причин та умов вчинення злочинів, пов'язаних із використанням підроблених паспортів: 1) покращити якість спеціальних засобів захисту таким чином, щоб затрати, необхідні на їх імітацію, себе не виправдовували; 2) здійснювати суворий контроль та обмежений доступ до зберігання та використання сировини, з якої виготовляються бланки, поліграфічного обладнання, типографських шрифтів тощо; 3) здійснювати суворий контроль за збереженням та передачею готової поліграфічної продукції замовнику, а також за знищенням бракованої продукції; 4) законодавчо чітко визначити вимоги щодо правил оформлення, видачі та знищення паспортів; 5) здійснювати суворий контроль під час

знаходження паспортів у паспортних підрозділах (особливо за знищенням бракованих паспортів) та за збереженням і доступом до друкувальної техніки, печаток та штампів, спеціальних чорнил; 6) здійснювати суворий контроль за внесенням даних у паспорти після оформлення та видачі (мається на увазі прописка/виписка, сімейний стан, наявність земельної ділянки тощо); 7) надати достатню та необхідну інформацію щодо способів підроблення паспортів працівникам міліції, які здійснюють їх перевірку та забезпечити їх відповідним науково-технічним обладнанням; 8) проводити лекційні та практичні заняття із працівниками міліції щодо правил огляду паспортів та інших документів, а також порядку формулювання питань спеціалістам та підготовки матеріалів для експертного дослідження; 9) працівникам міліції, які розслідують злочини такої групи, активно взаємодіяти з працівниками паспортних підрозділів, експертами та іншими посадовими особами, громадянами та засобами масової інформації; 10) закрити доступ до загального користування літературою та інформацією з мережі Інтернет, яка роз'яснює спеціальні засоби захисту цінних документів та навчає способам їх імітації; 11) встановити більш суворе покарання за незаконне придбання бланків паспортів, їх збут, підроблення паспортів та їх використання, про що оголосити в засобах масової інформації.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 3

Розкриття та розслідування злочинів рідко обходиться без використання спеціальних знань щодо встановлення певних фактів, що мають значення для справи. Особливо при розслідуванні злочинів, пов'язаних із підробленням паспортів. Часто, для встановлення істини у справі, необхідно визначити спосіб виготовлення бланків паспорта, встановити наявність у ньому змін та спосіб їх внесення, послідовність нанесення реквізитів та відтисків печаток і штампів, групову належність матеріалів письма, ідентифікувати предмети і матеріали, що використовувалися для підроблення. Цей комплекс питань входить у можливості судово-технічної експертизи документів.

У першому підрозділі розглянуті поняття, сутність, організація проведення технічної експертизи документів, встановлені та проаналізовані можливості такого дослідження.

Головна увага у підрозділі зосереджена на експертному дослідженні паспорта громадянина України та розглянуті низка недоліків з виготовлення, оформлення та видачі паспортів, що значно утруднюють проведення експертизи або впливають на зменшення кола вирішуваних питань. Зокрема, такі: 1) неякісне тиснення зображень та написів на обкладинці паспорта; 2) відсутня єдина інструкція або правила, що визначають технічні умови виготовлення фотокарток; 3) неякісний клей; 4) неякісні відбитки рельєфної печатки; 5) не виконуються у повному обсязі передбачені законом правила внесення даних про особу власника паспорта (причиною цього є відсутність централізованого забезпечення відповідним обладнанням); 6) законодавчо не визначено чіткого виду друкуючого пристрою, яким вносяться дані у паспорти; 7) не урегульовано внесення даних у паспорти в процесі їх експлуатації; 8) халатність працівників паспортних підрозділів при оформленні паспортів (наприклад, не проставлення рельєфного відбитку, не підписання фотокартки)

тощо. Поряд з цим, значна частина експертно-криміналістичних закладів не мають відповідних зразків бланків паспортів, колекцій із підробленими, зразків відбитків печаток та штампів, які проставляються у паспорти тощо.

Розглянуті причини формування невірних питань експерту з криміналістичного дослідження паспорта, а саме: 1) відсутність довідкової літератури у практичних підрозділах; 2) перекладення повноважень ініціатора проведення дослідження на експерта (вирішення питання чи підроблений паспорт тощо); 3) нерозуміння ініціатором проведення дослідження компетенції експерта з ТКДД тощо.

При проведенні досліджень документів із засобами захисту, експерти можуть допускати помилки, причинами яких є: 1) відсутність у експертних підрозділах довідкової літератури із засобів захисту документів від підроблення; 2) неповнота дослідження (поверхневий огляд, не проведення порівняльного дослідження тощо); 3) відсутність зразків відповідних для проведення порівняльного дослідження; 4) неналежним чином сформульовані питання експерту.

Вирішення питань покладених на експертизу документів, у значній мірі залежить від компетенції експерта, наявності технічного обладнання, а особливо від розроблених методик та методів дослідження.

У другому підрозділі розглянуті загальні положення та особливості методики криміналістичного дослідження документів, а також здійснено умовний поділ методів виявлення і дослідження підробленого паспорта на: візуальні, інструментальні, фізико-хімічні. Вказано їх переваги та недоліки.

Зосереджена увага на відсутність окремої методики дослідження паспортів, оскільки проведення експертизи такого документа потребує відповідних знань щодо технічного опису (конструкції, формату, способів друку, перфорування тощо) та рівнів захисту (графічного оформлення, спеціальних матеріалів, технологій, нумерації тощо).

Нами розроблені методичні рекомендації з криміналістичного дослідження паспорта громадянина України, що містять інформацію з його

правового урегулювання, ступенів захисту, роз'яснення спеціальної термінології, характеристики спеціальних засобів захисту та особливостей криміналістичного дослідження. Такі рекомендації надані до ДНДЕКЦ МВС України, що у подальшому використовуються при підготовці складання окремих методик техніко-криміналістичного дослідження документів (акт впровадження від 21.10.2009 р., див. додаток У).

Також, розроблені методичні рекомендації для осіб, які не володіють спеціальними знаннями і здійснюють перевірку паспортів у громадян. У матеріалах розглянуті правила проведення огляду паспортів та особливості виявлення у них підроблення. Вони надані до Головного слідчого управління м. Києва для забезпечення ними практичних слідчих підрозділів (акт впровадження від 15.10.2009 р., див. додаток Ф).

Криміналістична техніка значно полегшує роботу експертів та впливає на якість проведених досліджень документів, тим самим впливає на зменшення кількості злочинів, пов'язаних із використанням підроблених паспортів. Тому, у підрозділі вказані основні технічні засоби дослідження паспортів, зокрема такі: засоби фіксації, виявлення невидимих зображень на документі, засоби для лабораторного дослідження, лабораторні репродукційні установки, прилади оптичного накладення, системи отримання та обробки зображень, відеокомплекси, інформаційно-довідкової системи тощо. Вказані переваги та недоліки такого обладнання.

Третій підрозділ присвячений криміналістичній профілактиці підробленню паспортів, оскільки такі злочини перешкоджають не лише нормальному функціонуванню апарату державного управління, але й спричиняють серйозну соціальну та моральну шкоду суспільству. Постійне вивчення стану структури та динаміки злочинів, пов'язаних із підробленням паспортів, а також аналізу причин та умов, що сприяють їх вчиненню необхідні для профілактики таких злочинів.

У підрозділі розглянуті поняття та предмет криміналістичної профілактики. Зосереджена увага на профілактиці злочинів, пов'язаних з

підробленням паспортів, зокрема: 1) встановлено значення криміналістичних обліків у профілактиці підроблень; 2) проаналізовано профілактичну діяльність криміналістичних підрозділів ОВС України (роль експертів з технічного дослідження паспортів та значення висновку експерта); 3) вказані недоліки експертної профілактики; 4) встановлені причини, які породжують підроблення паспортів; 5) надані пропозиції з удосконалення засобів захисту паспорта; 6) визначені групи осіб, які найчастіше здійснюють підроблення паспортів; 7) запропоновано забезпечити, працівників міліції та посадових осіб, методичними рекомендаціями з правил огляду паспорта.

Отже, доки існують паспорти, доти й будуть їх підроблювати та використовувати з метою вчинення злочинів. Підроблення документів завжди було питанням номер один кожної держави. На жаль, викорінити таку діяльність неможливо, але своєчасне виявлення, проведення якісного дослідження, аналізу причин та умов вчинення підроблень, уможливають зменшення кількості злочинів, пов'язаних із підробленням паспортів.

ВИСНОВКИ

Виходячи з поставленої мети і взаємопов'язаних завдань дисертаційного дослідження, сформульовані найбільш суттєві теоретичні положення і розроблені практичні рекомендації з виявлення підроблених паспортів громадян України та їх техніко-криміналістичного дослідження.

У дисертації здійснено теоретичні узагальнення наукових поглядів та нормативно-правового урегулювання функціонування паспорта громадянина України, надана характеристика спеціальних засобів захисту та способів підроблень з метою удосконалення експертної практики, яка забезпечує доказовою базою при розслідуванні та розкритті злочинів, пов'язаних із підробленням та використанням паспортів.

Узагальнення результатів дослідження уможлиблює зробити такі висновки:

1. Визначено та проаналізовано історичні етапи розвитку системи паспортної реєстрації. Виділено три основні функціональні рівні паспорта громадянина України, а саме: 1) політичний – паспорт є документом, який засвідчує державно-політичний статус особи – громадянство; 2) правовий – уможливлення громадянам втілювати в життя особисті, майнові, трудові та соціальні права, а також забезпечення реалізації своєї правоздатності – права на працю, відпочинок, освіту, охорону здоров'я та правоздатність у сфері цивільно-правових відносин; 3) практичний – паспортна система є засобом зміцнення законності та правопорядку в державі.

2. Паспорт громадянина України є основним документом нашої держави, оскільки видається кожному громадянину з досягненням шістнадцяти років; він є найбільш поширеним серед усієї групи документів, що підтверджують громадянство України.

У результаті проведеного порівняльного аналізу захисту спеціальних засобів захисту таких документів, розроблено порівняльну таблицю, де видно, що паспорт громадянина України наділений засобами захисту, які не убезпечують його від підроблення (додаток Д, табл.1.1). Тому, доведена необхідність удосконалення існуючих спеціальних засобів захисту паспорта більш сучасними, виконаними на європейському рівні.

3. Створено теоретичні і методичні засади криміналістичного дослідження підробленого паспорта. Сформульовано авторське поняття “спеціальні засоби захисту паспорта”, під яким слід розуміти сукупність дій, які перешкоджають несанкціонованому втручання у нього на стадіях виготовлення, оформлення, експлуатації та знищення.

У процесі вивчення спеціальних засобів захисту паспорта від підроблення запропоновано їх класифікацію:

1) в залежності від стадії функціонування паспорта: а) на стадії виготовлення паспортної книжечки; б) на стадії оформлення та видачі; в) під час експлуатації паспорта його власником;

2) в залежності від виду підроблення: а) повне – здійснюється на стадії виготовлення паспортної книжечки; б) часткове – забезпечується на стадії оформлення та експлуатації паспорта;

3) за захистом на стадії виготовлення: а) спеціальний матеріал для виготовлення обкладинки; б) спеціальний папір для виготовлення бланків; в) введення в структуру паперу прихованих елементів; г) нанесення зображення та типографського шрифту на папір; д) кріплення паспортної книжечки;

4) за захистом на стадії оформлення та видачі: а) спосіб внесення даних про власника паспорта; б) вид мови внесення даних про власника паспорта; в) вклеювання фотокартки; г) засвідчення внесених даних підписами та відбитками печаток;

5) за захистом під час експлуатації паспорта власником: а) внесення відміток на сторінки з сьомої по дев'яту; б) внесення відміток на сторінки з десятої по шістнадцяту;

б) за захисними властивостями паспорта: а) під час виготовлення бланків; б) під час обробки готової продукції; в) при персоналізації;

7) за ступенем виявлення: а) видимі неозброєним оком; б) видимі у результаті використання науково-технічних засобів; в) із застосуванням спеціальних знань.

У результаті проведеного аналізу спеціальних засобів захисту паспорта від підроблення та узагальнень отриманих результатів, ми дійшли висновку, що вони не забезпечують його від повного та часткового підроблення, утратили надійність, оскільки сучасні технології та науково-технічні засоби набули значного розвитку та удосконалення.

Неналежна якість засобів захисту та проблеми при їх дослідженні, вказують на потребу у випуску паспорта нового зразка. Розроблений у 2004 році його проект досі не введено в дію, а підроблення продовжують вчинюватися на кваліфікованому рівні. Тому в роботі запропоновані заходи з підвищення рівня захисту паспорта від підроблення на стадії оформлення, а саме: 1) встановити чіткі вимоги до паперу, з якого виготовлятимуться фотокартки для вклеювання у паспорт, підвищити якість спеціального клею; 2) використовувати передбачені законодавством покриття пластичними полімерними плівками сторінки з даними про особу або змінювати час від часу місце розташування відбитку рельєфної печатки; 3) встановити єдину форму заповнення бланків – на чітко визначеному комп'ютерному обладнанні; 4) централізовано забезпечити паспортні підрозділи відповідним комп'ютерним обладнанням із суворим їх обліком та з чіткою вказівкою марки і виду принтера; 5) усі відмітки в паспорті виконувати відповідно до встановленої форми заповнення бланків; 6) експертним підрозділам створити картотеку зі зразками текстів, надрукованих на принтерах, а також відбитків печаток та штампів кожного паспортного підрозділу.

4. Проведено аналіз нормативно-правового урегулювання оформлення та видачі паспорта, результатом якого є виокремлення низки недоліків, що розширюють можливості підроблювачів, а також негативно впливають на його

техніко-криміналістичне дослідження, зокрема такі: 1) відсутність єдиної інструкції або правил з технічними умовами виготовлення фотокарток; 2) законодавчо не визначено чіткого виду друкуючого пристрою, яким вносяться дані; 3) не урегульовано внесення даних у паспорт під час його експлуатації; 4) неякісний відбиток рельєфної печатки тощо.

Потребують чіткого законодавчого урегулювання вимоги з оформлення та видачі паспортів, внесення відміток на сторінки з сьомої по шістнадцяту, а також встановлення більш суворого контролю за збереженням, знищенням паспортів громадян України.

5. З метою попередження злочинів, пов'язаних з підробленням паспортів, розглянуті способи, якими найчастіше здійснюється несанкціоноване виготовлення або внесення у них будь-яких змін. Зокрема, поетапно охарактеризовано повне підроблення паспорта: 1) виготовлення паспортної книжечки; 2) внесення реквізитів. Запропонована класифікація способів часткового підроблення: 1) видалення наявних у документі реквізитів (підчищення, травлення, змивання та знебарвлення природним способом); 2) внесення реквізитів або доповнення до існуючих (дописування, додруковування, домальовування, виправлення, вклеювання та нанесення підписів, рукописних записів, відбитків печаток і штампів на чисті бланки (без підготовки місця)); 3) видалення реквізитів і подальше внесення нових (переклеювання фотокартки або її частин, заміна аркушів або їх частин, підроблення відбитків печаток та штампів, зміна підписів, відновлення малюнку захисної сітки та ліній графлення, вставка) (додаток М).

Сформульовано авторське визначення “способи підроблення паспорта громадянина України”, під яким слід розуміти сукупність прийомів, методів та засобів, що використовуються для його несанкціонованого виготовлення або внесення змін.

Узагальнення експертної практики та результати анкетування свідчать, що найбільш поширеним видом підроблення паспортів є часткове – внесення у нього змін способом переклеювання фотокартки, підчищення, дописування, а

також заміни частин документа. Повне ж підроблення трапляється рідше, але виконується на сучасному технічному обладнанні, частіше – за допомогою копіювально-розмножувальної та комп'ютерної техніки, рідше – поліграфічного обладнання, яке якісно імітує спеціальні засоби захисту (додаток А, В).

6. Удосконалені етапи та правила перевірки належності паспорта особі пред'явника (додаток П). Зосереджено увагу на огляді паспорта слідчим, зокрема, з'ясовано: які види досліджень може проводити слідчий, які фактори впливають на його якість (додаток Р); здійснено порівняльний аналіз слідчого та експертного дослідження паспортів (додаток С).

Визначено межі застосування методів попереднього дослідження (виключно неруйнуючі) та надано практичні рекомендації якісного проведення огляду паспорта з метою виявлення ознак підроблення та забезпечення збереження слідів.

7. На основі результатів опитування слідчих та аналізу наукових праць, розроблено методичні рекомендації з правил огляду паспорта особами, які не володіють спеціальними знаннями з метою виявлення ознак підроблення (акт впровадження у практичну діяльність слідчих підрозділів ГУ МВС України у м. Києві від 15.10.2009 р.; див. додаток Ф).

8. Розкриття та розслідування злочинів, пов'язаних із підробленням паспортів покладається на органи слідства та суду, де у покращенні їх діяльності відіграє значну роль судово-технічна експертиза документів. До можливостей такого дослідження входить не лише встановлення способу виготовлення паспорта, внесення змін, відновлення первинного змісту, але й надання криміналістично значущої інформації для спрямування у правильному напрямі проведення розслідування, а саме: встановлення виду, марки, моделі засобу друку чи копіювального апарату; загального джерела походження сумнівного документа; групової приналежності та ідентифікації матеріалів, що використовувалися для виготовлення документа; ідентифікації конкретного обладнання за його наявності та встановлення особи підроблювача.

Проаналізовано та виокремлено коло основних питань експертові з судово-технічної експертизи паспорта, виходячи із можливостей технічної експертизи документів у межах науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз, затверджених наказом Міністерства юстиції України від 8 жовтня 1998 року № 53/5.

9. Окреслені види методів дослідження підробленого паспорта громадянина України та умовно поділені на три групи: 1) візуальне дослідження; 2) інструментальне; 3) фізико-хімічне.

Як свідчить експертна практика – кожна методика є індивідуальною через особливості досліджуваного об'єкта та комплексу методів, необхідних для його вивчення. На сьогодні техніко-криміналістичному дослідженню піддаються безліч документів, що мають індивідуальні особливості (наприклад, засоби захисту) та потребують застосування певних методів при їх вивченні – індивідуальної методики. Тому обґрунтованою є необхідність у створенні окремої методики дослідження підроблених паспортів у межах технічного дослідження документів.

10. Розроблені методичні рекомендації з криміналістичного дослідження паспорта громадянина України, що містять інформацію з його правового урегулювання, ступенів захисту, роз'яснення спеціальної термінології, характеристики спеціальних засобів захисту та особливостей криміналістичного дослідження (акт впровадження у практичну діяльність експертних підрозділів ДНДЕКЦ МВС України від 21.10.2009 р.; див. додаток У). Запропоновано виділення окремої методики дослідження паспорта громадянина України.

11. Визначені основні причини виникнення експертних помилок, які виникають при проведенні досліджень документів із засобами захисту та конкретизовано критерії формування експертних висновків за техніко-криміналістичним дослідженням підроблених паспортів, зокрема, вони мають бути науково обґрунтованими, формуватися на основі отриманих практичних

результатів, логічно завершувати дослідження та бути точними і однозначними.

12. Надані пропозиції з експертної профілактики злочинів, пов'язаних із використанням підроблених паспортів, зокрема, такі: покращення якості спеціальних засобів захисту паспортів від підроблення; усунення визначених недоліків нормативно-правового урегулювання; здійснення суворого контролю за паспортами на стадіях виготовлення, оформлення, видачі, зберігання, знищення та внесення змін при його експлуатації; встановлення кримінальної відповідальності за придбання бланків паспортів; надання інформації щодо проведення якісного огляду паспортів особами, які не володіють спеціальними знаннями, а також забезпечення їх науково-технічним обладнанням; обмеження доступу до джерел, що роз'яснюють засоби захисту паспортів та інших документів суворого обліку тощо.

Визначені основні причини, що сприяють підробленню паспортів, зокрема: неналежна якість спеціальних засобів захисту, порушення правил оформлення, видачі, зберігання та знищення цих документів у паспортних підрозділах, відсутність відповідальності за придбання бланків паспортів. Запропоновано практичні рекомендації щодо їх усунення, визначено групи осіб, які найчастіше здійснюють підроблення паспортів.

ДОДАТКИ

Додаток А

Зведені дані опитування експертів МВС України щодо проблем криміналістичного дослідження підробленого паспорта громадян України (238 осіб)

1. Експертно-криміналістичний підрозділ:		
а) ДНДЕКЦ МВС України	7	2,9 %
б) НДЕКЦ при ГУ МВС України, УМВС України	153	64,3 %
в) відділ, відділення, групи міськрайлінорганів	78	32,8 %
2. Стаж експертної роботи в підрозділі:		
а) до 5-ти років	67	28,2 %
б) від 5 до 10 років	130	54,6 %
в) понад 10 років	41	17,2 %
3. Як часто на експертне дослідження надходить підроблений паспорт громадянина України (у відсотковому відношенні на рік)?		
а) 5 %	124	52,1 %
б) 10 – 15 %	98	41,2 %
в) 35 – 45 %	10	4,2 %
4. Чи вистачає Вам криміналістичної літератури при проведенні експертно-криміналістичного дослідження паспорта громадянина України?		
а) так	10	4,2 %
б) ні, відсутня окрема методика проведення дослідження	89	37,4 %
в) ні, відсутні роз'яснювальні матеріали щодо засобів захисту паспорта	127	53,4 %
г) ні, відсутні роз'яснювальні матеріали щодо способів підроблення паспортів	102	42,9 %
5. Які форми поповнення знань потрібні Вашому підрозділу?		
а) видання наукових, навчальних, методичних робіт	142	59,7 %
б) залучення наукових співробітників та викладачів до проведення занять щодо роз'яснення засобів захисту паспортів від підроблення	131	55,0 %
6. Чи є у Вашому підрозділі зразки справжнього паспорта громадянина України та колекція із підробленими?		
а) так	7	2,9 %

б) є лише зразки справжнього паспорта	129	54,2 %
в) є лише колекція із підробленими паспортами	36	15,1 %
г) немає	66	27,7 %
7. Чи є у Вашому підрозділі колекція справжніх відбитків печаток та штампів, які проставляються у паспортах громадян України, а також підписів осіб, які його заповнюють?		
а) так	0	0
б) є лише зразки печаток та штампів	0	0
в) є лише колекція із підписами	0	0
г) немає	238	100 %
8. З Вашого практичного досвіду, який найпоширеніший спосіб часткового підроблення паспорта громадянина України?		
а) підчистка	178	74,8 %
б) дописка	130	54,6 %
в) травлення	26	10,9 %
г) переклейка фотокартки	202	84,9 %
д) зміна друкованого або рукописного текстів	44	18,5 %
е) підроблення підписів	11	4,6 %
ж) заміна необхідних сторінок або їх частин	53	22,3 %
з) підроблення печаток та штампів	76	31,9 %
9. З Вашого практичного досвіду, який найпоширеніший спосіб повного підроблення паспорта громадянина України?		
а) малювання	4	1,7 %
б) за допомогою копіювально-розмножувальної техніки	142	59,7 %
в) за допомогою комп'ютерної техніки	168	70,6 %
в) за допомогою виготовлення саморобних кліше	60	25,2 %
г) використання поліграфічних технологій	109	45,8 %
д) інший	0	0
10. На Вашу думку, чи якісним спеціальним клеєм вклеюються фотокартки у паспорти?		
а) ні, бувають випадки легкого відокремлення фотокартки від бланку, хоча ознак переклейки не було виявлено	163	68,5 %
б) так, спеціальний клей має досить міцне щеплення з папером і фотокартка ніколи без явних ознак не відокремитися	75	31,5 %
11. Чи достатньо технічного обладнання у Вашому підрозділі для дослідження паспортів громадян України?		
а) так, підрозділ забезпечений сучасними технічними засобами дослідження	101	42,4 %

б) ні, є лише застаріле обладнання	137	57,6 %
12. Чи потрібна, на Вашу думку, окрема спеціальна методика дослідження підробленого паспорта громадянина України або інформаційний лист із роз'ясненням його засобів захисту?		
а) так, це значно полегшить виявлення підроблення	176	73,9 %
б) ні, достатньо загальних методик дослідження з технічної експертизи документів	62	26,1 %
13. Якщо так, то яку інформацію Ви б хотіли в ній віднайти?		
а) характеристики та роз'яснення засобів захисту	125	89,2 %
б) характеристики та роз'яснення способів підроблення паспорта	54	38,6 %
в) хід проведення дослідження та нові методи виявлення ознак підроблення	87	62,1 %
14. Як на Вашу думку, чи надійно захищений паспорт громадянина України від підроблення?		
а) так	104	43,7 %
б) ні, потрібно удосконалити або радикально змінити	134	56,3 %
15. Якщо ні, то які б засоби захисту Ви додали?		
а) відбиток пальця руки володільця паспорта	94	70,1 %
б) голографічні зображення	56	41,8 %
в) цифрове зображення фотокартки заламіноване плівкою	67	50,0 %
г) посилити ультрафіолетовий захист	24	17,9 %
д) створити паспорт у вигляді пластикової картки із зашифрованими даними	105	78,4 %
16. На Вашу думку, які основні недоліки призначення та проведення техніко-криміналістичної експертизи підроблених паспортів?		
а) невірним формулюванням запитань	82	34,5 %
б) надання непридатних для дослідження об'єктів	44	18,5 %
в) відсутністю необхідної криміналістичної літератури та окремої методики дослідження	106	44,5 %
г) неналежне забезпечення технічним оснащенням	95	39,9 %
17. На Вашу думку, на якому етапі слід здійснювати контроль з метою зменшення злочинів, пов'язаних із виготовленням підроблених паспортів громадян України?		
а) чітко законодавчо урегулювати вимоги щодо обігу паспортів	64	26,9 %
б) під час виготовлення бланків та передачі їх у		

підрозділи паспортних столів	85	35,7 %
в) під час оформлення, видачі, обміну, зберігання та знищення паспортів	137	57,6 %
г) під час експлуатації паспорта (внесення відомостей про дітей, прописки/виписки, укладення шлюбу, приватизацію житла тощо)	128	53,8 %

Додаток Б

Зведені дані опитування слідчих правоохоронних органів щодо проблем виявлення підробленого паспорта громадян України (174 особи)

1. Слідчий апарат:		
а) ОВС	128	73,6 %
б) прокуратури	46	26,4 %
2. Стаж практичної роботи в підрозділі:		
а) до 5-ти років	62	35,6 %
б) від 5 до 10 років	78	44,8 %
в) понад 10 років	34	19,5 %
3. З Вашого практичного досвіду, як часто трапляється підроблений паспорт громадянина України при перевірці документів у громадян?		
а) часто	48	27,6 %
б) рідко	87	5,0 %
в) не зустрічається	39	22,4 %
4. Чи викликають у Вас труднощі виявлення підроблених паспортів громадянина України під час перевірки документів у громадян?		
а) так, через відсутність довідкової літератури з правилами та прийомами проведення огляду	86	49,4 %
б) так, через відсутність відповідних знань	57	32,8 %
в) ні	31	17,8 %
5. Чи достатньо у Ваших підрозділах довідкової літератури щодо формулювання питань експерту з криміналістичного дослідження документів (паспортів)?		
а) так	9	5,2 %
б) ні, вона взагалі відсутня	165	94,8 %
6. Якщо ні, то які форми поповнення знань необхідні?		
а) видання наукових, навчальних, методичних робіт, ілюстрованих брошур	134	70,0 %
б) проведення службових занять щодо виявлення підроблених паспортів із використанням відеоматеріалу	97	55,7 %
7. Як часто Ви змушені звертатися по допомогу до експертів щоб розпізнати підроблення в паспорті громадянина України?		
а) майже завжди	146	83,9 %
б) рідко	28	16,1 %

8. Чи достатньо інструктивних матеріалів при визначенні кола питань для проведення технічної експертизи паспорта?		
а) так, у повній мірі	48	27,6 %
б) є деяка література, але її не достатньо	91	52,3 %
в) ні, вони зовсім відсутні	35	20,1 %
9. Чи потрібно, на Вашу думку, забезпечити практичні підрозділи методичними рекомендаціями з правил огляду та характеристикою засобі захисту паспорта громадянина України?		
а) так, це полегшить виявлення ознак підроблення	163	93,7 %
б) ні	11	6,3 %
10. Якщо так, то яку інформацію Ви б хотіли в ній віднайти?		
а) характеристику та роз'яснення засобів захисту	39	22,4 %
б) характеристику та роз'яснення способів підроблення паспорта	27	15,5 %
в) хід проведення перевірки документа та нові методи виявлення ознак підроблення	130	74,7 %
11. З Вашого практичного досвіду, частіше підроблений паспорт громадянина України виступає як:		
а) самостійний вид злочину	18	10,3 %
б) злочин, що приховує (породжує) інші злочини	156	89,7 %
12. Як часто при вчиненні злочинів використовується підроблений паспорт громадянина України (у відсотковому відношенні на рік)?		
а) 5 %	103	59,2 %
б) 10 – 15 %	57	32,8 %
в) 35 – 45 %	14	8,0 %
13. Чи траплялися випадки притягнення до відповідальності володільця паспорта за самовільне вклеювання фотокартки внаслідок її відокремлення при експлуатації документа?		
а) іноді	84	48,3 %
б) часто	23	13,2 %
в) ні	67	38,5 %
14. З Вашого практичного досвіду, що частіше піддається підробленню в паспорті громадянина України?		
а) весь паспорт	7	4,0 %
б) його реквізити	170	97,7 %
15. Які фактори, на Вашу думку, сприятимуть зниженню кількості злочинів пов'язаних з		

підробленням паспорта громадянина України?		
а) вдосконалення законодавства та суворого контролю за виготовленням бланків паспортів, їх оформленням, видачею та обміном	87	5,0 %
б) створення нового паспорта із більш надійними засобами захисту від підроблення	132	75,9 %
в) встановити більш суворе покарання за такі злочини	24	13,8 %
16. Як на Вашу думку, щоб збільшити ефективність виявлення підроблених паспортів працівниками міліції та посадовими особами необхідно:		
а) проводити роз'яснювальну роботу з приводу способів і ознак підроблення паспорта	46	26,4 %
б) забезпечити інструктивними матеріалами з правил проведення огляду та характеристикою засобів захисту й способів підроблення	122	70,1%
в) забезпечити працівників міліції та посадових осіб належним технічним обладнанням, яке надасть змогу виявити ознаки підроблення	158	90,8 %
17. На Вашу думку, фактичні дані, отримані у результаті дослідження підробленого паспорта, є підставою для порушення кримінальної справи, а також сприяють швидкому й ефективному розкриттю та розслідуванню злочину.		
а) так, це вирішує подальший хід розслідування справи та розкриття злочину	165	94,8 %
б) ні, висновок не має значення для розслідування та розкриття злочинів	9	5,2 %
18. Чи доводилося Вам призначати додаткову чи повторну експертизу підробленого паспорта громадянина України у зв'язку із неповним, необґрунтованим та недостовірним висновком?		
а) так	10	5,7 %
б) іноді	29	16,7 %
в) ні	135	77,6 %

Аналітична довідка щодо результатів анкетування працівників правоохоронних органів

З метою вивчення питань криміналістичного дослідження підробленого паспорта громадянина України було проведено анкетування 238 експертів МВС України та 174 слідчих правоохоронних органів у десяти областях України та місті Києві (Вінницька, Донецька, Житомирська, Київська, Кіровоградська, Львівська, Миколаївська, Тернопільська, Хмельницька та Чернігівська) у період з 11.02.2008 р. по 04.11.2009 р. на базі регіональних відділень ННІЗД КНУВС, а також у районних та обласних управліннях МВС України.

Кожному з респондентів було запропоновано надати відповідь на два блоки запитань (17 та 18). При цьому, питання були поділені на дві групи. До першої групи увійшли питання загального значення (стать, вік, стаж роботи за спеціальністю). Друга група питань присвячена з'ясуванню ставлення респондентів до проблемних питань криміналістичного дослідження підробленого паспорта громадянина України, призначення судової експертизи такого документа та шляхів удосконалення цих питань.

У результаті аналізу відповідей, що були отримані на питання першого блоку, з'ясовано:

1) анкетування експертів – переважна більшість респондентів (64,3 %) працюють у експертних підрозділах НДЕКЦ УМВС України, 32,8% – у відділах, відділеннях, групах міськрайлінорганів, 2,9% – у ДНДЕКЦ МВС України. Стаж практичної роботи за даним видом дослідження у 54,6% опитаних респондентів становив від 5 до 10 років, 17,2% – працівники, які відпрацювали понад 10 р.;

2) анкетування слідчих – переважна більшість респондентів (73,6 %) працюють у слідчих підрозділах ОВС України, 26,4% – слідчих підрозділах прокуратури. Стаж практичної роботи у 44,8% опитаних респондентів становив від 5 до 10 років, 19,5% – працівники, які відпрацювали понад 10 р.

Підсумки аналізу відповідей на запитання другого блоку показують наступне:

1) анкетування експертів – основними причинами, що утруднюють проведення експертно-криміналістичного дослідження паспорта громадянина України є те, що у практичних підрозділах відсутні: роз'яснювальні матеріали щодо засобів захисту паспорта (53,4 %), а однією із форм поповнення таких знань у підрозділі є видання наукових, навчальних, методичних робіт (59,7 %); окрема методика проведення дослідження (37,4 %); колекції підроблених паспортів (54,2 %); колекції справжніх відбитків печаток та штампів, які проставляються у паспортах, а також підписів осіб, які його заповнюють (100 %); сучасне технічне обладнання для дослідження паспортів (57,6 %).

Основними недоліками призначення та проведення техніко-криміналістичної експертизи підробленого паспорта є відсутність необхідної криміналістичної літератури і окремої методики дослідження (44,5 %) та невірне формулювання питань експерту (34,5 %).

2) анкетування слідчих – основною причиною, що викликає труднощі з виявлення підроблених паспортів під час перевірки документів у громадян є відсутність літератури з правилами та прийомами проведення огляду (49,4 %) та відповідних знань (32,8 %), а однією із форм поповнення таких знань у підрозділі є видання наукових, навчальних, методичних робіт, ілюстрованих брошур (70,0 %).

Збільшення ефективності виявлення підроблених паспортів працівниками міліції та посадовими особами потребує забезпечення їх наступним: інструктивними матеріалами з правил проведення огляду паспорта та характеристикою засобів захисту й способів його підроблення (70,1%); належним технічним обладнанням, що надасть змогу виявити ознаки підроблення (90,8 %).

Проблематичним є постановка та формулювання питань експерту з техніко-криміналістичного дослідження паспорта, оскільки у підрозділах відсутня довідкова література (94,8 %).

Отже, на підставі результатів анкетування працівників правоохоронних органів, можна зробити такі висновки:

- обґрунтовано необхідність у створенні окремої методики дослідження паспорта громадянина України (це підтримують 73,9 % з усіх респондентів);
- необхідно забезпечити експертні підрозділи довідковими матеріалами щодо засобів захисту паспорта від підроблення, сучасним науково-технічними обладнанням, а також створити колекції з підробленими паспортами та колекцію справжніх відбитків печаток та штампів, що проставляються у паспортах, а також підписів осіб, які його заповнюють;
- необхідно забезпечити слідчі підрозділи довідковою літературою щодо формулювання питань експерту, а також інструктивними матеріалами з правил проведення огляду паспорта та належним технічним обладнанням, що надасть змогу виявити ознаки підроблення в паспортах.

Додаток В

Витяг із статистичних звітів Державного науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України за 2006-2009 рр. з питань криміналістичного дослідження документів

Таблиця 3.1

Рік	Підробка документів, печаток та штампів, бланків, їх збут, використання:					
	зареєстровано		розкрито		розкрито за участі експертів	
2007	16.986		13.937		570	
2008	19.022		15.371		555	
2009	17.883		14.989		597	
	Розкрито злочинів за результатами:					
	експертизи документів		використання криміналістичних обліків експертно-криміналістичних підрозділів ОВС		використання криміналістичних обліків підроблених документів, які виготовлені із застосуванням засобів поліграфії	
2006	—		116.072		—	
2007	10.096		117.183		1.335	
2008	10.463		113.753		960	
2009	8.682		98.552		1.256	
	Виконано експертиз та досліджень:					
	ТКДД		матеріалів документів		документів, що посвідчують особу	
	експертиз	досліджень	експертиз	досліджень	експертиз	досліджень
2007	9.454	30.606	31	25	—	—
2008	9.455	23.169	19	10	—	—
2009	9.166	17.289	—	—	1.967	2.168
	Поміщено об'єктів до колекцій:					
	документів суворого обліку та звітності		зразки бланків документів, цінних паперів			
2006	75		3.795			
2007	152		1.672			

Захисні волокна	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Орнамент				+	+		+		
Сконструйований фон	+	+		+	+	+	+	+	+
Водяний знак	+	+		+	+	+	+		
Мікродрук	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Машино зчитувальна зона		+		+	+			+	+
Ламінування плівкою		+		+	+	+	+		+
Голограма				+				+	+
Розетки		+			+		+		
Мультиплекс (прихов. зображ.)	+	+		+	+				
Кіп ефект				+	+				
УФ захист	+	+		+	+	+	+		
АВ фарба				+	+				
Кріплення сторінок ниткою	+	+		+	+	+	+		+
Особливості		кодована решітка під номером сторінки	мікротекст у буквах “ паспорт” , зображення вишивок геральдики та герба регіону	кодовані зображення колонцифр	кодовані зображення колонцифр	серія, номер нанесені високим друком		серія, номер нанесені високим друком	

Додаток Ж

Технічний опис паспорта громадянина України

Рис. Ж.1. Зображення обкладинки паспорта

Рис. Ж.2. Зображення внутрішнього боку обкладинки паспорта

Рис. Ж.3. Зображення внутрішнього боку обкладинки паспорта

Рис. Ж.4. Зображення зразка першої сторінки паспорта

Рис. Ж.5. Зображення першої сторінки паспорта заповненої на друкувальному пристрої

Рис. Ж.6. Зображення першої сторінки паспорта заповненої від руки

Рис. Ж.7. - Ж.8. Зображення прізвища власника паспорта, яке вноситься перед вклеюванням фотокартки (“Кравченко”).

Рис. Ж.9. Зображення зразка другої сторінки паспорта

Рис. Ж.10. Зображення другої сторінки паспорта заповненої на друкувальному пристрої

Рис. Ж.11. Зображення другої сторінки паспорта заповненої від руки

Рис. Ж.12. Зображення зразка третьої сторінки паспорта

Рис. Ж.13. Зображення третьої сторінки паспорта

Рис. Ж.14. Збільшене зображення відбитку рельєфної печатки

Рис. Ж.15. Зображення зразка четвертої сторінки паспорта

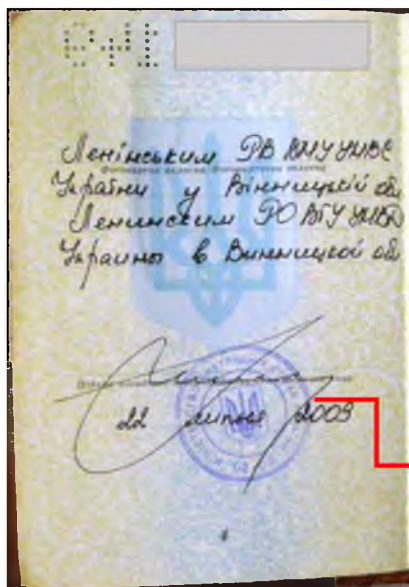

Рис. Ж.16. Зображення четвертої сторінки паспорта заповненої від руки

Рис. Ж.17. Збільшене зображення відбитку мастичної печатки

Рис. Ж.18. Зображення зразка п'ятої сторінки паспорта

Рис. Ж.19. Зображення п'ятої сторінки паспорта

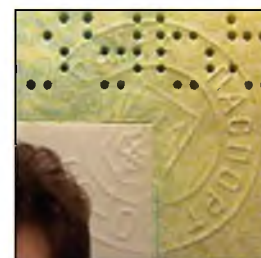

Рис. Ж.20. Збільшене зображення відбитку рельєфної печатки

Рис. Ж.21. Зображення зразка шостої сторінки паспорта

Рис. Ж.22. Зображення шостої сторінки паспорта заповненої від руки

Рис. Ж.23. Збільшене зображення відбитку мастичної печатки

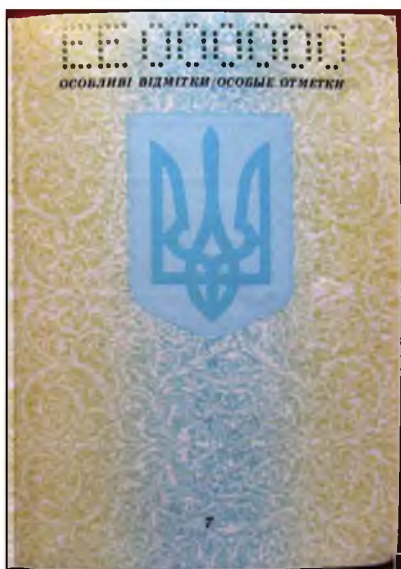

Рис. Ж.24. Зображення зразка сьомої сторінки паспорта

Рис. Ж.25. Зображення відбитку штапу про безоплатну приватизацію житла

Рис. Ж.26. Зображення відбитку штапу про групу крові та резус фактор

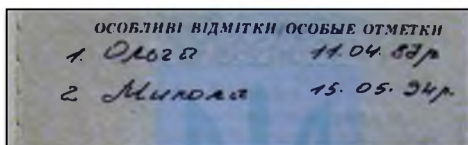

Рис. Ж.27. Зображення записів про наявність дітей

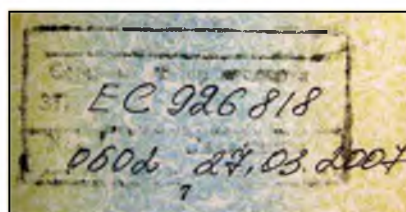

Рис. Ж.28. Зображення відбитку штапу про наявність закордонного паспорта

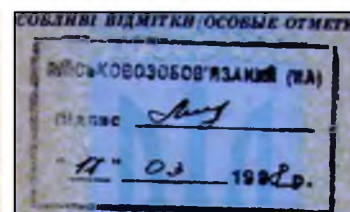

Рис. Ж.29. Зображення відбитку штапу про військовий обов'язок

Рис.Ж.30. Зображення дев'ятої сторінки паспорта

Рис.Ж.31. Збільшене зображення штампу на право безоплатної приватизації житла

Рис.Ж.32-Ж.33. Збільшені зображення виправлених цифрових записів

Рис. Ж.34. Зображення зразка десятої сторінки паспорта

Рис. Ж.35. Зображення відбитку штампу про реєстрацію шлюбу

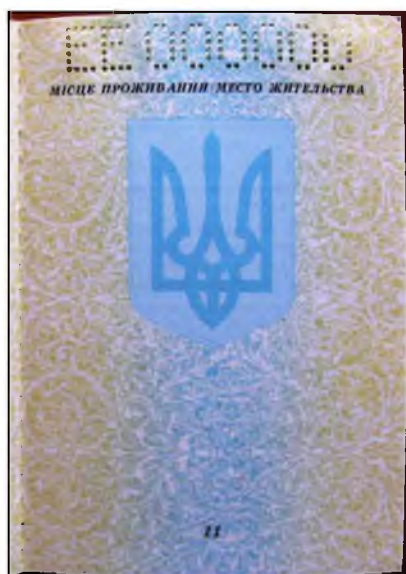

Рис. Ж.36. Зображення зразка одинадцятої сторінки паспорта

Рис. Ж.37. Зображення відбитку штампу про реєстрацію місця проживання

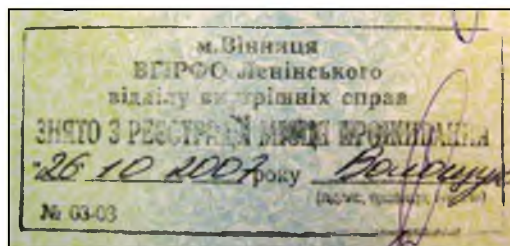

Рис. Ж.38. Зображення відбитку штампу про зняття з реєстрації місця проживання

Додаток 3

Спеціальні засоби захисту паспорта громадян України від підроблення

Рис. 3.1. Зображення обкладинки паспорта із розмірними характеристиками

Рис. 3.2. Збільшене зображення фрагменту обкладинки паспорта, виконане тисненням під шкіру

Рис. 3.3. Зображення внутрішнього боку обкладинки паспорта

Рис. 3.4. Зображення фрагменту державного прапора, виконане плоским растровим офсетним друком

Рис. 3.5. Приховане зображення Малого герба України

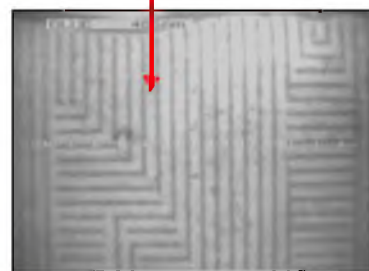

Рис. 3.6. Фрагмент прихованого зображення Малого герба України

Рис. 3.7. Зображення фрагменту захисної сітки, виконане ірисовим розклатом

Рис. 3.8. Збільшене зображення фрагменту малюнку захисної сітки

Рис. 3.9. Збільшене зображення фрагменту фонові сітки

Рис. 3.10. Зображення дванадцятої сторінки паспорта

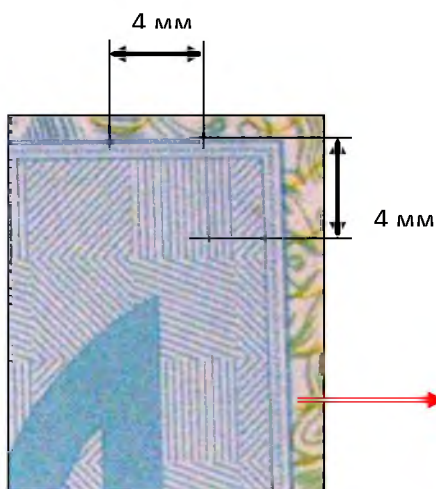

Рис. 3.11. Збільшене зображення фрагменту сконструйованого фону

Рис. 3.12. Збільшене зображення фрагменту мікродруку "Україна"

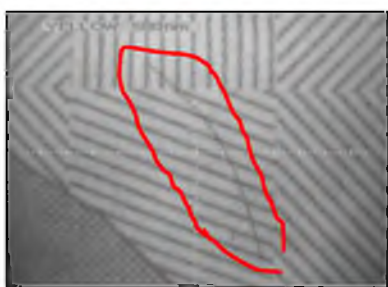

Рис. 3.13. Збільшене зображення захисних волокон, видимих під дією жовтого світлофільтра

Рис. 3.14. Зображення фрагменту водяного знаку

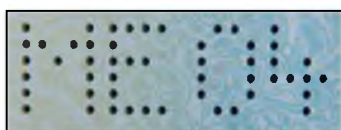

Рис. 3.15. Зображення фрагменту перфорування серійного номеру

Рис. 3.16. Зображення фрагменту перфорування серійного номеру на просвіт

Рис. 3.17. Зображення прихованої нумерації сторінок, видимі під дією ультра фіолетових (УФ) променів

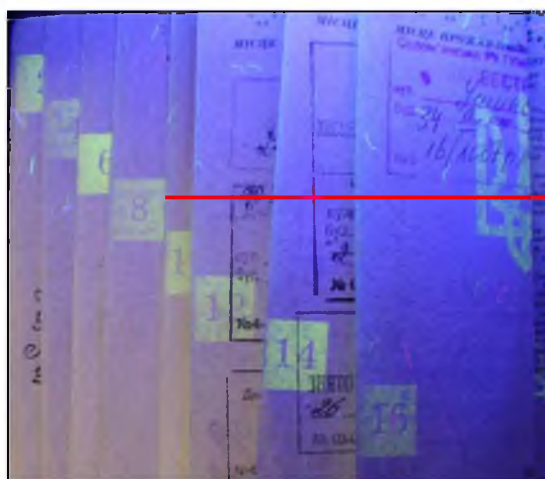

Рис. 3.18. Зображення прихованої нумерації сторінок паспорта

Рис. 3.19. Збільшене зображення номеру восьмої сторінки

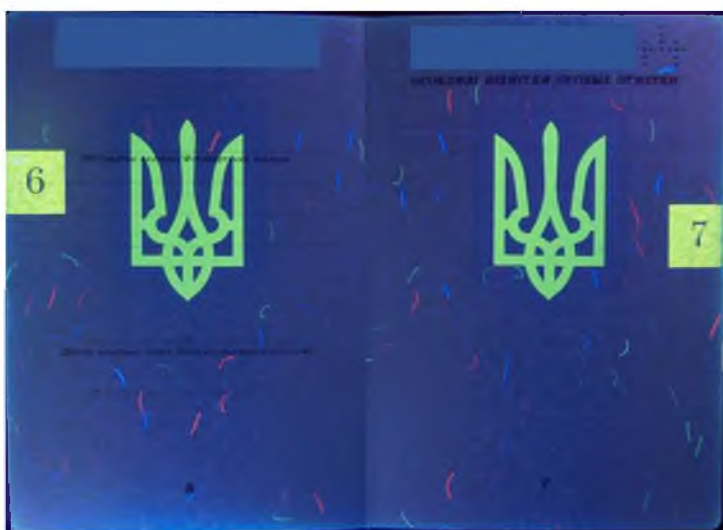

Рис. 3.20 - 3.21. Зображення захисних елементів паспорта, видимих під дією УФ променів

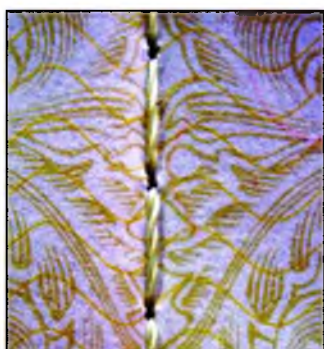

Рис. 3.22. Зображення фрагменту паспорта у місці прошиття аркушів

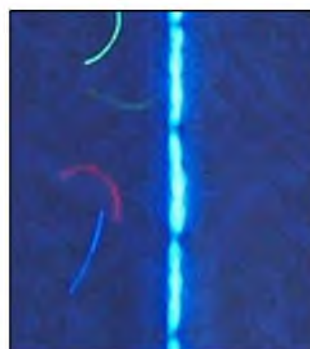

Рис. 3.23. Зображення фрагменту ниток кріплення сторінок паспорта під дією УФ променів

Рис. 3.24. Зображення першої сторінки паспорта, що надійшов на дослідження

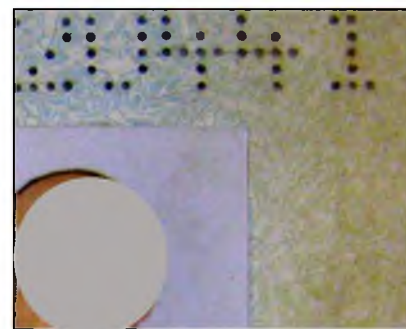

Рис. 3.25. Збільшене зображення місця, де має бути рельєфний відбиток печатки

Рис. 3.26. Зображення фотокартки з частиною відбитку рельєфної печатки, який вирівнявся у процесі експлуатації паспорта

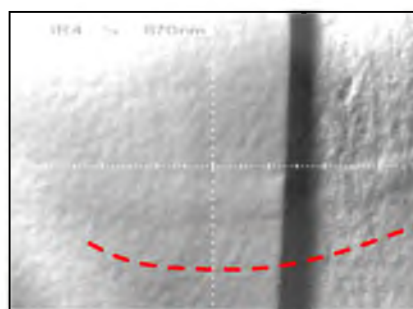

Рис. 3.27. Зображення фрагменту відбитку рельєфної печатки

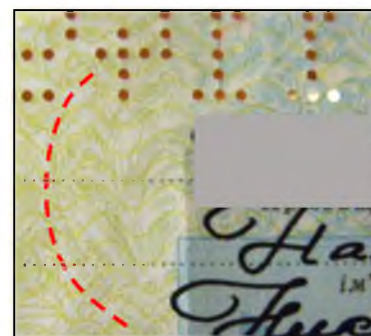

Рис. 3.28. Зображення другої сторінки паспорта з частиною відбитку рельєфної печатки

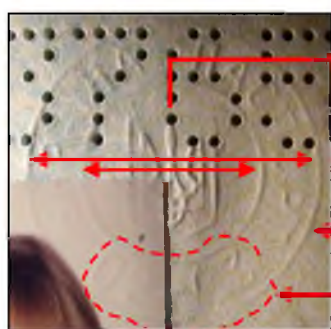

Рис. 3.29. Зображення відбитку рельєфної печатки на фотокартці власника паспорта

Рис. 3.30. Зображення відбитку мастичної печатки на другій сторінці паспорта

Рис. 3.29. - 3.30. Співпадаючі ознаки відбитку рельєфної печатки із відбитком мастичної:

- 1 – номер печаток;
- 2 – форма;
- 3 – розмір внутрішніх та зовнішніх рамок;
- 4 – зображення Малого герба України.

Додаток К

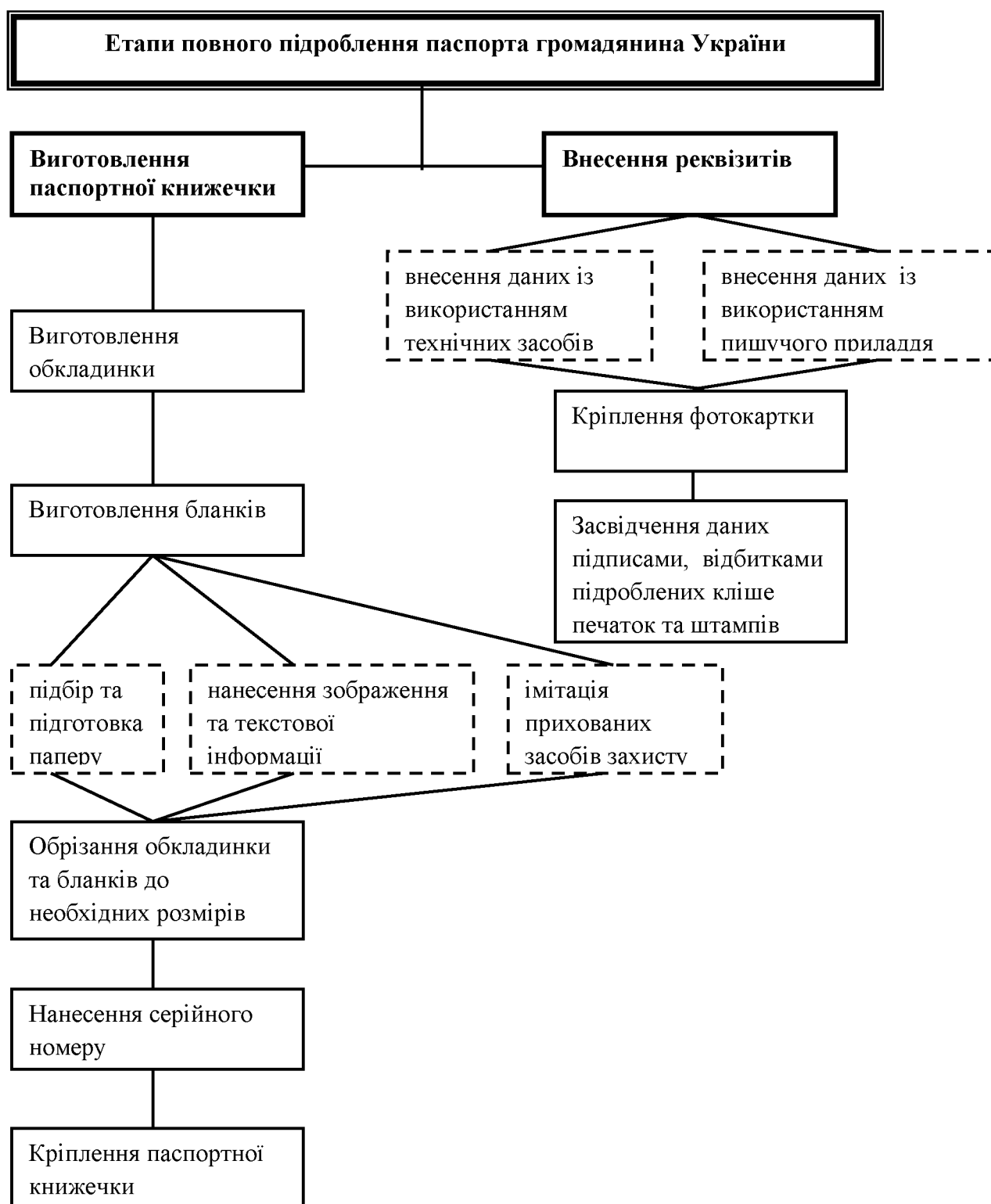

Рис. К.1. Етапи повного підроблення паспорта громадянина України

Додаток Л

Повне підроблення паспорта струменево-крапельним способом

Рис. Л.1. Зображення фрагменту обкладинки справжнього паспорта

Рис. Л.2. Зображення фрагменту обкладинки підробленого паспорта

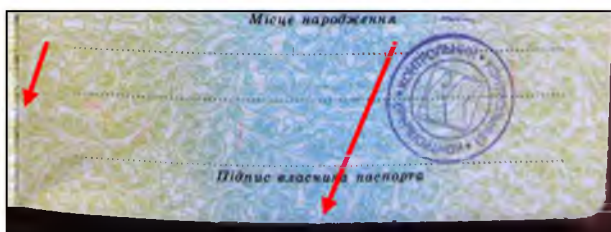

Рис. Л.3. Зображення фрагменту нижнього краю справжнього паспорта та місця кріплення аркушів

Рис. Л.4. Зображення фрагменту нижнього краю підробленого бланку паспорта та місця кріплення аркушів

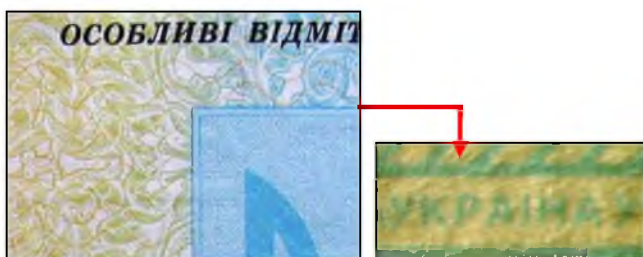

Рис. Л.5. Зображення фрагменту справжнього паспорта

Рис. Л.6. Зображення фрагменту мікротексту

Рис. Л.7. Зображення фрагменту бланку підробленого паспорта струминно-крапельним способом

Рис. Л.8. Зображення фрагменту мікротексту струминно-крапельного способу

Рис. Л.9. Зображення фрагменту справжнього паспорта у місці кріплення аркушів із позначенням довжини кроку стібків

Рис. Л.10. Зображення фрагменту підробленого паспорта у місці прошиття аркушів

Рис. Л.11. Зображення перфорування серійного номеру справжнього паспорта з лицевого боку аркуша

Рис. Л.12. Зображення перфорування серійного номеру підробленого паспорта з лицевого боку аркуша

Рис. Л.13. Зображення перфорування серійного номеру справжнього паспорта із зворотного боку аркуша

Рис. Л.14. Зображення перфорування серійного номеру підробленого паспорта із зворотного боку аркуша

Рис. Л.15. Зображення підробленого відбитку печатки

Рис. Л.16. Зображення фрагменту підробленого відбитку печатки (букви "ВН" зі слова "ВНУТРІШНІХ")

Додаток М

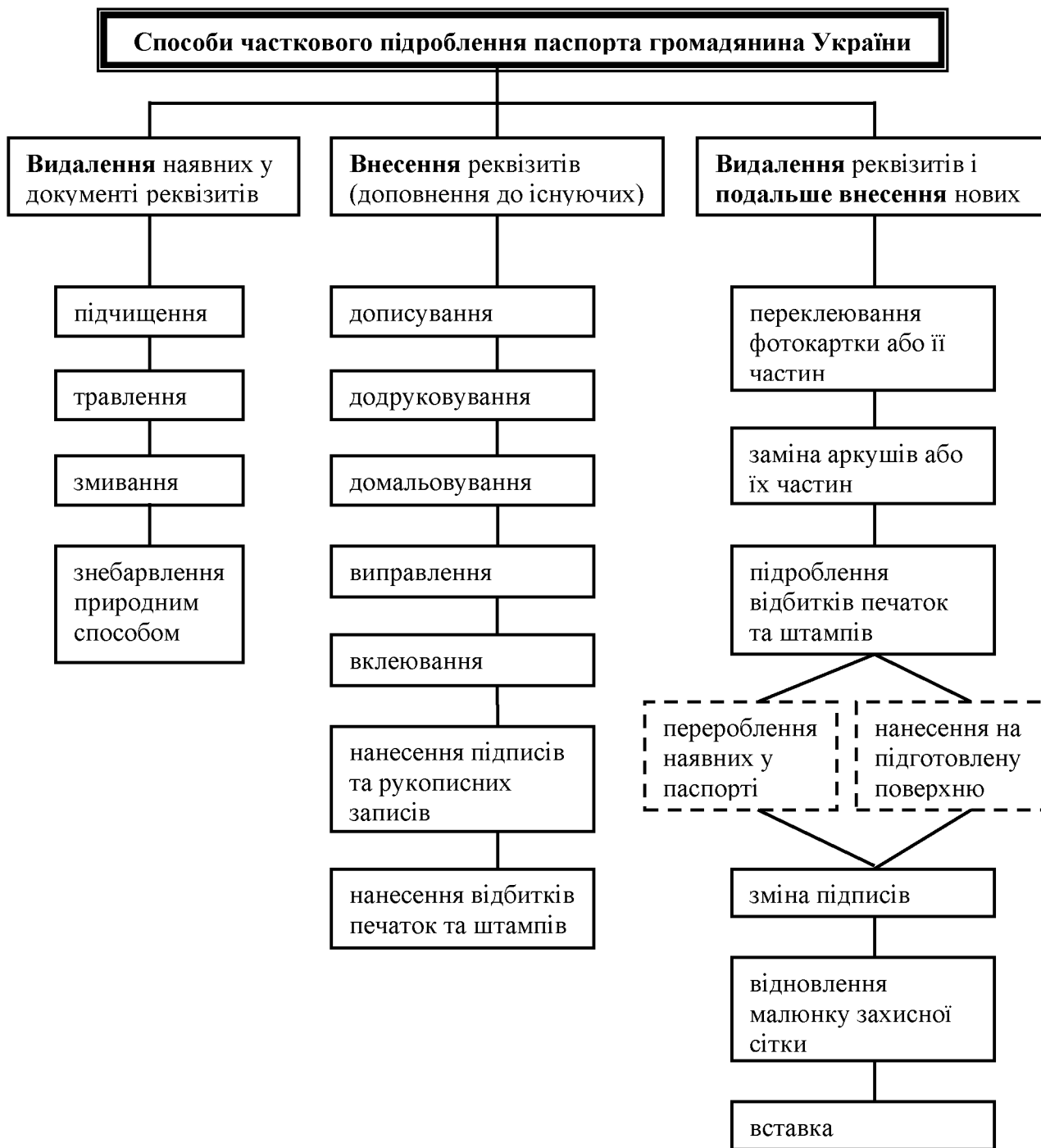

Рис. М.1. Способи часткового підроблення паспорта громадянина України

Додаток Н

Часткове підроблення паспорта

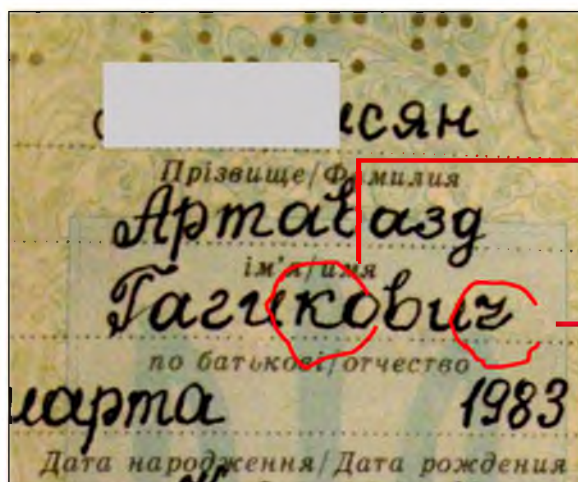

Рис. Н.1. Зображення фрагменту другої сторінки підробленого паспорта шляхом підчистки рукописних записів

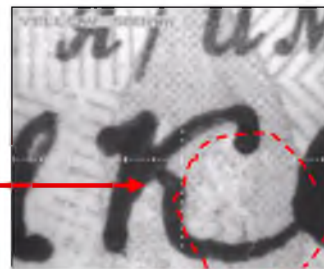

Рис. Н.2. Зображення місця підчистки у слові "Гагикович" біля букви "к"

Рис. Н.3. Зображення місця підчистки у слові "Гагикович" біля букви "ч"

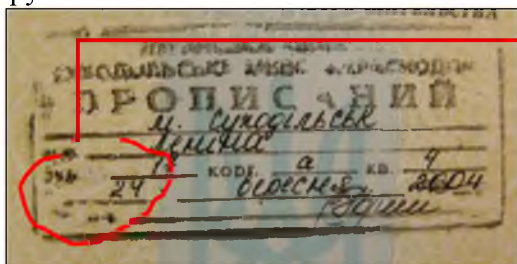

Рис. Н.4. Зображення відбитку штамп з рукописними записами на одинадцятій сторінці підробленого паспорта

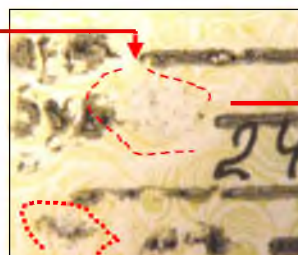

Рис. Н.5. Збільшене зображення фрагменту відбитку штамп з місцями підчистки

Рис. Н.6. Зображення місця підчистки в ультрачервоних променях

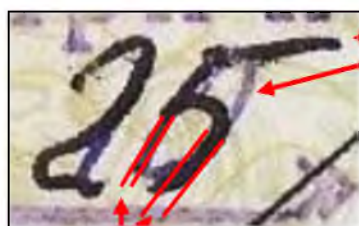

Рис. Н.7. Зображення цифрових записів у паспорті змінених шляхом виправлення початкового змісту "10"

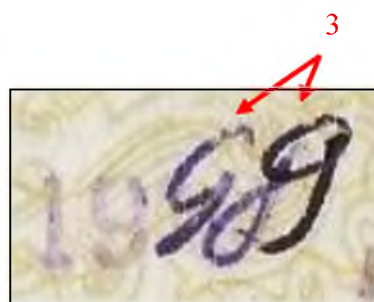

Рис. Н.8. Зображення цифрових записів у паспорті змінених шляхом виправлення початкового змісту "98"

Рис. Н.7-Н.8. Основні ознаки виправлення:

- 1 – різниця у кольорі барвників;
- 2 – різна ширина штрихів;
- 3 – неоднакова конфігурація однойменних букв.

Рис. Н.9. Зображення підробленого підпису в паспорті шляхом дорисовки та обведення початкового підпису

Рис. Н.10. Зображення фрагменту підробленого підпису в паспорті шляхом дорисовки

Рис. Н.11. Зображення фрагменту підробленого підпису в паспорті шляхом обведення початкового підпису

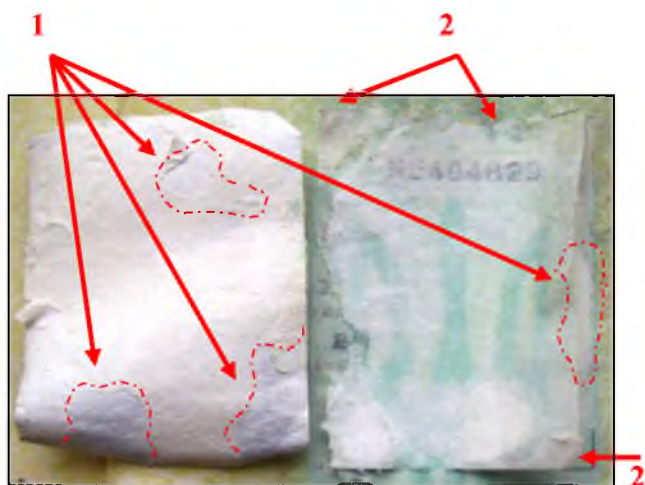

Рис. Н.12. Зображення фрагменту підробленого паспорта шляхом заміни фотокартки

Рис. Н.13. Теж саме, що на рис. Н.12.

Рис. Н.12. Ознаки переклеювання фотокартки:

- 1 – не співпадіння відокремлених частин захисної сітки бланку та на зворотній стороні самої фотокартки;
- 2 – залишки від підложки іншої фотографії.

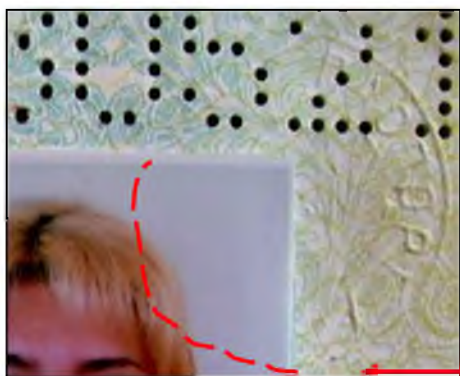

Рис. Н.14. Зображення фрагменту підробленого паспорта шляхом заміни фотокартки із позначенням відсутності частини рельєфного відбитку на фотокартці

Рис. Н.15. Теж саме, що на рис. Н.14.

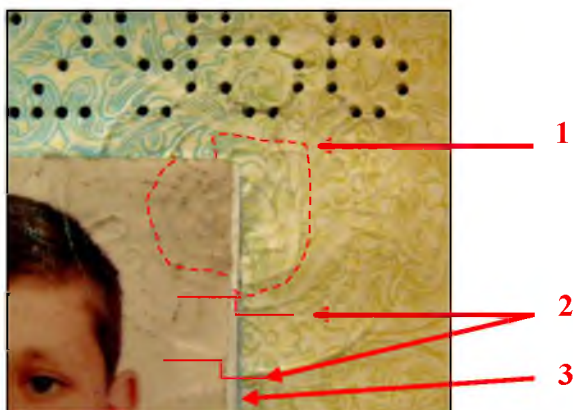

Рис. Н.16. Зображення фрагменту підробленого паспорта шляхом заміни фотокартки

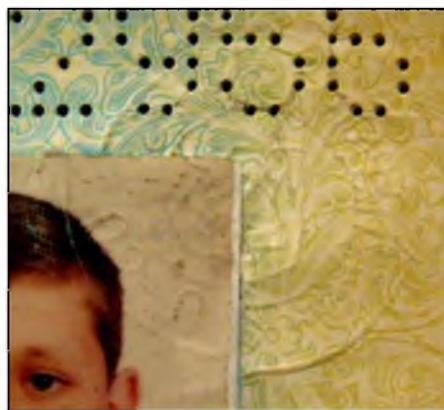

Рис. Н.17. Теж саме, що на рис. Н.16.

Рис. Н.18. Зображення фрагменту переклеєної фотокартки

Рис. Н.19. Зображення фрагменту підробленого паспорта шляхом заміни фотокартки

Рис. Н.20. Зображення фрагменту рельєфного відбитку печатки на фотокартці

Рис. Н.16-Н.20. Ознаки переклеювання фотокартки:

- 1 – різне розміщення частин тексту та зображення Малого герба України;
- 2 – неспівпадання окружностей рельєфної печатки;
- 3 – відсутність фрагменту бланку.

Рис. Н.21. Зображення фрагменту підробленого паспорта шляхом заміни фотокартки

Рис. Н.22. Теж саме, що на рис. Н.21 з частковим відокремленням фотокартки від бланку де відмічено ознаки малювання рельєфного відбитку

Рис. Н.23. Зображення саморобних кліше для нанесення рельєфного відбитку печатки з текстом “УКРАЇНА ПАСПОРТ 20-26”

Рис. Н.24. Зображення саморобних кліше, для нанесення рельєфного відбитку печатки з текстом “УКРАЇНА ПАСПОРТ 24-13”

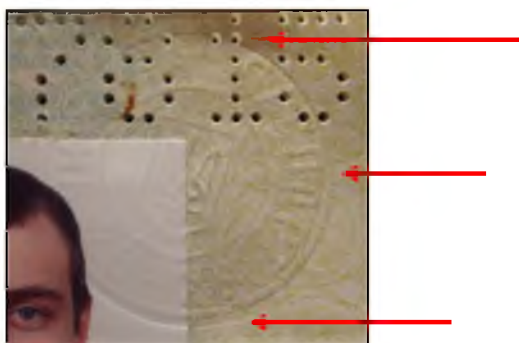

Рис. Н.25. Зображення підробленого рельєфного відбитку печатки з текстом “УКРАЇНА ПАСПОРТ 20-26”, з відміченими ознаками зайвого рельєфу

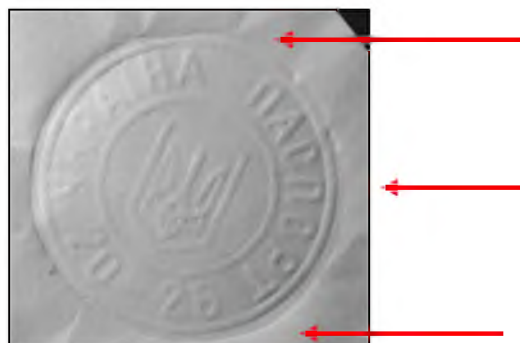

Рис. Н.26. Зображення експериментального відбитку саморобного кліше з текстом “УКРАЇНА ПАСПОРТ 20-26”, з відміченими ознаками зайвого рельєфу

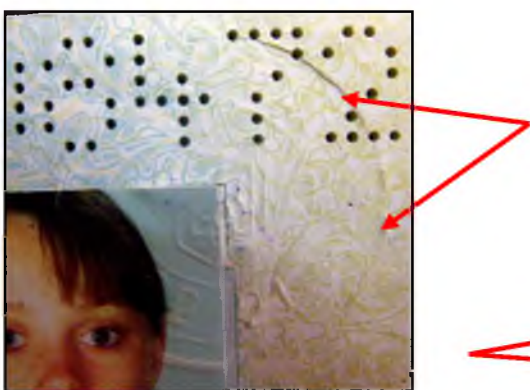

Рис. Н.27. Зображення підробленого рельєфного відбитку печатки гострим предметом з відміченими вдавненими слідами рельєфу та порізів

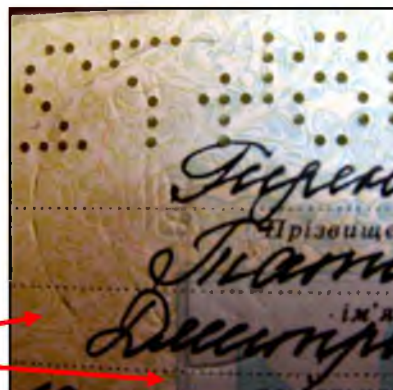

Рис. Н.28. Зображення підробленого рельєфного відбитку печатки на зворотній стороні аркуша з відміченими вдавненими слідами порізів від гострого приладдя

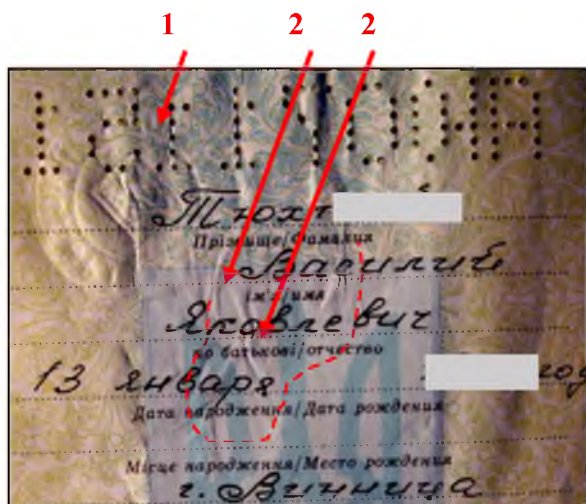

Рис. Н.29. Зображення підробленого рельєфного відбитку печатки на другій сторінці паспорта

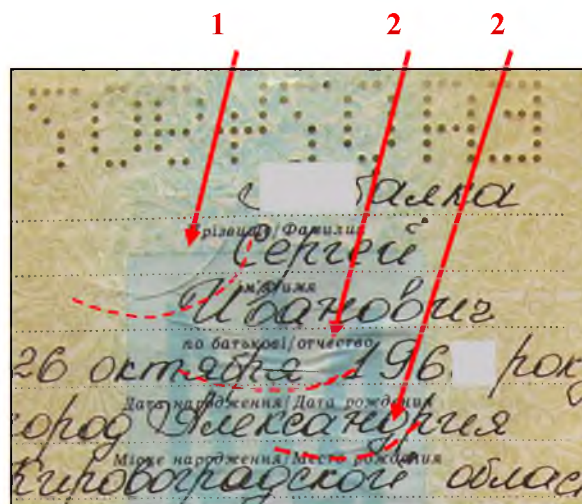

Рис. Н.30. Зображення підробленого рельєфного відбитку печатки на другій сторінці паспорта

Рис. Н.29-Н.30. Ознаки заміни фотокартки:

- 1 – вдавнені сліди та порізи від гострого приладдя при імітації рельєфного відбитку печатки;
- 2 – поморщення паперу в результаті переклеювання фотокартки.

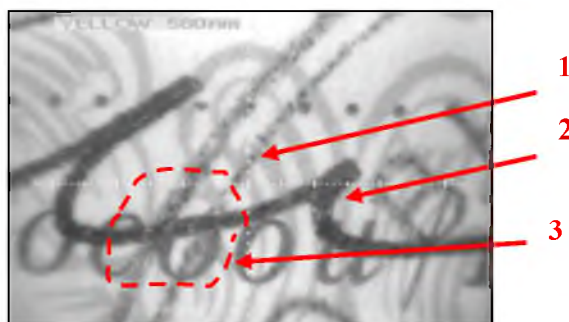

Рис. Н.31. Зображення штрихів, що перетинаються (підпису та відбитку печатки):
1 – фрагмент відбитку мастичної печатки;
2 – фрагмент підпису;
3 – місце перетину штрихів.

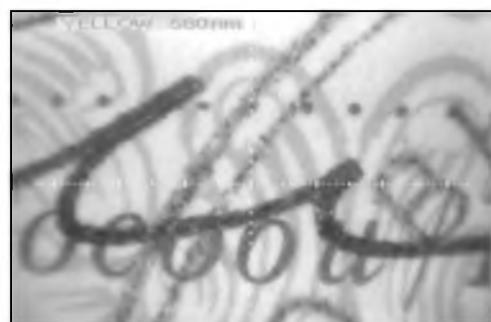

Рис. Н.32. Те ж саме, що на Рис. Н.31.

Рис. Н.33. Зображення металевої пластини до якої прикріплено саморобне кліше, для нанесення відбитків штампів у паспорти

Рис. Н.34. Зображення саморобного кліше, для нанесення відбитків штампів реєстрації/припинення шлюбу

Рис. Н.35. Зображення експериментального відбитку штапу, отриманого із саморобного кліше

Рис. Н.36. Теж саме, що на рис. Н.35

Рис. Н.35. Основні ознаки характерні саморобним кліше:

- 1 – неоднакова висота і ширина букв;
- 2 – нерівна лінія строки;
- 3 – різна будова і форма однойменних букв;
- 4 – різна товщина ліній;
- 5 – нерівномірні інтервали між буквами;
- 6 – нерівні краї рамок.

Рис. Н.37. Зображення підробленого відбитку штампу на право безоплатної приватизації житла у паспорті.

Рис. Н.37. Основні ознаки характерні саморобним кліше:

- 1 – неоднакова висота і ширина букв;
- 2 – нерівні краї рамок;
- 3 – різна будова і форма однойменних букв;
- 4 – нерівна лінія строки;
- 5 – нерівномірні інтервали між буквами;
- 6 – різна товщина ліній;
- 7 – невідповідність овалів та напівовалів букв стандартним шрифтам.

Додаток П

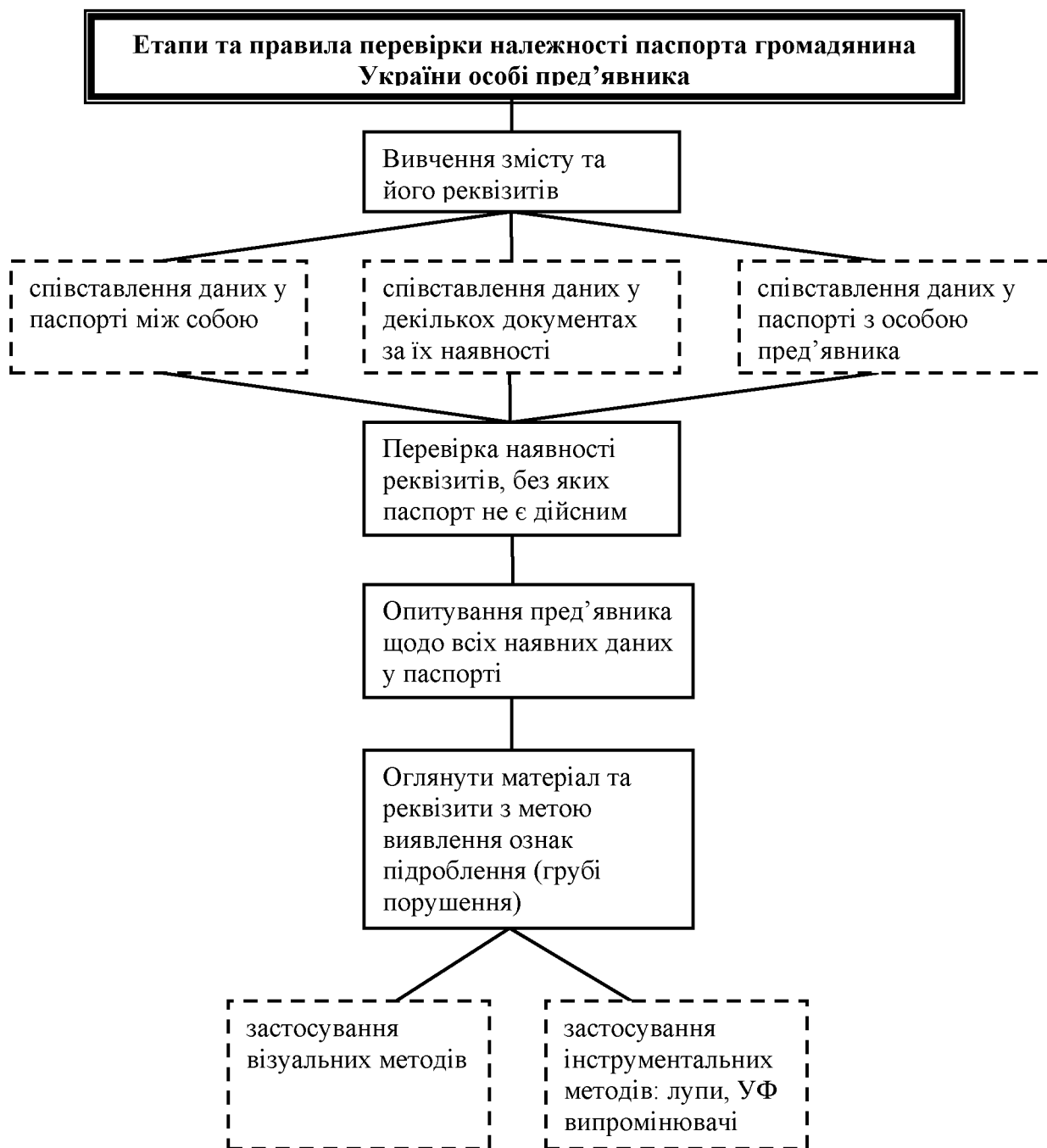

Рис. П.1. Етапи та правила перевірки належності паспорта громадянина України особі пред'явника

Додаток Р

Рис. Р.1. Фактори, які впливають на якість проведення огляду паспорта громадянина України слідчим

Додаток С

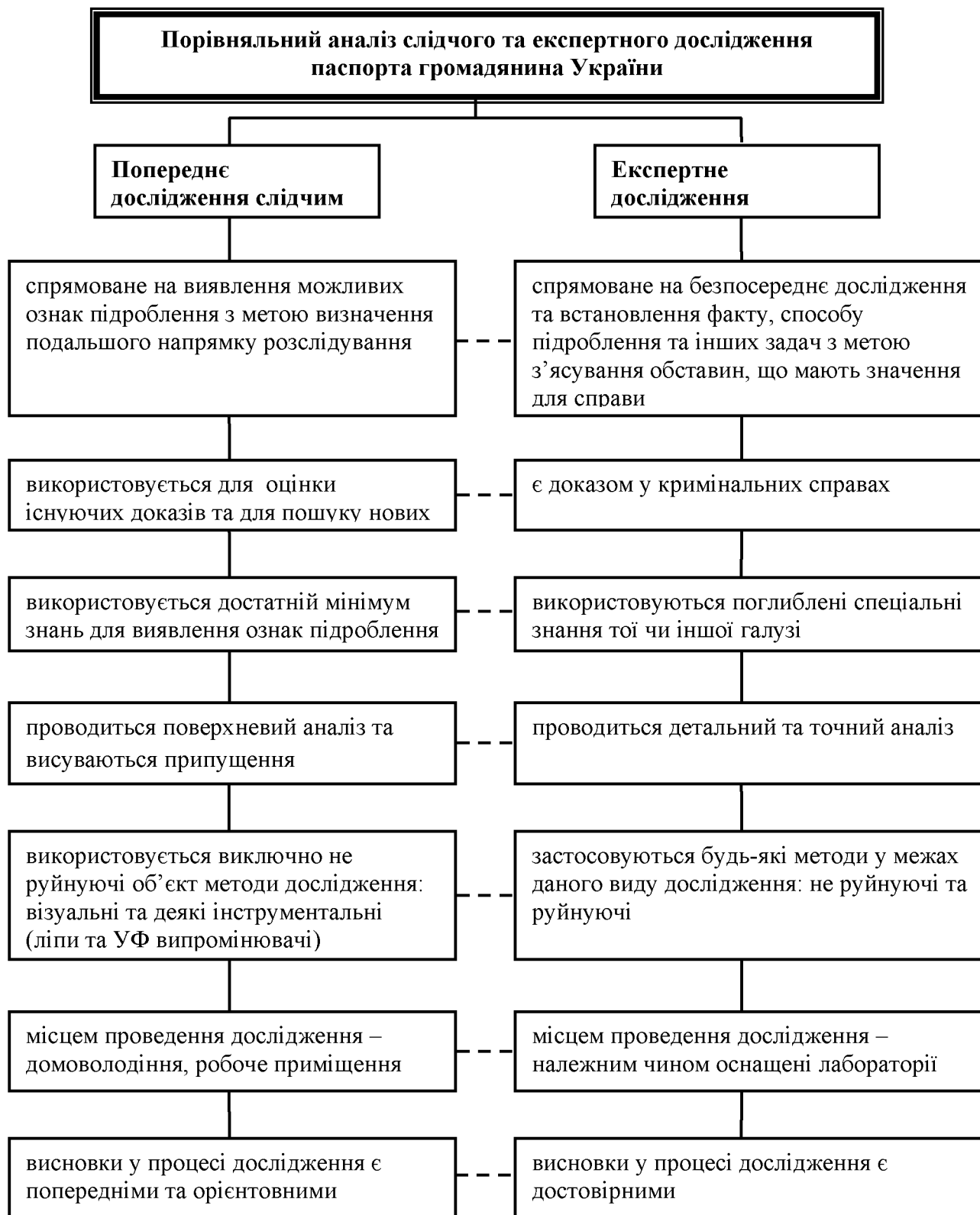

Рис. С.1. Порівняльний аналіз слідчого та експертного дослідження паспорта громадянина України

Додаток Т

Недоліки блінтового тиснення паспорта громадянина України

Рис. Т.1.

Рис. Т.3.

Рис. Т.5.

Рис. Т.7.

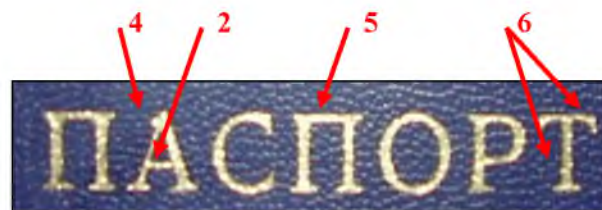

Рис. Т.2.

Рис. Т.4.

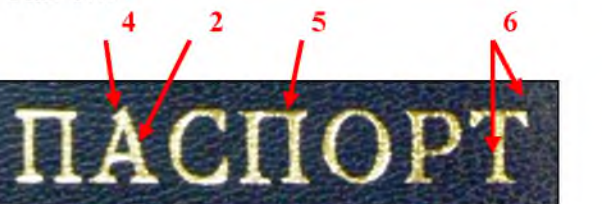

Рис. Т.6.

Рис. Т.8.

Рис. Т.1-Т.8. Зображення блінтового тиснення написів на обкладинках паспортів

Рис. Т.1-Т.8. Ознаки, що вказують на недоліки блінтового тиснення на обкладинках паспортів:

- 1 – в букві “І” різні по величині (діаметру) та формі надбуквенні елементи (крапки);
- 2 – у букві “А” різна товщина та нахил третього елемента;
- 3 – у букві “У” різна форма та величина заключної фрагменту другого елемента;
- 4 – у букві “А” різної форми засічка першого елемента;
- 5 – нерівні за товщиною штрихів букви “П”;
- 6 – різна товщина засічок та першого елемента букв “Т”.

Додаток У

Акт впровадження в експертну діяльність МВС України

ЗАТВЕРДЖУЮ

Начальник Державного науково-
дослідного експертно-криміналістичного
центру МВС України
генерал-лейтенант міліції

І.П. Красюк

17 червня 2009 року

АКТ

про впровадження у практичну діяльність результатів дисертаційного
дослідження ад'юнкта кафедри криміналістики Київського національного
університету внутрішніх справ Патік Лесі Леонідівни

м. Київ

Комісія у складі: першого заступника начальника Державного науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України полковника міліції Давидюка І.П., заступника начальника лабораторії криміналістичної експертизи ДНДЕКЦ МВС України полковника міліції Ковальова К.М., склали цей акт з приводу того, що результати дисертаційного дослідження ад'юнкта кафедри криміналістики Київського національного університету внутрішніх справ Патік Л.Л. за темою: "Криміналістичне дослідження підробленого паспорту громадянина України" застосовуються у практичній діяльності експертів-криміналістів з техніко-криміналістичного дослідження документів ДНДЕКЦ МВС України та в подальшому можуть бути використані при складанні методики дослідження документів, які мають спеціальні засоби захисту.

Перший заступник начальника
ДНДЕКЦ МВС України
полковник міліції

І.П. Давидюк

Заступник начальника лабораторії
криміналістичної експертизи
ДНДЕКЦ МВС України
полковник міліції

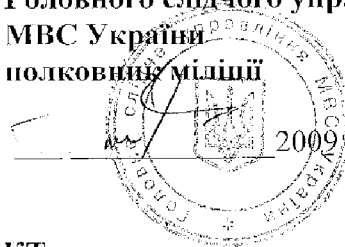
К.М. Ковальов

Додаток Ф

Акт впровадження в слідчу діяльність МВС України

ЗАТВЕРДЖУЮ

Перший заступник начальника
Головного слідчого управління
МВС України
полковник міліції

В.А. Ільчук

2009 року

АКТ

**впровадження в практичну діяльність слідчих підрозділів МВС України
результатів дисертаційного дослідження на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук ад'юнкта кафедри криміналістики КНУВС
Патик Лесі Леонідівни за темою: "Криміналістичне дослідження
підробленого паспорта громадянина України"**

Комісія у складі: голови - начальника управління методичної та організаційно-аналітичної роботи ГСУ МВС України полковника міліції Ростова І.О., заступника начальника управління - начальника відділу з розслідування злочинів, скоєних проти життя та здоров'я особи підполковника міліції Бівалькевича Б.В., склала цей акт про те, що матеріали дисертаційного дослідження на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук ад'юнкта кафедри криміналістики КНУВС Патик Л.Л. "Криміналістичне дослідження підробленого паспорта громадянина України" використані Головним слідчим управлінням МВС при підготовці нормативних документів та методичних рекомендацій для слідчих щодо розкриття і розслідування злочинів, пов'язаних із підробкою документів, а також інструкцій з удосконалення проведення огляду та попереднього дослідження документів, що посвідчують особу.

У дисертаційному дослідженні розкриваються актуальні питання щодо застосування прийомів та методів виявлення підроблених паспортів та їх попереднього дослідження слідчими.

Комісія вважає, що результати дисертаційного дослідження Патик Лесі Леонідівни "Криміналістичне дослідження підробленого паспорта громадянина України" можуть бути використані для вдосконалення практики розслідування злочинів, пов'язаних з підробкою документів.

Начальник управління методичної та
організаційно-аналітичної роботи ГСУ МВС України
полковник міліції

І.О. Ростов

Заступник начальника управління -
начальник 1-го відділу з розслідування злочинів,
скоєних проти життя та здоров'я особи
підполковник міліції

Б.В. Бівалькевич

Додаток Х

Акт впровадження у навчальний процес

ЗАТВЕРДЖУЮ

Перший проректор
з навчальної та методичної роботи
Київського національного
університету внутрішніх справ
професор

В.Д. Сушенко
2009 р.

АКТ

**впровадження наукових розробок дисертацій на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук ад'юнкта кафедри криміналістики
Патик Леся Леонідівни у навчальний процес
Київського національного університету внутрішніх справ**

Комісія у складі: начальника навчально-методичного центру Київського національного університету внутрішніх справ, кандидата філософських наук, полковника міліції Андрусів О.О., начальника кафедри криміналістики Київського національного університету внутрішніх справ, кандидата юридичних наук, професора, полковника міліції Весельського В.К., завідувача кафедри криміналістичних експертиз Навчально-наукового інституту підготовки слідчих і криміналістів Київського національного університету внутрішніх справ, кандидата юридичних наук, доцента Садченка О.О., начальника докторантури та ад'юнктури Київського національного університету внутрішніх справ, кандидата юридичних наук, майора міліції Сербина Р.А., складала цей акт про те, що результати дисертаційного дослідження ад'юнкта кафедри криміналістики Патик Л.Л. на тему: "Криміналістичне дослідження підробленого паспорта громадянина України" використовуються у навчальному процесі при підготовці та проведенні лекцій, семінарських і практичних занять зі слухачами, курсантами та студентами Київського національного університету внутрішніх справ у процесі викладання навчальної дисципліни "Криміналістика" та спецкурсу "Техніко-криміналістичне дослідження документів".

Результати наукового дослідження знайшли своє відображення в навчально-методичних матеріалах з криміналістики для слухачів і студентів, де в якості джерел рекомендовано такі публікації:

1. Литвинюк Л.Л. Засоби та способи захисту паспорта громадянина України від підробки / Леся Литвинюк // Підприємство, господарство і право. – № 8. – 2008. – С. 142-144.
2. Литвинюк Л.Л. Способи підробки паспорта громадянина України та особливості його криміналістичного дослідження / Леся Литвинюк // Митна справа. – № 3. – 2008. – С. 88-91.
3. Патик Л.Л. Особливості огляду паспорта громадянина України під час розслідування злочинів, учинених організованими злочинними угрупованнями//

Леся Патик // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). – 2008. – № 19. – С. 273-280.

4. Патик Л.Л. Історичні етапи розвитку та становлення системи паспортної реєстрації / Леся Патик // Економіка, фінанси і право. – 2009. – № 7. – С. 38-39.

5. Литвинюк Л.Л. Підроблений паспорт громадянина України як об'єкт техніко-криміналістичного дослідження документів / Леся Литвинюк // Кримінальний процес України в контексті європейських стандартів судочинства. Матеріали наук. – практ. конф. – Київ, 2008. – С. 85-87.

6. Литвинюк Л.Л. Виявлення ознак зміни початкового змісту в паспорті громадянина України / Леся Литвинюк // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка: Інформаційне забезпечення розкриття та розслідування злочинів. Спец. випуск № 5. У 3-х ч. – Ч. 2. – Луганськ. – 2008. – С. 102-107.

7. Литвинюк Л.Л. Особливості попереднього дослідження при огляді паспорта громадянина України / Леся Литвинюк // Проблеми правової реформи та розвитку громадянського суспільства в Україні: Матеріали Всеукр. наук. конф. – Львів. – 2008. – С. 137-140.

8. Патик Л.Л. Поляття та правове забезпечення судово-технічної експертизи документів (дослідження паспорта громадянина України) / Леся Патик // Засади кримінального судочинства та їх реалізація в законотворчій і правозастосовній діяльності: Тези доповідей та повідомлень науково-практичної конференції (Київ, 3 квітня 2009 року). Видання присвячене пам'яті професора А.Я. Дубинського. – К.: Атіка, 2009. – С. 694-697.

Члени комісії:

Начальник навчально-методичного центру
Київського національного університету внутрішніх справ
кандидат філософських наук
полковник міліції

О.О. Андрусів

Начальник кафедри криміналістики
Київського національного університету внутрішніх справ
кандидат юридичних наук, професор
полковник міліції

В.К. Весельський

Завідувач кафедри криміналістичних експертиз
Навчально-наукового інституту підготовки
слідчих і криміналістів
Київського національного університету внутрішніх справ
кандидат юридичних наук, доцент

О.О. Садченко

Начальник докторантури та ад'юнктури
Київського національного університету внутрішніх справ,
кандидат юридичних наук
майор міліції

Р.А. Сербин

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Энциклопедический словарь : в 82 т. / [издатели Ф. А. Брокгаузъ, И. А. Ефронъ]. – С.-Петербургъ: Типо-Литография И. А. Ефрона, Прачешный пер., № 6. – 1890–1904.
Т. XXII^A: “Оуэнь-Патентъ о поединкахъ” – 1897. – 963 с.
2. Рыбальченко Р. К. Паспортная система в СРСР / Рыбальченко Р. К. – К., 1977. – 39 с.
3. The Encyclopedia Americana: International edition : [in 30 v.]. – the United State of America: “Grolier Incorporated, 1996.
Volume 21 : “Oporto to Photoengraving”. – 1996. – 974 p.
4. The World Book Encyclopedia : [in 22 v.]. – the United State of America: “World Book” Reg. U.S. Pat. & T.M. Off. Marca Registrada, 1994.
Volume 15 : “P”. – 1994. – 922 p.
5. Галанза Н. П. История государства и права зарубежных стран / П. Н. Галанза, Б. С. Громакова. – Москва, 1980 г. – 550 с.
6. Юридична енциклопедія : в 6 т. / [голова ред. колегії Ю. С. Шемшученко та ін.]. – К. : Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 1998–2004.
Т. 4. – 2002. – 717 с.
7. Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран / [под ред. З. М. Черниловского]. – М.: Юрид. Лит., 1984. – 472 с.
8. Ваш второй паспорт : монография / [сост. А. Зимелев]. – М: Offshore Express Corporation, 1996. – 112 с.
9. Нестандартные паспорта [Электронный ресурс] // Второй паспорт : журнал. – ООО Издательский Дом “Деловые страницы”. – М., № 1. – 2002. – Режим доступа:
<http://www.citizenship.ru/index.php?art=160&no=7>

10. История органов внутренних дел дореволюционной России : учебное пособие / [под ред. доктора юр. наук, проф. Р. С. Мулукаева]. – М.: Типография академии МВД СССР, 1984. – 92 с.
11. Нарбутов Р. В. Особенности паспортной системы в Российской / Р. В. Нарбутов // Из опыта русской полиции (1802-1916 г.г.). По материалам ЦГАОР. – Спец. выпуск № 10. – М.: ГИЦ МВД СССР, 1991. – 10 с.
12. Энциклопедический словарь : в 82 т. / [издатели Ф. А. Брокгаузъ, И. А. Ефронъ]. – С.-Петербургъ: Типо-Литография И. А. Ефрона, Прачешный пер., № 6. – 1890–1904.
Т. XIX: “Мекенень – Мифу-Баня” – 1896. – 474 с.
13. Российское законодательство X-XX веков: тексты и комментарии : в 9 т. / [под общ. ред. О. И. Чистякова]. – М.: Юридическая литература. – 1984–1994.
Т. 8: Судебная реформа / [под ред. Б. В. Виленского]. – 1991. – 496 с.
14. Александр Ярмыш “Наблюдать неотступно...” / [ред. З. Г. Ползунова, И. А. Пурышева]. – К. “Юринформ”, 1992. – 188 с.
15. Кусков Г. С. Основные этапы развития советской паспортной системы / Г. С. Кусков // Труды Высшей школы. – М.: Научно-исследовательский и редакционно-издательский отдел. – 1968. – Вып. 20. – С. 99–112.
16. Зуев Г. Наш молотастый, серпастый... / Г. Зуев // Советская милиция. – 1983. – № 4. – С. 46–48.
17. Хрестоматія з історії держави і права України : навч. посіб. / [упоряд.: А. С. Чайковський (кер.), О. Л. Копиленко, В. М. Кривоніс та ін.]. – Х.: Юрінком Інтер, 2033. – 656 с.
18. Шумилин Б. Т. Паспорт гражданина СРСР / Б. Т. Шумилин. – М., 1976. – 62 с.
19. Положення про паспортну систему в СРСР : постанова Ради Міністрів СРСР від 28 серпня 1974 р. № 677. – К. – 1975. – 12 с.
20. Парфенов С. В. Деятельность органов внутренних дел по обеспечению паспортной системы / С. В. Парфенов // Пути совершенствования мер

- предупреждения преступности : материалы Всесоюзной научно-практической конференции, (Москва, 17–18 декабря 1987 г.). – Вып. 2. – С. 156–160.
21. Большая советская энциклопедия : [в 30 т.] / глав. ред. А. М. Прохоров. – [изд. 3-е]. – М., Советская энциклопедия, 1969–1978.
Т. 19: Отоми–Пластырь. – 1975. – 648 с.
22. Українська радянська енциклопедія : [в 12 т.] / голов. ред. М. П. Бажан та ін. – [вид. 2-е]. – К.: Голов. ред. Укр. Енциклопедії, 1977–1985.
Т. 8: Оленфіни-Поплін. – Київ. – 1982. – 527 с.
23. Кисин М. В. Выявление признаков подделки в документах, предъявляемых для получения паспорта / [М. В. Кисин, А. П. Моисеев, В. С. Обидин, та ін.]. – М., ВНИИ МВД СССР. – 1975. – 40 с.
24. Завизист Н. В. Стандартизация изготовления фотоснимков для документов – важное условие эффективности портретно-криминалистической экспертизы / Н. В. Завизист // Криминалистика и судебная экспертиза : республикан. межведомств. сб. науч. и науч.-метод. работ. – К., 1972. – Вып. 9. – С. 310–311.
25. Кулагин П. Г. Криминалистическое исследование документов, удостоверяющих личность / [под общ. ред. В. Н. Рощина]. – М.: типография им. Воровского, 1959. – 95 с.
26. Законодавчі та нормативно-правові акти, які регулюють міграційні процеси, реєстрацію фізичних осіб, питання громадянства, оформлення документів : збірник документів. Ч. 1 / [упоряд. З.П. Якобчук]. – Київ, 2007. – 380 с.
27. Про створення Єдиного державного реєстру фізичних осіб : указ Президента України від 30.04.2004 р. № 500 // Офіційний вісник України. – 2004. – № 18. – Ст. 20.
28. Про затвердження Порядку використання у 2005 році коштів державного бюджету для створення Єдиної державної автоматизованої паспортної системи, виготовлення документів, що посвідчують особу, та їх видачі :

- постанова Кабінету Міністрів України від 09.08.2005 р. № 727 // Офіційний вісник України, 2005. – № 32. – Ст. 346–347.
29. Про створення Державної автоматизованої системи реєстраційного обліку фізичних осіб та їх документування : постанова Кабінету Міністрів України від 15.03.2006 р. № 327// Офіційний вісник України, 2006. – № 11. – Ст. 752.
30. Збірник нормативних актів України з питань паспортної, реєстраційної та міграційної роботи / [за ред. З. П. Якобчука, В. І. Палька]. – К., 1995. – 144 с.
31. Андриевский И. Е. Полицейское право : [в 2 т.] / Андриевский И. Е., орд. проф., С.-Петербур. ун-та. – СПб. : тип. В.В. Пратц, 1874–1876.
Т. 1. – 1874.
32. Толковый словарь живого великорусского языка : [в 4 т.] / Владимир Даль. – [2-е изд. испр. и умноженные рукописи автора]. – “Государственное издательство иностранных и национальных словарей”. – М. – 1955.
Т. 3: П. – 1956. – 555 с.
33. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – Київ; Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2002. – 1440 с.
34. Новий тлумачний словник української мови : в 3 т. / [уклад. Василь Яременко, Оксана Сліпушко]. – К.: Вид-во “Аконті”, 2003.
Т. 2: К–П. – 2003. – 927 с.
35. Про затвердження Правил оформлення і видачі службою громадянства, імміграції та реєстрації фізичних осіб свідоцтва про належність до громадянства України : постанова Кабінету Міністрів України від 14 квітня 2004 р. № 491 // Офіційний вісник України. – 2004. – № 15. – Ст. 1053.
36. Будзієвський М. Ю. Сучасні способи підробки захисних засобів документів, їхні ознаки / М. Ю. Будзієвський // Криміналістичний вісник: наук.-практ. зб. ДНДЕКЦ МВС України; НАВСУ; [голов. ред. Я. Ю. Кондратьєв та ін.]. – К.: Чайка, 2004. – № 2(2). – С. 91–96.
37. Про затвердження технічного опису та зразка бланка паспорта громадянина України для виїзду за кордон та внесення змін до деяких актів Кабінету

- Міністрів України : постанова Кабінету Міністрів України від 26 червня 2007 р. № 858 // Офіційний вісник України. – 2007. – № 48. – Ст.1963.
38. Питання дипломатичних та службових паспортів України : указ Президента України від 14 квітня 1998 р. № 296 / Офіційний вісник України. – № 15. – 1998. – Ст. 568.
39. Про затвердження Правил оформлення і видачі тимчасового посвідчення громадянина України : постанова Кабінету Міністрів України від 17 липня 2003 р. № 1111 // Офіційний вісник України. – 2003. – № 30. – Ст. 1550.
40. Про затвердження Положення про посвідчення члена екіпажу : постанова Кабінету Міністрів України від 21 листопада 2007 р. № 1346 [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://zakon.nau.ua/doc/?nobreak=1&uid=1136.1352.2>.
41. Про затвердження Положення про посвідчення особи на повернення в Україну : постанова Кабінету Міністрів України від 25 серпня 2004 р. № 1079 // Офіційний вісник України. – 2004. – № 34. – Ст. 2247.
42. Про затвердження Порядку надання Міністерством внутрішніх справ України Міністерству праці та соціальної політики інформації про паспортні дані осіб : наказ Міністерства внутрішніх справ України від 19.06.2007 р. № 322/197 // Офіційний вісник України. – 2007. – № 52. – Ст. 2133.
43. Конституція України від 28 червня 1996 р. : зі змінами, внесеними Законом України № 2222-IV від 08.12.2004 р. – Київ: Велес, 2008. – 48 с. – (Офіційний документ).
44. Белкин Р. С. Криминалистическая энциклопедия / Р. С. Белкин. – М.: Издательство БЕК, 1997. – 342 с.
45. Словник термінів техніко-криміналістичного дослідження документів / [авт.-уклад. О. В. Воробей]. – К.: Нац. акад. внутр. справ України, 2005. – 40 с.

- 46.Шепітько В. Ю. Криміналістика. Енциклопедичний словник (українсько-російський і російсько-український) / [за ред. акад. НАН України В. Я. Тація]. – Х.: Право, 2001. – 560 с.
- 47.Новий тлумачний словник української мови : в 3 т. / [уклад. Василь Яременко, Оксана Сліпушко]. – К.: Аконіт. – 2003.
Т. 3. – 2003. – 927 с.
- 48.Юридична енциклопедія : в 6 т. / [голова ред. колегії Ю. С. Шемшученко та ін.]. – К.: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 1998–2004.
Т. 5: П–С. – 2003. – 733 с.
- 49.Діловодство й архівна справа. Терміни та визначення понять : ДСТУ 2732-2004 [Електронний ресурс]. – [Чинний від 2005-01-07]. – К.: Держспоживстандарт України, 2004. – (Національний стандарт України). – Режим доступу:
<http://dilo.kiev.ua/dstu-2732-2004-dilovodstvo-y-arhivna-sprava.html>
- 50.Іщенко А. В. Криміналістична класифікація розрахункових банківських документів / А. В. Іщенко, І. І. Попович // Криміналістичний вісник. – 2006. – № 1(5). – С. 60–65.
- 51.Бланки цінних паперів і документів суворого обліку та звітності. Загальні технічні вимоги : ДСТУ 4010-2001. – [Чинний від 2001-07-01]. – К.: Держспоживстандарт України, 2001. – 26 с.
- 52.Про затвердження Положення про паспорт громадянина України : постанова Верховної Ради України від 26 червня 1992 року № 2503-XII // Відомості Верховної Ради. – 1992. – № 37. – Ст. 545.
- 53.Довідник працівника міліції : [у 2 кн.]. – Кн. 2, Ч. 1: Нормативно-правові акти з питань діяльності органів внутрішніх справ / [відп. ред. М. В. Білоконь]; упоряд. С. М. Гусаров, В. Г. Слободянюк, С. М. Калюк. – К.: Видавнича компанія “Воля”, 2004. – 960 с.
- 54.Про встановлення порядку виготовлення бланків цінних паперів і документів суворого обліку : постанова Кабінету Міністрів України від 19 квітня 1993 р. № 283 // Урядовий кур’єр. – 1993. – № 61.

55. Про внесення змін до Порядку оформлення і видачі паспорта громадянина України : наказ Міністерства внутрішніх справ України від 29.12.2006 р. № 1262 // Офіційний вісник України. – № 3. – 2007. – Ст. 175.
56. Нормативно-правові акти МВС України та Державного департаменту у справах громадянства, міграції та реєстрації фізичних осіб, які регулюють міграційні процеси, реєстрацію фізичних осіб, питання громадянства, оформлення документів : збірник документів. Ч.2 / [упоряд. З. П. Якобчук]. – Київ, 2007. – 360 с.
57. Леви А. А. Средства и методы защиты документов от подделки / А. А. Леви // Вопросы борьбы с преступностью. – М., 1969. – Вып. 9. – С. 152–164.
58. Паспортний контроль: терміни та визначення понять : словник-довідник / [уклад. Силкін О. С.]. – К., 2006. – 26 с.
59. Кобилянський О. Л. Сучасний стан і перспективи дослідження документів із спеціальними засобами захисту від підроблення / О. Л. Кобилянський // Підприємство, господарство і право. – 2003. – № 7. – С. 116–119.
60. Криміналістична техніка : навч. посібник. Кн.1 / [за ред. А. В. Кафанова]. – К.: КИЙ. – 2006. – 456 с.
61. Криміналістичне документознавство : практ. посіб. / [В. В. Бірюков, В. В. Коваленко, Т. П. Бірюкова, К. М. Ковальов] ; за заг. ред. В. В. Бірюкова. – К.: ПАЛИВОДА А.В., 2007. – 332 с.
62. Воробей О. В. Техніко-криміналістичне дослідження документів: навч. посіб. / Воробей О. В., Мельников І. М., Волошин О. Г. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 304 с.
63. Кобилянський О. Л. Захист цінних паперів і документів суворого обліку та звітності від підроблення / О. Л. Кобилянський // Підприємство, господарство і право. – 2003. – № 6. – С. 104–107.
64. Справочные данные, используемые при криминалистических исследованиях материалов документов : учебное пособие / [под ред. проф. А. В. Снеткова]. – М.: ВНИИ МВД СССР, 1987. – 92 с.

- 65.Переpletные материалы [Электронный ресурс] / Андрей Крылов // КомпьюАрт. – 2008. – № 6. – Режим доступа до журн.:
<http://www.compuart.ru/article.aspx?id=19133&iid=888>
- 66.Методические рекомендации по выявлению поддельных документов на право вождения, владения и пользования автотранспортом / [за ред. Б. Т. Шумилина]. – Москва, 1982. – 19 с.
- 67.Юридична енциклопедія : в 6 т. / [гол. ред. колегії Ю. С. Шемшученко]. – К.: “Українська енциклопедія” ім. М.П. Бажана, 1998–2004.
Т. 1: А–Г. – 1998. – 662 с.
- 68.Новий тлумачний словник української мови : в 3 т. / [уклад. Василь Яременко, Оксана Сліпущко]. – К.: Аконті, 2003.
Т. 1.: А–К. – 2003. – 928 с.
- 69.Словарь русского языка : [в 4 т.]. – Москва. – Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1957.
Т. 1. – 1957. – 963 с.
- 70.Словарь иностранных слов / под. ред. И. В. Лехина, и проф. Ф. Н. Петрова. – [5-е изд.]. – М., Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1955. – 853 с.
- 71.Дагите Анда-Леда Ионо. Выявление и предупреждение подделки и преступного использования бланков документов : автореф. дис. на соиск. уч. степени канд. юр. наук : спец. № 12.00.09 “Криминалистика” / Дагите Анда-Леда Ионо. – Москва, 1974. – 19 с.
- 72.Большой юридический словарь / под. ред. А. Я. Сухарева, В.Е. Крутских. – [2-е изд., перedel. и доп.]. – М.: ИНФРА, 2002. – 704 с.
- 73.Продукція, що виготовляється на Поліграфкомбінаті “Україна” [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://pk-ukraina.gov.ua/?pg=6>
- 74.Валиев С. Х. Защита ценных бумаг / С. Х. Валиев, Б. Т. Эльтазаров. – М.: ЧеРо, 1997. – 156 с.

- 75.Криминалистика / [под ред. проф. И. Ф. Крылова]. – Ленинград: МГУ, 1976. – 464 с.
- 76.Чавчавадзе Е. С. Атлас древесины и волокон для бумаги / [Е. С. Чавчавадзе, З. Е. Брянцева, Е. В. Гончарова и др.] ; под ред. Е. С. Чавчавадзе. – М.: Ключ, 1992. – 336 с.
- 77.Паршиков Ю. И. Экспертное исследование бумаги : пособие для экспертов-криминалистов / Ю. И. Паршиков. – М.: ВНИИОП МООП СССР, 1968. – 44 с.
- 78.Яблоков Н. П. Криминалистическое исследование материалов документов / Н. П. Яблоков. – М.: изд-во Московского университета, 1961. – 48 с.
- 79.Detection and Recognition of Fraudulent Documents. American Bank Note Company (Securitas Fides Integritas). – Б.м.: Б.в., Б. р. – 18 с.
- 80.Корухов Ю. Г. Профессиональный осмотр и криминалистическая экспертиза документов в работе юриста : учебное пособие / Ю. Г. Корухов. – М.: Юридический институт МГУ ПС, 2000. – 121 с.
- 81.Душник В. Ф. Пластикові посвідчення водія та свідоцтва про реєстрацію транспортних засобів : інформаційний лист / В. Ф. Душник, А. І. Граціанова, С. М. Науменко. – К.: ДНДЕКЦ МВС України, 2004. – 15 с.
- 82.Висновок спеціаліста № 420-П від 24.12.2007 р. на підставі відношення № 26021 // Архів НДЕКЦ при МВС України у Вінницькій області. – 2007.
- 83.Иностранная печать о техническом оснащении полиции капиталистических государств. – М. – 1980. – Вып. 7. – 60 с.
- 84.Липовский В. В. Подпись как удостоверительный знак и профилактика ее подделки / В. В. Липовский, И. Я. Фридман // Криминалистика и судебная экспертиза : республикан. межведомств. сб. науч. и науч.-метод. работ. – К., 1968. – Вып. 5. – С. 195–199.
- 85.Терзиев Н. В. Криминалистическое исследование документов. Учебное пособие по спецкурсу / Н. В. Терзиев. – М., 1966. – 41 с.

86. Леви А. А. Средства и методы защиты документов от подделки / А. А. Леви // Вопросы борьбы с преступностью. – М., 1969. – Вып. 10. – С. 150–173.
87. Іщенко А. В. Періодизація використання спеціальних знань у юридичній практиці на ранніх етапах слов'янської державності / А. В. Іщенко // Науковий вісник української академії внутрішніх справ. – 1996. – № 1. – С. 58–64.
88. Дулов А. В. Из истории криминалистической экспертизы в России (Экспертиза документов) / А. В. Дулов, И. Ф. Крылов. – М.: Гос. изд-во Юридической Литературы, 1960. – 164 с.
89. Про міліцію : Закон України від 20.12.1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 26. – Ст. 176.
90. Гора І. В. Криміналістика : навч. посіб. / І. В. Гора, В. А. Колесник. – К.: Алерта, 2005 – . –
Ч. 1: Криміналістична техніка. – 2005. – 320 с.
91. Павленко С. Д. Подделка бланков документов, оттисков печатей, штампов и подписей электрофотографическим способом / С. Д. Павленко, Ю. И. Седов, С. Н. Чепуркин // Криминалистика и судебная экспертиза: (республиканский межведомственный сборник научных и научно-методических работ). – К.: Редакционно-издат. отдел МВД УССР – 1970. – Вып. 7. – С. 255–260.
92. Кисимов С. Ш. Исследование бланков документов и другой акцидентной продукции: метод. пособие / [С. Ш. Кисимов, Л. А. Чередниченко] ; под ред. П. Г. Кулагина. – М., 1966. – 55 с.
93. Маликов В. И. Оперативная проверка документов / Маликов В. И. – Ленинград, 1963. – 61 с.
94. Криминалистика / [под ред. Н. П. Яблокова, В. Я. Колдина]. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – 464 с.
95. Павленко С. Д. Образцы экспертных заключений. Криминалистическое исследование документов / С. Д. Павленко, Н. С. Золотарь, Ю. П. Попов, Т. И. Мороз. – К.: РИО МВД УССР, 1989. – 204 с.

- 96.Чередниченко Л. А. Исследование оттисков, полученных с электронно-гравировальных клише : методическое письмо / Л. А. Чередниченко. – М.: ВНИИ МВД СССР, 1978. – 15 с.
- 97.Шнайдер А. А. Криминалистическая характеристика подделки документов / А. А. Шнайдер // Криминалистическая характеристика преступлений : сб. науч. тр. – М., 1984. – С. 101–104.
- 98.Криминалистическая техника : учебник. – М.: ООО Изд-во “Юрлитинформ”, 2002. – 608 с.
- 99.Висновок експерта № 190-П від 27.03.2007 р. за кримінальною справою № 07280135 // Архів НДЕКЦ при МВС України у Вінницькій області. – 2007.
100. Висновок експерта № 152 від 28.03.2007 р. за кримінальною справою № 01-9488 // Архів сектору з ТКЗР Голосіївського РУ ОВС організаційної роботи з ТКЗ при НДЕКЦ ГУ МВС України у м. Києві. – 2007.
101. Висновок експерта № 551-П від 23.09.2008 р. за кримінальною справою № 08270820 // Архів НДЕКЦ при МВС України у Вінницькій області. – 2008.
102. Висновок експерта № 2-П від 15.01.2009 р. за кримінальною справою № 08270826 // Архів НДЕКЦ при МВС України у Вінницькій області. – 2009.
103. Висновок експерта № 179 від 26.04.2007 р. за кримінальною справою № 01-9488 // Архів сектору з ТКЗР Голосіївського РУ ОВС організаційної роботи з ТКЗ при НДЕКЦ ГУ МВС України у м. Києві. – 2007.
104. Висновок спеціаліста № 126-П від 08.04.2008 р. на підставі відношення № 6385 // Архів НДЕКЦ при МВС України у Вінницькій області. – 2008.
105. Моисеев А. П. Подделка документов методом монтажа оттисков двух разных печатей / А. П. Моисеев // Экспертная практика. – М., 1971. – Сб. № 5. – С. 17–20.

106. Павленко С. Д. Криминалистическое исследование оттисков печатных форм / С. Д. Павленко. – М.: Редакционно-издательский отдел МВД СССР, 1970. – 80 с.
107. Ефременко Н. В. Исследование оттисков печатей и штампов : учеб. пособ. / Н. В. Ефременко, Е. В. Захаренко. – Минск: Академия МВД Республики Беларусь, 2000. – 37 с.
108. Беяева Г. А. Определение идентификационной значимости частных признаков печатей и штампов / Г. А. Беяева, Г. Ф. Конмшиди // Экспертная практика. – М.: ЭКУ ВНИИ МВД СССР. – 1985. – № 23. – С. 57–60.
109. Киворкова И. И. Некоторые рекомендации по методике исследования подписей / И. И. Киворкова // Экспертная практика. – М. – 1966. – Сб. № 1. – С. 20–28.
110. Криміналістика : підручник / [Біленчук П. Д., Лисиченко В. К., Клименко Н. І. та ін.] ; за ред. П. Д. Біленчука. – [2-ге вид., випр. і доп.]. – К.: Атака, 2001. – 544 с.
111. Власов В. П. Следственный осмотр и предварительное исследование документов / В. П. Власов. – М.: Госюриздат, 1961. – 146 с.
112. Лысенко В. В. Фиктивные фирмы (криминалистический анализ) / В. В. Лысенко. – К.: Парламентское изд-во, 2002. – 112 с.
113. Кримінально-процесуальний кодекс України : науково-практичний коментар / [за ред. В. М. Тertiшника]. – К.: А.С.К., 2003. – 1056 с.
114. Колмаков В. П. Следственный осмотр / В. П. Колмаков. – М.: Юридическая литература, 1969. – 196 с.
115. Салтевський М. В. Криміналістика (у сучасному викладі) : підручник / М. В. Салтевський – К.: Кондор, 2005. – 588 с.
116. Глотов О. М. Осмотр документов следователем : учебное пособие / О. М. Глотов – Ленинград, 1983. – 42 с.
117. Зуев А. А. Осмотр документов и его связь с другими видами следственного осмотра при расследовании хищений / А. А. Зуев //

- Совершенствование криминалистических средств и методов раскрытия и расследования хищений социалистического имущества : сб. науч. тр. / редкол. В. А. Делашев и др. – Волгоград: ВСШ МАД СССР, 1982. – С. 44–47.
118. Кулагин П. Г. Проверка и осмотр документов / П. Г. Кулагин // Труды научно-исследовательского института милиции МВД СССР. – № 1. – М., 1959. – С. 5–39.
119. Митричев Л. С. Памятка о признаках подделки водительских документов, маркировочных данных легковых автомобилей и способах их выявления / [Л. С. Митричев, А. А. Нагайцев, А. В. Пушнов и др.] ; под ред. В. П. Лютова. – М.: ВНИИ МВД ССР, 1989. – 56 с.
120. Признаки внешности человека и использование информации о них в работе органов внутренних дел / [Акулов В. К, Карпов Н. С., Лукьянчиков Б. Е., Лукьянчиков Е. Д.]. – К.: Национальная академия внутренних дел Украины, 2001. – 62 с.
121. Щодо способів підробки документів, а також ознак (властивостей) підроблених документів, за якими вони можуть бути виявлені : лист Національного банку України від 16.02.2007 р. № 48-012/214-1688 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до листа:
<http://www.uapravo.net/data/base00/ukr00929.htm>
122. Патик Л. Л. Особливості огляду паспорта громадянина України під час розслідування злочинів, учинених організованими злочинними угрупованнями / Леся Патик // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). – Київ, 2008. – № 19. – С. 273–280.
123. Бюлетень законодавства і юридичної практики України. – 2002. – № 7: Судові експертизи в Україні. – 416 с.
124. Брайчевская Е. Ю. Осмотр документов : методическое пособие / Е. Ю. Брайчевская, Н. М. Зюскин. – К., 1967. – 32 с.
125. Дидактические материалы к специализированному курсу криминалистики : раздел “Технические средства и методы собирания

- криминалистической информации” / З. М. Ломако, В. Г. Лукашевич. – К.: НИ и РИО КВШ МВД СССР им. Ф.Э. Дзержинского, 1986. – 36 с.
126. Решетников В. М. Некоторые вопросы предварительного исследования вещественных доказательств при раскрытии хищений социального имущества / В. М. Решетников // Совершенствование криминалистических средств и методов раскрытия и расследования хищений социалистического имущества : сб. науч. тр. – Волгоград: ВСШ МАД СССР, 1982. – С. 47–52.
127. Сорокин В. С. Предварительное исследование вещественных доказательств в УФЛ / В. С. Сорокин ; [за ред. А. И. Дворкина]. – М.– 1982. – 63 с.
128. Беляевский В. Л. О повышении эффективности осмотра и предварительного исследования документов / В. Л. Беляевский, Г. А. Беяева // Проблемы совершенствования деятельности следственных и экспертных подразделений органов внутренних дел. – Волгоград, 1989. – С. 131–135.
129. Криміналістика : підручник / [Біленчук П. Д., Головач В. В., Салтевський М. В. та ін.] ; за ред. П. Д. Біленчука.– К.: Право, 1997. – 256 с.
130. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. : науково-практичний коментар / [за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка]. – К.: Каннона, А.С.К., 2003. – 1104 с.
131. Кодекс України про адміністративні правопорушення (з постатейними матеріалами) / [за ред. Е. Ф. Демського]. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – 1088 с.
132. Скорик Н. В. Заключение судебного эксперта и доказывание по уголовным делам / Н. В. Скорик // Криминалистика и судебная экспертиза : республикан. межведомств. сб. науч. и науч.-метод. работ. – К., 1973. – Вып. 10. – С. 202–209.
133. Винберг А. И. Техническое исследование документов. Ч. 2 / А. И. Винберг, Г. Ф. Звягина, А. П. Моисеев. – М.: ВШ МВД СССР, 1956. – 56 с.

134. Юридичний словник / [за ред. Б. М. Бабія, Ф. Г. Бурчака, В. М. Корецького, В. В. Цвіткова] ; уклад. І. П. Бутко, Р. І. Гричук. – [2-ге вид., перероб. та допов]. – К.: Гол. ред. Української Радянської Енциклопедії, 1983. – 871 с.
135. Криміналістика : в 2 т. / [под ред. проф. Р. С. Белкина и проф. И. М. Лузгина]. – М.: Редакционно-издательский отдел, 1978–1980.
Т. 1. – 1978. – 384 с.
136. Криміналістика / [под ред. д-ра юрид. наук, проф. В. А. Образцова]. – М.: Юристъ, 1997. – 760 с.
137. Кузьмічов В. С. Криміналістика : навч. посіб. / [В. С. Кузьмічов, Г. І. Прокопенко] ; за заг. ред. В. Г. Гончаренка та Є. М. Моїсєєва. К.: Юрінком Інтер, 2001. – 368 с.
138. Щербаковский М. Г. Судебные экспертизы: назначение, производство, использование : учебно-практическое пособие / М. Г. Щербаковский. – Харьков: Эспада, 2005. – 544 с.
139. Аверьянова Т. В. Криміналістика: учебник для вузов / [Т. В. Аверьянова, Р. С. Белкин, Ю. Г. Корухов, Е. Р. Россинская] ; под ред. проф. Р. С. Белкина. – М.: НОРМА, 2001. – 990 с.
140. Кобилянський О. Л. Криміналістичне дослідження документів із спеціальними засобами захисту : автореф. дис. на здобут. наук. ступеня канд. юр. наук : спец. 12.00.09 “Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза” / О. Л. Кобилянський. – К., 2007. – 17 с.
141. Експертизи в судовій практиці / [за заг. ред. В. Г. Гончаренка]. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – 388 с.
142. Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз : наказ Міністерства юстиції України від 08.10.1998 р. № 53/5 (у ред. наказу Міністерства юстиції України від 29.12.2006 № 1265) // Бюлетень законодавства і юридичної практики України. – 2002. – № 7: Судові експертизи в Україні. – С. 39–82.

143. Висновок спеціаліста № 36 від 30.04.2009 р. // Архів ДНДЕКЦ при МВС України. – 2009.
144. Осика І. М. Криміналістичне дослідження документів при розслідуванні економічних злочинів / І. М. Осика // Криміналістичний вісник : наук.-практ. зб. ДНДЕКЦ МВС України; КНУВС; [голов. ред. Є. М. Моїсєєв та ін.]. – К.: Видавничий Дім “Ін Юре”, 2006. – № 2(6). – С. 100–107.
145. Паршиков Ю. И. Обнаружение остатков травящих веществ при экспертизе поддельных документов / Ю. И. Паршиков. – М.: ВНИИ МВД СССР, 1972. – 36 с.
146. Павленко С. Д. Криминалистическое исследование печатных форм и их отпечатков : автореф. дис. на соиск. уч. степени канд. юр. наук : спец. № 717 “Криминалистика” / С. Д. Павленко. – Одесса, 1968. – 16 с.
147. Семенова В. А. Современные методы исследования чернил в судебно-технической экспертизе документов : автореф. дис. на соиск. уч. степени канд. юр. наук : спец. № 717 “Криминалистика” / В. А. Семенова. – М., 1977. – 16 с.
148. Викторова Л. Н. Криминалистическое исследование документов с целью установления последовательности выполнения их фрагментов : автореф. дис. на соиск. уч. степени канд. юр. наук : спец. № 717 “Криминалистика” / Л. Н. Викторова. – Москва, 1972. – 17 с.
149. Беляева Г. А. Теоретические и методические вопросы производства комплексных криминалистических исследований в судебно-технической экспертизе документов: автореф. дис. на соиск. уч. степени канд. юр. наук : спец. 12.00.09 “Уголовный процесс; судоустройство; прокурорский надзор; криминалистика” / Г. А. Беляева. – Москва, 1987. – 21 с.
150. Дидковская С. П. Подготовка и проведение отдельных видов судебной экспертизы : учебное пособие / С. П. Дидковская, Н. И. Клименко, В. К. Лисиченко. – К.: Киевский ордена Ленина гос. ун-т им. Т.Г. Шевченка, 1977. – 80 с.

151. Криміналістика : підручник / [П. Д. Біленчук, В. К. Лисиченко, Н. І. Клименко та ін.] ; под ред. П. Д. Біленчука. – [вид. 2-е, випр. і доп.]. – К.: Атіка, 2001. – 544 с.
152. Висновок експерта № 286 від 16.06.2007 р. за кримінальною справою № 01-9906 // Архів сектору з ТКЗР Голосіївського РУ ОВС організаційної роботи з ТКЗ при НДЕКЦ ГУ МВС України у м. Києві. – 2007.
153. Висновок спеціаліста № 401-П від 06.12.2007 р. на підставі відношення № 8375 // Архів НДЕКЦ ГУ МВС України у Вінницькій області. – 2007.
154. Висновок спеціаліста № 215-П від 12.07.2008 р. // Архів НДЕКЦ ГУ МВС України у Вінницькій області. – 2008.
155. Висновок експерта № 403-П від 11.06.2008 р. за кримінальною справою № 08270354 // Архів НДЕКЦ ГУ МВС України у Вінницькій області. – 2008.
156. Біленчук П. Д. Проведення судових експертиз : довідник / П. Д. Біленчук, М. Н. Курко, С. М. Стахівський. – Київ, 1996. – 52 с.
157. Рошчін О. І. Книга криміналіста : практ. посібник / О. І. Рошчін, П. Д. Біленчук, Г. О. Омельченко. – К.: України, 1995. – 413 с.
158. Абрамова В. М. Експертні помилки: сутність, генезис, шляхи подолання : автореф. дис. на здобут. наук. ступеня канд. юр. наук : спец. 12.00.09 “Кримінальний процес і криміналістика; судова експертиза” / В. М. Абрамова. – К., 2005. – 18 с.
159. Сырков С. М. Недостатки в практике производства технико-криминалистической экспертизы документов / С. М. Сырков, Т. И. Сафроненко, К. С. Юрков, Т. И. Зуева // Экспертная практика. – М. – 1980. – Вып. 15. – С. 95–102.
160. Винберг А. И. О некоторых факторах, влияющих на достоверность почерковедческих экспертных исследований / А. И. Винберг // Актуальные вопросы использования достижений науки и техники в расследовании преступлений органами внутренних дел (вопросы криминалистики) : труды академии МВД СССР. – М. – 1990. – С. 115–122.

161. Скрипилева Н. А. О некоторых причинах совершения ошибок при производстве экспертиз и возможностях их предотвращения / Н. А. Скрипилева / Российский следователь. – М. – 2003. – № 3. – С. 6–8.
162. Ляпичев В.Е. Некоторые проблемы производства судебно-технической экспертизы документов, снабженных специальными защитными средствами / В. Е. Ляпичев, А. В. Досова, А. Г. Задоров // Вісник Луганського державного інституту внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка. – Луганськ. – 2008. – Спец. випуск № 5, Ч. 2. – С. 96–101.
163. Клименко Н. І. Поняття і види експертного дослідження / Н. І. Клименко // Криміналістичний вісник : наук.-практ. зб. ДНДЕКЦ МВС України; КНУВС; [голов. ред. Є. М. Моїсєєв та ін.]. – К.: Видавничий Дім “Ін Юре”, 2006. – № 2(6). – С. 10–17.
164. Корниенко Н. А. Проведение предварительных исследований криминалистических объектов : учебное пособие / Н. А. Корниенко. – Ленинград, 1979. – 29 с.
165. Перебитюк М. В. Розвиток вчення про методи судової експертизи / М. В. Перебитюк, О. В. Ринкова // Держава і право : збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. – К.: Ін-т держави і права ім. Корещького НАН України, 2008. – Вип. 40. – С. 438–441.
166. Сегай М. Я. Методология судебной идентификации / М. Я. Сегай. – К.: изд. РИО МВД СССР, 1970. – 256 с.
167. Зинин А. М. Судебная экспертиза : учебник / А. М. Зинин, Н. П. Майлис – М.: Юрайт-Издат, 2002. – 320 с.
168. Беляева Г. А. Методы технико-криминалистического исследования документов / Г. А. Беляева, А. Н. Калашников. – Волгоград, 1987. – 34 с.
169. Воробей О. В. Методи техніко-криміналістичного дослідження документів : лекція / О. В. Воробей. – К.: Вид-во “Пільсари”, 2006. – 28 с.
170. Митричев В. С. Научные основы и общие положения криминалистических идентификационных исследований физическими и химическими методами : автореф. дис. на соиск. уч. степени доктора юр.

- наук : спец. 12.717 “Криміналістика” / В. С. Митричев. – Москва, 1971. – 30 с.
171. Методика технічної експертизи документів : загальна частина / [уклад. К. М. Ковальов, О. О. Давидова, В. В. Коваленко, Т. В. Тимофєєва]. – К.: ДНДЕКЦ МВС України, 2007. – 34 с.
 172. Кобилянський О. Л. Методика дослідження документів, які мають захисні засоби : метод. рек. / О. Л. Кобилянський. – К.: Нац. акад. внутр. справ України, 2005. – 36 с.
 173. Шляхов А. Р. Судебная экспертиза: организация и проведение / А. Р. Шляхов. – М.: Юрид. лит., 1979. – 168 с.
 174. Про затвердження правил виготовлення бланків цінних паперів і документів суворого обліку : наказ Міністерства внутрішніх справ України від 25.11.1993 р. № 740 // Довідник працівника міліції : у 2 кн. / Кн.2, Ч. 1: Нормативно-правові акти з питань діяльності органів внутрішніх справ : довід. видання. – [відп. ред. М. В. Білоконь]; упоряд. С. М. Гусаров, В. Г. Слободянюк, С. М. Калюк. – К.: “Воля”, 2004. – С. 81–89.
 175. Авдєєва Г. К. Проблеми формування методів судової експертизи / Г. К. Авдєєва // Питання боротьби зі злочинністю : збірник наукових праць / [голов. ред. Ю. В. Баулін та ін.]. – Х.: Кроссруд, 2007. – Вип. 14. – С. 214–223.
 176. Сорокин В. С. Предварительное исследование вещественных доказательств в ультрафиолетовых лучах / В. С. Сорокин. – М., 1982. – 62 с.
 177. Криминалистическое исследование чернил и паст для шариковых авто ручек / [Т. И. Сафроненко, В. С. Савина, Г. С. Зибров и др.]. – М.: ВНИИ МВД СССР, 1980. – 80 с.
 178. Лисиченко В. К. Проблемы технико-криминалистических исследований материалов документов / В. К. Лисиченко // Криминалистика и судебная экспертиза : республиканский межведомственный сб. науч. и науч.-метод. работ. – К., 1971. – Вып. 8. – С. 264–275.

179. Марков В. А. Криминалистическое исследование документов, изготовленных с помощью специальных печатающих аппаратов : автореф. дис. на соиск. уч. степени канд. юр. наук : спец. № 12.717 “Криминалистика” / В. А. Марков. – Свердловск, 1971. – 19 с.
180. Леви А. А. Некоторые вопросы предупреждения подделки документов / А. А. Леви, А. А. Энглин // Вопросы предупреждения преступности. – М., 1966. – Вып. 3. – С. 93–107.
181. Коробочкина Т. А. Особенности методики много объектного технического исследования документов в процессе оперативной проверки / Т. А. Коробочкина // Экспертная практика. – М., 1971. – Сб. 5. – С. 32–43.
182. Захарова Т. И. Методы технико-криминалистического исследования документов / Т. И. Захарова, Т. И. Сафроненко // Экспертная практика. – М. – 1983. – Вып. 21. – С. 12–16.
183. Эйсман А. А. Физические методы выявления невидимых текстов / [А. А. Эйсман, В. М. Николайчик] ; под ред. проф. А. И. Винберга. – М.: Гос. из-во юридической литературы, 1961. – 240 с.
184. Капитанов В. Е. Применение магнитных порошков для выявления содержания документов / В. Е. Капитанов, Г. Н. Меженцев // Экспертная практика. – М. – 1978. – Вып. 12. – С. 55–60.
185. Анфилов Н. Н. Использование цветной фотографии для определения хронологической последовательности нанесения пересекающихся штрихов / Н. Н. Анфилов // Криминалистика и судебная экспертиза : республиканский межведомственный сб. науч. и науч.-метод. работ. – К., 1971. – Вып. 8. – С. 283–287.
186. Михайлова Т. И. Возможности адсорбционно-люминесцентного метода исследования и его место в комплексном криминалистическом исследовании материалов документов / Т. И. Михайлова // Материалы научно-практического семинара по комплексному криминалистическому исследованию материалов документов, октябрь 1977 г. – М., 1978. – С. 85–87.

187. Ляпичев В. Е. Об использовании сухого диффузно-копировального метода в технической экспертизе документов / В. Е. Ляпичев, В. Я. Емельянов // Теория и практика криминалистической экспертизы. – Волгоград, 1980. – С. 85–89.
188. Балашова Г. В. Микроскопическое исследование пересекающихся чернильных штрихов / Г. В. Балашова, Т. И. Сафроненко // Установление последовательности нанесения пересекающихся штрихов : информационное письмо. – К., 2003. – 24 с.
189. Меженцев Г. Н. Установление последовательности нанесения пересекающихся штрихов, выполненных шариковыми ручками, с помощью пластилина / Г. Н. Меженцев // Установление последовательности нанесения пересекающихся штрихов : информационное письмо. – К., 2003. – 24 с.
190. Криминалистическое исследование документов при расследовании дел о хищении социалистической собственности / под ред. Б. М. Комаринец. – Москва, 1958. – 127 с.
191. Эйсман А. А. Заключение эксперта (Структура и научное обоснование) / А. А. Эйсман. – М.: Изд-во “Юридическая литература”, 1967. – 152 с.
192. Задеренко С. В. Аналіз концептуальних основ методики криміналістичної експертизи / С. В. Задеренко // Криміналістичний вісник : наук.-практ. зб. ДНДЕКЦ МВС України; КНУВС; [голов. ред. Є.М. Моїсєєв та ін.]. – К.: Видавничий Дім “Ін Юре”, 2006. – № 2(6). – С. 30–42.
193. Овсянников И. В. Вероятное знание в судебном и экспертном исследованиях по уголовным делам / И. В. Овсянников. – М.: Академия управления МВД России, – 158 с.
194. Порядок проведення та оформлення експертних досліджень: методичні рекомендації. – К., 2004. – 18 с.
195. Кримінально-процесуальний кодекс України : науково-практичний коментар / за заг. ред. В. Т. Маляренка, В. Г. Гончаренка. – [вид. 5, перероб. та доп.]. – К.: “Юристконсульт”, КНТ. – 2008. – 896 с.

196. Удалова Л. Д. Кримінальний процес України : загальна частина : конспект лекцій для слухачів Національної академії внутрішніх справ / Л. Д. Удалова. – К.: НАВС, 2001. – 100 с.
197. Головченко Л. М. Оцінка висновків криміналістичної експертизи : автореф. дис. на здобут. наук. ступеня канд. юр. наук : спец. 12.00.09 “Кримінальний процес; криміналістика, судова експертиза” / Л. М. Головченко. – Київ, 1995. – 22 с.
198. Коваленко Е. Г. Судебные экспертизы в практике расследования органами внутренних дел хищений социалистической собственности : учеб. пособие / Е. Г. Коваленко, Е. Д. Лукьянчиков. – К.: КВШ МВД СССР им. Ф.Э. Дзержинского, 1988. – 72 с.
199. Берназ В. Д. Рішення слідчого (криміналістичний, процесуальний та психологічний аспекти) : монографія / В. Д. Берназ, С. М. Смоков. – Одеса: Видавництво Одеського юридичного інституту НУВС, 2005. – 151 с.
200. Давыдов Е. В. Методы и технико-криминалистические средства, используемые при расследовании преступлений, связанных с изготовлением поддельных денежных знаков и документов / Е. В. Давыдов // Вестник криминалистики. – К., 2006. – Вып. 4(20). – С. 91–94.
201. Фридман И. Я. Вопросы профилактики в системе криминалистики / И. Я. Фридман // Криминалистика и судебная экспертиза : республиканский межведомственный сб. науч. и науч.-метод. работ. – К., 1971. – Вып. 8. – С. 101–105.
202. Зудин В. Ф. Криминалистическая профилактика преступлений. Теория и практика : автореф. дис. на соиск. уч. степени доктора юр. наук : спец. 12.00.09 “Уголовный процесс; судопроизводство; прокурорский надзор; криминалистика” / В. Ф. Зудин. – Киев, 1988. – 44 с.
203. Мацишин В. С. Особливості розслідування фальшивомонетництва : автореф. дис. на здобут. наук. ступеня канд. юр. наук : спец. 12.00.09 “Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза” / В. С. Мацишин. – Київ, 2002. – 20 с.

204. Криміналістика : підручник / [Біленчук П. Д., Лисиченко В. К., Клименко Н. І. та ін.] ; за ред. П. Д. Біленчука. – [2-ге вид., випр. і доп]. – К.: Атака, 2001. – 544 с.
205. Войкова Е. Я. Картотека поддельных печатных документов / Е. Я. Войкова, Л. А. Овчинникова // Экспертная практика. – М., 1971. – Сб. 5. – С. 10–16.
206. Про затвердження Інструкції з організації функціонування криміналістичних обліків експертної служби МВС : наказ Міністерства внутрішніх справ України від 10.09.2009 р. № 390 // Офіційний вісник України. – 2009. – № 82. – Ст. 2794.
207. Бірюков В. В. Документи – об'єкти обліково-реєстраційних систем. Формування обліків і використання даних, що в них містяться, у розкритті злочинів / В. В. Бірюков // Вісник Луганського державного інституту внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка. – Луганськ. – 2007. – Спец. випуск № 1, Ч. 1. – С. 36–44.
208. Павленко С.Д. Экспертная профилактика подделки документов, изготавливаемых печатными способами / С.Д. Павленко // Криминалистика и судебная экспертиза. – К., 1988. – Вып. 37. – С. 66-69.
209. Фридман И. Я. Методические вопросы деятельности сотрудников экспертных учреждений по профилактике преступлений / И. Я. Фридман // Криминалистика и судебная экспертиза : республиканский межведомственный сб. науч. и науч.-метод. работ. – К., 1972. – Вып. 9. – С. 134–139.
210. Фридман И. Я. Проблемы совершенствования деятельности экспертных учреждений по предупреждению правонарушений / И. Я. Фридман // Криминалистика и судебная экспертиза : республиканский межведомственный сб. науч. и науч.-метод. работ. – К., 1973. – Вып. 10. – С. 111–118.
211. Бахин В. П. Материалы к изучению практики борьбы с преступностью / В. П. Бахин, Н. С. Карпов. – К.: изд-во Семенко Сергея, 2007. – 489 с.

212. Борідько О. А. Криміналістична профілактика як структурний елемент методики розслідування злочинів : автореф. дис. на здобут. наук. ступеня канд. юр. наук : спец. 12.00.09 “Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза” / О. А. Борідько. – Харків, 2005. – 20 с.
213. Мельников І. М. Актуальні питання криміналістичного дослідження та перспективи захисту українських паспортів і посвідчень особи нового зразка / І. М. Мельников // Техническая экспертиза документов: проблемы и развитие : сб. матер. междунар. науч.-практ. конфер (20–21 октября 2005 г., г. Киев) / сост. К. Н. Ковалев, Т. В. Тимофеева – К. : ИПЦ МВД Украины, 2006. – С. 191–194.
214. Уголовный кодекс Австрии / [пер. с нем.]. – М.: ИКД “Зерцало-М”, 2001. – 144 с.
215. Уголовный кодекс ФРГ / [пер. с нем.]. – М.: ИКД “Зерцало-М”, 2001. – 208 с.
216. Уголовный кодекс Швейцарии / [пер. с нем.]. – М.: ИКД “Зерцало-М”, 2001. – 138 с.